

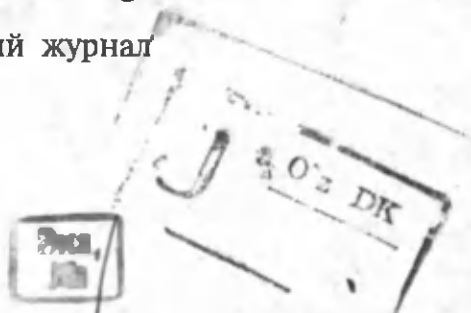
Ўзбекистон ШАРҚини ЮЛДУЗИни

Шарқ юлдузи

Адабий-ижтимоий журнал

2006

1-сон

ТАХРИР ХАЙЪАТИ

Абдулла Орипов—
таҳрир хайъати раиси
Эркин Воҳидов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Жуманиёз Жабборов
Тулан Низом
Икром Отамурод
Хайриддин Султонов
Сирожиддин Саййид
Ибройим Юсупов
Пиримкул Қодиров
Ўткир Ҳошимов

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов
Абдулазиз Абдуқаҳҳоров
Алишер Каримов
Фатҳиддин Муҳиддинов
Ботир Парпиев
Бахтиёр Кубеев
Неъматилло Худойберганов
Файрат Шоумаров
Ислом Шоғуломов
Рустам Қосимов
Ашур Қодиров
Омонулла Юнусов

**БОШ МУҲАРРИР
МИНҲОЖИДДИН МИРЗО**

**Масъул котиб
Юсуф Файзулло**

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРҚАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ**

АССАЛОМ БАҲОРИ!

*Қизилдоқ бағиндек улар дилдан гам,
Шошқинлар киради қалбимга маним.
Баҳорини муборақ бўлсини ушбу дам,
Менинги Ўзбекистон — дилбар Ватаним.*

«СЕН БАҲОРНИ СОҒИНМАДИНМИ?...»

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, Ўзбекистон
Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Ориповнинг «Шарқ юлдузи»
ўқувчилари саволларига жавоблари

— Абдулла ака, маълумки, бу йил Мустақиллигимизга 15 йил бўлади. Муҳтарам Президентимиз мамлакатимиз Мустақиллигини эълон қилганларида, Сиз ҳам ўша залда бўлгансиз, ўша лаҳзаларда ҳаёлингиздан кечган ўйларни ҳозир хотирлай оласизми?

Абдураим Раҳмонов,
Сурхондарё вилояти «Сариосиё» газетаси бош муҳаррири

— Хотирлаганда қандоқ! Ҳаётимдаги энг унутилмас лаҳзалар бу! Бир пайтлар Фафур Фулом: «Туғилган кунимни эслай олмайман», деб айтган эди. Албатта, одам боласи туғилган кунини эслай олмайди. Қандай қилиб, чақалоқлигидаги ўша лаҳзани эслай олсин. Лекин миллат бўлиб, давлат бўлиб, яна қайтадан дунёга келган кунимиз мен ҳам залда бор эдим. Бу менинг ҳам, халқимнинг ҳам қайта туғилган кунини эди. Жуда ҳам яхши эслайман.

74 йил ишланган, лойи пишиб кетган мафкура одамларни қўрқоқ, итоатгўйга айлантириб қўйган эди. Шундай вақтда, гўё осмонда бирдан момақалди роқ гўмбурлаб, ҳаммаёқни ёритувчи яшин чақнагандай Президентимизнинг «Ўзбекистонни Мустақил деб эълон қиламан» деган сўзларидан бутун зал жим бўлиб қолди. Мен ўзим кичик жуссали одам бўлсам ҳам ичимдан вулқондек нарса отилиб бўғзимга келди. Зал қарахт бўлиб қолди. Президентимизнинг даъватидан кейин одамлар ўзига келиб, оёққа қалқиб, қарсақ чалиб юборди... Залдан чиққандан кейин ҳам одамларни кузатдим. Ва уларнинг аксариятида ҳали ҳам ўша қарахтлиқни кўрдим. Ҳатто бир-бирини табриклашдан чўчишаётгандай эди... Кейин чиқиб битта шогирдимни чақириб, биргалашиб бозордан битта жонлиқ сотиб олдик-да, уйга келиб, ўзимизча шукронасига қон чиқардик.

1991 йил Ислоҳ Каримов сиймосида, шу кишининг иродаси билан халқимизнинг юз йиллик армони-ю, тарих адолати тикланди. Мен буни Оллоҳдан келган бир илоҳий марҳамат, мужда сифатида қабул қилдим. Ҳозирги ёшлар, авлодларимиз буни тушунсинлар. Бирорта инсоннинг бурнини қонатмасдан давлат Мустақиллигини эълон қилиш мумкинмиди? Айтсангиз биров ишонмайди. Дунёда не-не эллар йигирма йиллаб мустақиллик учун курашиб, бола-бақрасигача қирғин бўлиб ётибди. Шунинг учун айрим олиму фозилларимиз, шоиру ёзувчиларимиз бир-бирининг устидан мағзава тўкиб, «сен каттами, мен катта» деб тортишиб юргандан кўра, халқимиз бошидан ўтаётган улуғ воқеа ва ҳодисаларнинг баҳосини берсин. Уларни таҳлил қилсин, тадқиқ қилсин. Бу ҳазилакам воқеа бўлган эмас. Юз йил, икки юз йилдан кейин буни қандай баҳолашади. Масалан, озроққина яшаган француз революцияси ҳақида қанча гаплар қилишади. Бу бутун бошли бир давлатнинг Мустақилликка эришиши-ку! Бу энг катта тарих ва мен бунга гувоҳ бўлганимдан бахтлиман. Ўша вақтда бир ўтиришда куйидаги шеърни ёзиб бирдан минбарга чиқиб ўқиб юборганман:

*Адолатнинг ҳаётбахш шамоллари елдими,
Ҳақ ниҳоят халқимнинг арзин қабул қилдимми,
Неча йшлар орзиқиб кутган кунлар келдимми,*

Буларнинг ҳаммаси тарих бўлиб қолди.

— Муҳтарам Абдулла ака!

Устоз ёзувчиларимиздан бири: «Талантнинг 99 фоизи меҳнат», деган экан. Бу борада сизнинг фикрингиз?

**Муҳаммадали Эшназаров,
Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети катта ўқитувчиси**

— Ўша 99 фоизни қора меҳнат шаклида тушуниш мумкин, албатта. Лекин меҳнатда ҳам меҳнат бор-да. Масалан, бир хил маҳсини тикиш учун икки маҳсидўз бирдай куч сарфлайди. Дейлик, бигизни бир хил куч билан уриб, ипни бир хил тортади. Лекин бирининг маҳсисидан иккинчисиники бутунлай фарқ қилади. Аввало, меҳнат қилаётган киши нима учун ва қайси мақсадда меҳнат қилаётганини билиши ва шунга интилиши керак. Кимдир деразадан ташқарига боқиб «шамол эсяябди» дейиши мумкин. Шоир эса, аввало, бу ерда ҳолатга қарайди. Воқеа юз бераётган жараён руҳиятидан келиб чиқиб сўз қўллайди. Агар уруш бўлаётган бўлса, албатта, «у ерда сабо эсди» деб бўлмайди. Шунинг учун биринчи навбатда овчи нимани овламоқчи бўлганлигини билиши керак. Меҳнат икки хил: қора меҳнат бор, уни ҳўкиз ҳам, эшак ҳам қилиши мумкин. Шоирнинг меҳнати бу бошқа. Узи қўйилиб келадиган шеърлар бўлади. Бу ҳаётда бор нарса. Гоҳи катта тажрибадан кейин каллангизда доимо миллионга сўз ўқлангандай туради. Гоҳи шеър қўйилиб келади. Дарров бир ёки иккита шеърни айтиб туриб ёздириб олиш ҳам мумкин.

— Шеърларингизнинг ёзилиш тарихи, босқичи бўлган қўлёзма қораламаларини сақлайсизми ёки йўқми?

**Баҳриддин Усмонов,
Денов шахри, адвокат**

— Бу жуда қизиқ савол. Менинг яшаш шароит ва имкониятларимга бевосита боғлиқ. Тошкент шахрида мен яшамаган бирорта маҳалла қолмаган бўлса керак. Шунинг учун мен ҳар бир маҳаллани менинг маҳаллам дейишга ҳақлиман, деб ўйлайман. Ва ўша ўзим яшаган маҳаллалар, менга бошпана берган одамларникига ҳалигача бориб тураман. Улар мен билан худди туғишгандек қадрдон бўлиб кетишган.

Энди, у ёқдан бу ёққа кўчиб юраверишнинг ўзи бўлмайди. Шунини унутмаслик керакки, «Мен эртага шоир бўларканман, менинг қўлёзмаларим бировга керак бўларкан, кимдир мени ўрганаркан, илмда биров тадқиқ қилар экан», деган хаёл, ўй-фикр, орзу менда мутлақо бўлган эмас. Мен шеърни худди йиғлагиси келиб турган одамнинг йиғлашидай ёзганман-кетаверганман. Шунинг учун кўп қўлёзмалар сақланмаган. Албатта, баъзиларини асраб қолганман. Уларга қараб битта шеърнинг устидаги меҳнатларим, заҳматларимни эслайман.

— Ҳурматли устоз, шеърят сиз учун нима? Ақлий меҳнатми, қалб эҳтиёжими?

**Бахтиёр Каримов,
Тошкент шахри, журналист**

— Мана шу иккаласидан биттаси бўлмаса, умуман шеър бўлмайди. Энди буни тушунтириш жуда қийин. Баъзи бир шеърларда ўша тадқиқ этилаётган ҳолатга қўра у ёки бу жиҳат кучлироқ бўлиши мумкин. Масалан, одам илҳомни, таассуротни фақатгина гўзалликдан, табиатдан эмас, фикрдан ҳам олиши мумкин. Гўзал ва чуқур фикрдан одамнинг ҳайратланиши бу табиий ҳол. Ана шундай кучли фикрлар шоирга туртки бериши мумкин. Жаҳон адабиётида Гёте, айниқса, Шарқда Саъдий, Бедил, Румий шеърятини ўқигандаги ҳолатни мисол қилиб келтириш мумкин. Шундай улуғ фикрлар киши дилида ғалаён кўзгайди. Кишининг руҳини осмонга олиб чиқади. Шунинг учунми, шеърятда ақлми, руҳми — қай бири бирламчи туради, деган саволга узил-кесил мана буниси, деб жавоб бериш мумкин эмас. Ҳар қайси шу қадар гўзал бир мўъжизадирки, уларнинг олдида ҳар қандай даҳо шоир ҳам ҳайратланиб, лол қолиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун руҳим жуда тушиб кетган пайтда улуғ бобомиз Алишер Навоийнинг ҳайкали ўрнатилган шохсупа томонга бораман. Тепага кўтарилган сари қолган барча гаплар майда кўринади, ўша жойда ўз-ўзидан руҳим кўтарилади. «Эҳ-ҳе, шундай олий мақомлар

бор-ку, мен пастда қандайдир мижғовдан хафа бўлиб юрибман», деган ўй хаёлимдан ўтади...

— Сизнинг «Арслон чорлаганди...» номли шеърингизни ўқиб кўп ўйга толаман. Илтимос шу шеърнинг ёзилиш тарихи ҳақида сўзлаб берсангиз?

Ибодат Собирова,
Хонқа тумани, гарбиячи

— Албатта, бу шеърнинг ўзига яраша тарихи бор. Мен бу шеърни Эркин Воҳидовга бағишлаганман. Бир пайтлар собиқ марказда «Азалдан ўзбек шеърляти юксак даражада бўлган. Унинг намояндалари Шарқ адабиётининг ёрқин бир бўлаги сифатида бутун жаҳонни лол қолдирган. Шундай экан, нега энди ўзбек шеърляти жаҳонга чиқолмаяпти. Ахир, у Фарб шеърлятидан устун эди-ку?» деган саволлар пайдо бўлди. У маҳаллар ҳар қандай асар ҳам дунёга рус тили орқалигина чиқар эди.

Сиз бу савол билан мени бироз ноқулай аҳволга қўйяпсиз. Шунда марказдан: «Қани бугунги ўзбек шеърлятини жаҳонга олиб чиқишга муносиб шоирлар борми?» деб бир гуруҳ таржимонлар келишганда ўша пайтдаги арбоб шоирлар: «мана биз бормиз, бизнинг ижодимизни таржима қилинг, ўзбекнинг бугунги Навоийси биз бўламиз», деб майдонга чиқишди. У ёқдан келган таржимонларни улар тўғри маънода сотиб олишди. Уларнинг ёрдамчилари ҳар куни қўйни-қўнжини тўлдириб Москвага қатнади. Ҳатто, ёзганларини ўзбек китобхонлари ҳам ўқимайдиган шоирларнинг шеърларини улар: «Мана бугунги ўзбек шеърлятининг намояндалари», дея юзага чиқаришди. Бу билан айрим-айримларда: «Бугун Марказий Осиёдаги республикаларда шоирлар йўқ, улар нари борса дўмбира билан куйлайдиган бахшилардир», деган кайфиятни ҳам уйғотишди. Ўша таржимонлардан бири ўшанда менга: «Биз миллий сиёсат учунгина шоирларингизнинг номларини қўямиз. Аслида, улар номидаги шеърларни ўзимиз ёзиб, сўнгра уни таржима деб эълон қиламиз», дейишди. Улар-ку, бизнинг меросимизни чуқур билмаган. Лекин, бундай гапларнинг айтилишига, аввало, ўзимиз сабабчи бўлганмиз. Шундай қилиб, айримларнинг шуҳратпарастлиги, худбинлиги, муттаҳамлиги туфайли ўша йиллар ўзбек шеърляти жаҳонга чиқолмай қолди.

Ўша маҳалда шу арбоблар худбинлигини йиғиштириб, холис: «Мана бу шоирда ажойиб шеър бор, мана бунисида гўзал бир дoston», дея адабиётимиздаги энг сара ижодий намуналарни тавсия қилганида ўзбек шеърляти ўша йилларда ҳам жаҳон минбарига жаранлаган бўларди. Биз унинг ўрнига, наинки, қўшнимиз ҳатто хотинимиз ҳам ўқимайдиган яроқсиз нарсаларимизни: «Мана бу ўзбек шеърляти», дея жаҳон минбарига тавсия қилдик. Ўшанда мазкур сатрлар ёзилган:

*Биз ҳам юксакларга тиккандик кўзни
Бизда ҳам бор зои матонат, бардош.
Арслон чорлаганди қошига бизни,
Лекин қумурсқалар бўлди сафардош.*

*Жами тирикликка таниш бу хатар,
Қумурсқа яралган ёппа таларга.
Дўстим, алам қилар арслон беҳабар,
Ем бўлиб кетсак шу қумурсқаларга.*

Яна битта шунга ўхшаш ўкинч билан ёзилган шеърим бор:

*Икки дарё оралиғида
Қолиб кетди менинг овозим.*

Бу ўкинчларни зинҳор иззатталаблик деб тушунмаслик керак. Афсуски, у маҳалларда шоирнинг баҳоси, сен рус тилида жаранглайсанми, йўқми шунга қараб баҳоланарди. Бугунги кунда биз ўзимизга ўзимиз керакмиз. Ўзга тилда жаранглаши ва ёки жарангламаслиги бу энди бошқа масала. Биз бугун мустақил давлат, халқ бўлиб, ўзимизга ўзимиз баҳо бериш имкониятига эга бўлдик. Олдин биз баҳомизни Москвадан кутардик. Мустақиллик бевосита шеърлятга ҳам адолатни олиб кирди.

— «Дунёни қизганма мендан, азизим» деб бошланувчи шеърингиз бор. Албатта, бундай фикр, бундай маъно шеърда доимо ифода этилавермайди. Одатда бундай

шеърлар шоир нимададир азият чекканда, кимлардандир қаттиқ ўксиганда ёзилади. Бу шеърнинг ёзилишига нима сабаб бўлган?

Авазбекхोजи Султонов,
Тошкент шаҳар, Яккасарой тумани

— Мен буларнинг ҳаммасини айтаверсам шеърни яланғочлаб ташлаган бўламан. Шеърдан умумий чиқадиган хулоса кўпчиликка тааллуқли бўлиши керак. Лекин мен ўйлайманки, шоир шеърни ўтириб, ўйлаб топмаслиги керак.

*Дунёни қизғонма мендан, азизим,
Мен сенинг кўчангдан ўтмасман зинҳор.
Менинг бу оламда ўз айтар сўзим
Ва ўзим сиғинар мазорларим бор.*

*Дунёни қизғонма мендан, азизим,
Сен ичган булоқдан ичмасман асло.
Сен юрган тоғларда қолмагай изим,
Сен кечган дарёдан кечмасман асло.*

*Дунёни қизғонма мендан, азизим,
Қалбингни ёқмасин шубҳа ва сўроқ.
Мен ўзга манзилга тикканман кўзим
У сенинг кулбандан жуда ҳам йироқ.*

Мен бу сатрларни бежиз ёзмаганман. Ҳозир ҳам бундайлар йўқ деёлмайман. Феъли торлик, ҳасадўйлик халқимизнинг бошига қанча-қанча кулфатлар олиб келган. Ҳасадўйликка, ҳасадга қарши энг кўп шеър ёзган мен бўлсам керак. Агар менинг шеърятга кириб келишимдан хурсанд бўлиб, кутиб олган кишилар бўлса, бу, албатта, Абдулла Қаҳҳор ва Миртемир бўлиши мумкин. Лекин, аксарият, бошқалар кўлида тош билан кутиб олган. Шундай одамлар борки, улар сендан дунёни қизғонади. Ариқдаги сувни ҳам раво кўрмайди. Буларда виждон, адолат, ҳамият, саховат деган туйғулардан асар ҳам йўқ. Авваллари менинг тилимда гапирадиганлар, ҳаммаси яхши деб ўйлардим. Энг катта хато ва соддалигим шунда бўлган. Шунинг учун кейинчалик ёзганман:

*Битта тилда гаплашган билан,
Бир лагандан ош еган билан.
Ҳали у ватандош эмас...*

Афсуски, шундай экан. Мен уларни ҳеч қачон ватандош деёлмайман. Улар билан паспортга, ҳудудга кўра ватандошман, холос.

— Абдулла ака, Дантенинг «Илоҳий комедия» асарини ўқиганимда, тўғриси, ҳайратга тушдим. Улуғвор таржима. Таржиманинг бу қадар мукамал чиқиши сиз учун осон бўлмагандир? Аммо, нега бу ишни охиригача давом эттирмадингиз? Имконингиз бўлмадими ёки хоҳишингиз?

Зарифа Нишоналиева,
Тошкент шаҳри, адабиёт муаллими

— Дантенинг «Илоҳий комедия» асари, тўғри маънода тушунишларингни хоҳлайман, бу таржимон учун оғир жазодек гап. Чунки, бундай мураккаб поэтик асар жаҳон адабиёти тарихида умуман учрамайди. «Илоҳий комедия» асарининг бошқа тилларга таржима қилиниши, шубҳасиз, ҳар бир таржимон учун катта бир синов ҳисобланади. Рус тилига ҳам у икки марта таржима қилинган. Таржимонлардан бири Мин деган одам бўлган. Унинг Москвадаги қабр тошига биттагина жумла ёзилган: «У Дантенинг «Илоҳий комедия» асарини таржима қилган». Шунинг ўзи унинг ҳаёти ва фаолиятини, нечоғлик катта қаҳрамонлик ишини бажарганлигини билдиради. Унинг абадияти учун мана шу асарнинг таржимони, деган баҳо ўзи етарли. Мен бу гапларни журналхонни назарда тутиб айтаётиман. Чунки, билмайдиган одам бу Данте ким бўлди, деб ўйлаши мумкин. Лекин маърифатли, жаҳон адабиётидан хабардор одам Дантенинг кимлигини ва унинг бу асарини нечоғлик мураккаб эканлигини билмаса ҳам эшитган бўлса керак. Шунинг учун унинг таржимаси ҳам поэтик асар, ҳам шакл жиҳатдан ўта мураккаб. Европада бу терсина деб аталади — учлик. Уч қатор барабар келаверади. Лекин уч қатор бўлгани билан қофиялар занжир бўлиб бир-бири билан боғланиб кетаверади. Шарқ мумтоз адабиётдаги аруз вазнининг бузилиши қанчалик сакта бўлса, бу ерда терсинанинг

бузилиши ҳам шеърӣ жиноятга айланиб кетиши мумкин. Асарда агар бир сатрнинг иккинчиси билан қофияси бузилса, шу иморат таг-туғи билан нураб кетади. Занжир узилади. Мен бу билан катта бир ишни бажардим, деб айтишни хоҳламайман. Лекин воқеликка объектив баҳо беришим керак. Шунинг учун бу таржимага кўпчилик қўл урмаган. Яъни, бунинг уддасидан чиқиш учун кўп нарса керак. Мен Дўрмондаги Ёзувчилар боғида бу асарнинг таржимаси устида ўн йиллаб меҳнат қилдим. Устозлар, шоирлар ичида машаққатимни кўриб: «Бу меҳнатингни ўзингнинг асарларингга бағишласанг бўлмайдим», деганлар ҳам бўлди. Уларнинг фикрларида, албатта, жон бор эди.

Энди бу асарнинг таржимасига қандай қилиб киришганим ҳақида икки оғиз айтиб ўтишим лозим бўлади. Мустабид тузум даврида, айтиб ўтганимдай «дўстларимиз» ҳам бор эди-да. Яъни, рақиблар, ганимлар, ҳасадгўйлар, улар ўша маҳал ҳам доимо ташланиб ҳужум қилишарди. Турли тамғалар билан бизни давлатга қарши қўйиб, иложи борича аренадан йўқотиш пайида эдилар. Бизга ўхшаган шоирларни йўқотиб юбориш ўша давр мафқураси учун муаммо эмас эди. Уларнинг йўллари, усуллари, методлари жуда кўп эди. Ҳар қандай йўл билан фалокатга йўлиқтириши, ҳар қандай айб билан қаматиб юбориши мумкин эди. Бирок, ҳамма вақт ҳам катта шахслар жамиятда ҳал қилувчи ролни ўйнаб келган. Уша пайтда Шароф Рашидов, бунга ёзувчилик виждони даъват этганими, ҳарқалай бизнинг шеъриятимизни қадрлаб, таҳлил қилиб юрарди. У пайтларда мен, Эркин Воҳидов ва бошқа бир қатор битта, иккита китоблари билан кўзга кўриниб қолган шоирлар бор эдики, ўша ганимлар ташқаридан бизга жуда қаттиқ ташланишарди. Масалан, Эркин Воҳидовнинг «Фузулий ҳайкали қошида» деган шеъри эълон қилинган. Бу шеърда: «Халқим жондан севар эди мунгли куйларни» деган сатри бор эди. Шунинг Ёзувчилар союзининг партия ташкилоти мажлисида муҳокама қилинган. Айбловни қаранг: «Нимага бу ўзбек халқи мунгни севар экан?» Кўриб турганингиздек, бутун бир ижод учун эмас, битта сатр учун шундай айблар қўйиларди. Бу енгил-елпи чўнтаккесарга қўйиладиган айб эмас, бу сиёсий айблар эди. Ана шуниси муҳҳиш эди. Шундай сиёсий айблар бизларга қўйилиб юрган кунларда, Шароф Рашидов Эркин Воҳидов иккалаимизни чақириб, «Дантенинг «Илоҳий комедия»си билан Гётенинг «Фауст» асарини таржима қилсанглар», деб айтди. Эркин ака Гётенинг «Фауст» асарини олди, табиийки, Дантенинг «Илоҳий комедия»си менга қолди. Бу билан Шароф Рашидовнинг муносабатида бир нарса очиқ-ойдин кўриниб турган эдики, энди бизнинг оригинал асарларимизни босиш қийин, қолаверса, улар бизнинг кўзимизни очирмайди. Ёшлик йилларимиз бекор ўтиб кетиши мумкин, шунинг учун ҳам улар «бу ёшларнинг истеъдоди йўқолиб кетмасин, ёшлиги беҳуда ўтмасин, бирор фойдали иш билан банд бўлсин», деган бир

хулосага келган, шекилли. Шундай қилиб, биз у кишининг тавсияси билан таржимага киришадиган бўлдик. Уша пайтда бундай тавсиялар топшириқ деб қабул қилинарди. Мен ташвишда қолдим. Авваламбор, Дантени ўрганиб чиқиш керак эди. Улар юз йил аввалги Италиядаги воқеликлар, одамлар, тарихий шахслар... Улар кимлар? Уларни ўрганиш, билиш керак эди. Фақат Италия эмас, балки асарда Европа миқёсида, қолаверса, маълум ва машҳур одамларнинг исмлари учрайди. Биздан «Аъроф» қисмида Ибн Сино, Ибн Рушд бор, Тумарис момомизнинг исми учрайди.

Уша пайтда, бу асарнинг бошқа тилларга қилинган таржималари билан ҳам танишдим. Мисол учун озарбайжон тилига Али оға Курчайли, қозоқ тилига «Дўзах» қисмини Мақатоев деган шоир таржима қилган. Бу асар «Ердаги умримнинг ярмини яшаб» — «Пройдя жизнь до половине», деб бошланади. Асарда агар ҳар бир шеърый сатр дейлик 9 бўгин бўлса, шуни мен сақлаб қолишим керакми ёки шарт эмасми? Агар қийинчиликдан қўрқмайдиган таржимон бўлса иложи борица шаклини сақлаб қолиш керак. Шунинг учун мен, бу ерда Дантенинг хижоси канча бўлса шуни сақлаб қолдим. Қозоқ ва озарбайжон таржимонларимиз унинг хижосини чўзишди. Хижони чўзгандан кейин унинг ичида бемалол ҳаракат қилиш учун муҳит кенг бўлади. Улар 11 бўгинга чиқариб юборди. Мен Дантеда қандай бўлса, шундайлигича асрадим, бу мен учун яна қўшимча қийинчилик туғдирди. Қозоқ таржимон дўстларимиз энг осон йўлдан бориб, буни ўлан қофиясига солди. Менинг шахсий хулосам шуки, бу энди таржима эмас. Дантенинг энг катта қийинчилиги бу унинг терсинасини ағдаришда. Ахир, рубоийни саккиз қатор қилиб бўлмайди-ку? Ёки сонетнинг ўзини формаси — шакли бор! Мен уларга бу ҳақда айтдим. Аммо улар сўзларимга жавобан: «Абай Пушкиннинг «Татьянага мактуби»ни ўлан қилиб таржима қилган-ку», деган гапни айтишди. Майли, ҳар ким адабиёт масаллиғидан ўзига яраша овқатни пишириб ер. Лекин умумжаҳон адабиётининг темир қонунлари борки, уни бузиш мумкин эмас. Масалан, ҳикояни роман деб эълон қилиб бўлмайди-ку? Таржимада ҳам шундай қонуниятлар мавжуд. Бу муҳташам асарда ҳар қандай шоир — таржимонга биринчи қийин масала бу қофия масаласи. Такрор бўлиб қолиши мумкин. Юз минглаб қофия бир-бирини такрорламай келишини таъминлаш ниҳоятда мушкул. Бу ўринда таржимонгина эмас, тил билан тил олишади. Тил ўзининг паҳлавонлигини кўрсатиши керак. Шу тилнинг имконияти таржимага етадими-йўқми? Мени таржима жараёнида Италия пойтахти Римга таклиф қилишди, бордим. Катта ҳурмат билан қабул қилишди. Суҳбат жараёнида улар мендан: «Ўзбек тилининг қуввати, бойлиги бу асарни таржима қилишга етармикин?!» дея сўраб қолишди. Мен уларга тилимизнинг имкониятлари нақадар кенглигини тушунтириб бердим ва табиийки бу тилнинг имкониятларини билмайсизлар, деб, Навоийнинг «Хамса»сини мисол қилиб келтирдим.

Ҳар бир тилнинг бойлиги ундаги сўзларнинг синонимлари билан боғлиқ. Мен италияликларга шундай савол бердим: — Айтинларчи, сизларда шамолнинг неча хил номи бор? Улар икки-уч сўзни айтишди. Шунда мен уларга шамол, бўрон, довул, ел, насим, шаббода, сабо... деб санаб бердим. Ва, ниҳоят, бобомиз Алишер Навоийнинг «Мўҳокаматул луғотайн» асарига таяниб сўрадим: «Сизлар неча хил йиғлайсизлар? Биз, дедим, мисол учун 19 хил йиғлаймиз. Йиғламоқ, бўқирмоқ, сиқтамоқ, бўзламоқ, инграмоқ, ўкрамоқ, фарёд чекмоқ... Бу сўзларнинг ҳар бири ҳар хил ҳолатни беришини тушунтириб бердим. Шунда улар тилимизнинг қуввати, ифода қудрати, имкониятига тан беришди. — Бизнинг тилимиз ана шундай паҳлавон ва гўзал, сўлим тил дедим. Энди бу гапларни айтаётганимнинг боиси шундаки, ана шундай улуғвор асарларнинг таржимасида таржимонгина эмас, тил билан тил ҳам бўйлашади. Шундай чоғларда ҳатто таржима қилаётган тил, таржима қилинаётган тилдан устун ҳам бўлиши мумкин. Шундай адабиётлар, тиллар борки, уларни таржима қилиш биз учун жўн бир ишдай бўлиши мумкин. Чунки уларда битта ифода қилинган сўз бўлса, бизда ўша сўзнинг ўн, ўн беш хил синоними бўлиши мумкин. Таржимон ундан хоҳлаганини қўллайди. Лекин бизнинг тилимизда ёзилган асарни бошқа тилга таржима қилиш, ниҳоятда, мушкул. Чунки, бизнинг битта сўзимизнинг ўзи ўн хил маънони бериши мумкин.

*Қаро кўзим, кел эй, мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилғил.*

Биз доимо шу байтни мисол қилиб келтирамиз. «Кўзим қароси», «қаро кўзим», «мардум» неча хил маънони билдирапти.

Мен таржима жараёнида қаттиқ чарчадим, кўплар: «Абдуллажон, у асарнинг таржимасини кўпчилик охирига етказолмай, ўлиб кетишган, шундай ирими ҳам

бор», дейишди. Албатта, мен бундан кўрққан эмасман. Мен иримкаш одамлар тоифасига кирмайман. Лекин бу куча-куйда, бир айланиб юриб ёки ишдан бўшаган пайтда таржима қиладиган асар эмас. Бунга одам ўзини бағишлаши керак. Жаҳондаги бошқа ҳамма асарларни бўш вақтингизда ўтириб олиб таржима қилишингиз мумкин. «Илоҳий комедия»ни ундай қилиб бўлмайди, мумкин эмас. Бу асар олдида бўйин эгмаган жаҳонда бирорта ижодкор инсон йўқ. «Дантенинг руҳи, арвоҳи уриб кетади», деган гапни-ку қўяверинг, бир куни келажак авлод ўқиб: «Бу Дантени бузиб ёки ёмон таржима қилган», деган гапининг ўзи ҳар қандай ижодкорнинг бошқа фаолиятидаги меҳнатларини йўққа чиқариши мумкин. Чунки, «Дантени ёмон таржима қилган», деган иборанинг ўзи унинг бадном бўлиши учун етади. Шунинг учун бу ишга «Ё ҳаёт, ё мамот», деган нидо билан киришиш керак. Бир вақтлар қилинган меҳнатнинг машаққатини ҳис қиладиган, идрок қиладиган, баҳолайдиган, тадқиқотлар қилиб, диссертациялар ёқлайдиган таржимашунослар бор эди... Бу соҳадаги илм ҳеч кимга керак бўлмай қолди. Бу таржималарни баҳолайдиган одам мутлақо топилмади.

«Илоҳий комедия» инсониятнинг бадиий ёдгорлиги бўлгани билан у кўпроқ олти аср аввалги Италия ҳақида. Шунинг учун бу ерда таржима қанчалар гўзал ва мукамал бўлмасин, уни ўқитган киши гап нима ҳақида кетаётганини тушунаслиги, фақат тилдан, поэтик маҳоратдан лаззат олиши мумкин. Аммо унинг ичига кириб кетиши учун китобхон анча тайёргарлик кўриши керак. Шунинг учун бу таржималар бизнинг ўзбек адабиёти олтин фондиди бойитиш мақсадида қилинган муҳташам ишлар бўлди. Лекин ҳатто Италиянинг ўзида ҳам одамлар бунга ёстигининг тагига қўйиб ўқимайди. Мен: «Узларингиз ҳам Дантенинг асарларини ўқийсизларми?» деб сўраганимда, улар менга: «Биз бу асарларни миллатимизнинг фахри сифатида заррин ҳарфларда чоп этиб, олтин муқоваларда нашр қиламиз ва ҳар битта нусхаси ўн минглаб доллар туради, уйларимизни безайди. Бойлар бир-бирларига совға қилади. Лекин бу олти юз йил аввалги ҳаёт, уни ҳамма ҳам тушунавермайди», деб жавоб беришди. Бизда ҳам шундай. Яширишинг нима кераги бор. Мисол учун Навоий бобомизнинг «Хамса»сини қўлидан қўймай кўтариб юрган одамни ҳали учратганимиз йўқ. Лекин маърифатли халқ ўзининг ўтмишини ҳам, бутунини ҳам баҳолай олиш қудратига эга бўлиши керак. Қадим замонда қурилган экан деб, биз «Тожмаҳал»ни ташлаб кетмаймиз-ку! Тўғрими? Шу ўринда яна бир гапни ҳам айтиб ўтишим керак. Бу асарларни кенг халқ оммаси ўқимаслиги мумкин, аммо олимлар, адабиётшунослар ва бошқа шу соҳанинг мутахассисларичи? Уз адабиётида бўлаётган воқеа-ҳодисаларга виждонан муносабатда бўлмаса, қандай қилиб буларни биз маърифатли деймиз? Биз-ку раҳмат эшитайлик, деб таржима қилган эмасмиз. Лекин: «Шу иш яхши бўлди, бу йигитларнинг ўн беш йил умри сарф бўлди», дейдиган бирорта одам топилган эмас. Бу ҳам, албатта, одамнинг руҳиятига таъсир қилади. Шундан кейин кўнглингизга: «Кимга керак бу менинг ишим», деган гап келар экан. Албатта бу нотўғри хулоса. Кимгадир ёқши мақсадида, кимдандир раҳмат эшитиш ниятида ижод қилаяпман, таржима қиляпман, деган одам хато қилади...

Майли, сенинг қилган бу каби ишларингни эътироф қилишмасин, мақташмасин, лекин кўриб-кўрмасликка, билиб-билмасликка олса, бу сента ҳақоратдай туюлар экан. Уша йиллари мен Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи эдим. Бутун кучимни мана шу асарга бериб кечани- кеча, кундузни-кундуз демай ишлардим. Тайёр таржималарни эълон қилиб турган пайтларимда, Ёзувчилар уюшмасига Италиядан бир гуруҳ ёзувчилар келди. Ушанда мен узоқдан «Дантенинг авлодлари — қариндошлари келди», деб кўзларимдан дув ёш оқиб, уларга термулиб турганман. Чунки, Данте ҳаётимга айланган эди. Шунда Уюшманинг ўша пайтдаги раҳбарлари мени уларга таништирган эмас. Шундай ёнимдаги хонада мажлис ўтказишди. «Яшасин Данте, яшасин Италия» деган шиорлар янгради. Лекин ёнгинасида Дантенинг ўзбек таржимони турганигини айтишмади. Таништиришмади ва бу буюк асар ўзбек тилига таржима бўлгани ҳақида бир оғиз маълумот беришмади.

Биров ҳурмат кўрсатмаганлиги учун таржимани тўхтатдим, дейиш бу баҳона эмас. Бунинг асосий сабаби, мен бу асарни давом эттириб яқунлашим учун унга ўзимни бағишлашим керак. Чунки ҳозиргача бўлган таржима жараёнида мен унга ўзимни бағишлаганман. Вақтимни, умримни, бутун ҳаёлимни ҳам шу ишга бахш этганман. Энди бунга тугатиш учун ҳам ўзимни тўла бахшида этишим керак. Бу иш жўнроқ, осонроқ иш бўлганда, мен уддасидан чиқишим мумкин эди. Негаки, бу асар ҳаётимнинг иккинчи қисмида мени баҳолайдиган асар бўлади. Шунинг учун чалакам-чатти, қўл учида таржима қилинган деган гапни Худо ҳеч кимга кўрсатмасин. Балким бу асарга кўпчилик қўл урмаганининг сабаби ҳам шундадир...

— Абдулла ака, дунё безовта, олам қалқиб турибди. Ватанимизнинг Мустақиллигидан қувонган дўст, хайрихоҳ давлатлар кўп, шу билан бирга юртимизга нисбатан ганимлик ўтида ёниб юрганлари ҳам учраб туради. Ана шундай ҳолатларда шоирнинг бурчи ва масъулияти нималарда намоён бўлади?

Дониёр Бегумқулов,
Тошкент шаҳри

— Бу жуда ҳам муҳим савол. Биринчидан, биз, албатта, айрим хориж матбуоти, радиостанциялари томонидан Ватанга, миллатга отилган маломат, туҳматларга жойида жавоб беришимиз керак. Иккинчидан, ўзимиз ҳам ҳаётимиз ҳақида ёлғон-яшиқларни тўқимаслигимиз керак. Тўғри ахборотни биринчи бўлиб ўзимиз тарқатишимиз керак. Учунчидан, биз Юртбошимиз атрофида ҳамisha ҳамжиҳат мустақим туришимиз керак. Шундагина Мустақилликни асраб қолган бўламиз. Мустақиллик — бу ҳар ким ўз ҳовлисида туриб сақлаб қолиши мумкин бўлган нарса эмас. Мустақилликни кўнгилдан ғаразми, ёмон гапларни чиқариб ташлаб, бошни кундага қўйгандайин келажақ авлод учун асраш керак. Мен битта фикримни доимо айтаман ва такрорлайман. Ўзбек халқини ҳеч ким енголмайди. Агар ўзи енгмаса! Ўзимизни енгадиган қўл бу маҳаллийчилик! Тарих гувоҳ, шундай вақтлар бўлдики. Маҳаллийчилик туйғуси халқимизни, миллатимизни бўлаклаб ташлади. Ана шу туйғу, маҳаллийчилик ва мансабга ружу қўйиш, ҳокимиятни, мамлакатни бўлиб олишга интилиш Ватанга муҳаббат туйғусидан устунроқ келди. Шунинг учун Ўзбекистон Мустақиллигини асраб қолиш биринчи навбатда ўзимизга боғлиқ. Мен халқимизни бирдам ва ҳамжиҳат кўришни орзу қиламан. Бу водийлик, мана бу эса қашқадарёлик ёки хоразмлик экан деган гаплар қаёқдан чиққан? Ана шундай гапирадиганларнинг тилини шартта кесиш керак. Керак бўлса қонунга киритиш керак мана шу жазони. Ана шунда миллат битта бўлади. Маҳаллийчилик халқни бўлиб ташлайди. Айтишим керак, Мустақилликка эришишдан ҳам доимо уни сақлаб қолиш қийин. Чунки тажрибали душман тайёргарлик кўриб туради. Бу чақалоқни, бу беғубор кабутарни ловуллаб ёниб турган бу оловнинг орасидан бутун олиб чиқишнинг ўзи бўлмайди. Жуда қийин. Шунинг учун адабиёт, шеърятнинг олдида жуда катта вазифалар бор. Ватан, халқ, миллат, озодлик, ҳамжиҳатлик каби туйғуларни ўсиб келаётган ўғил-қизларимиз кўнглига болаликдан мактаб дарсликлари орқали сингдиришимиз керак.

— Сиз Олий Мажлис Сенатининг биринчи аъзоларидансиз. Бу юксак ишончининг масъулияти ҳам катта бўлса керак-а?

Ойдин Боймуродова,
Андижон вилояти, Қўрғонтепа тумани

— Ҳа, албатта, умуман бобомиз Соҳибқирон Амир Темур даврларида ҳам шундай катта машваратлар тузилган. Бу йиғинларда ким қаерда ўтиради? Ким қандай иш билан машғул бўлади? Шуларнинг ҳаммаси ёзиб қолдирилган. Бу «Темур тузуқлари» даям бор. Мустақил давлатнинг бошқарув тизими бу жуда катта масъулият. Собиқ иттифоқ даврида ҳам мен депутат бўлиб Кремлда ишлаб юрдим. Энди у пайтларда: «Сен депутатлик значогини тақиб юравер, халқни ўзимиз бошқараверамиз», деган гаплар бўларди. Ҳозир ўзимиз учун ўзимиз жавоб берамиз. Нимаики қилсак Ватанимиз, мастақил давлатимиз учун қиламиз. Мен Сенатнинг ташқи сиёсат қўмитаси аъзосиман. Ташқи давлатларга элчилар ҳам бизнинг қўмитадан ўтади. Жумладан, Афғонистонга элчи тайинланаётганда мен шундай савол билан мурожаат қилдим: «Афғонистонда Алишер Навоий бобомизнинг қабри бор. У заминда Беруний, Лутфий каби улуғлар ётибди. У ерда ўзбеклар бор, маданий-маърифий ҳаёт бор. Бу борада сиз ўз вазифангизни қандай тушунасиз?» Демак, Сенат давлатимиз, халқимиз, унинг ташқи дунёдаги нуфузи учун ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган катта бир ҳайъат. Шунинг учун Сенат аъзоси бўлишнинг катта масъулияти билан бирга ифтихорли томонлари ҳам бор.

— Абдулла ака, «Ўзбекистон» шеърингизни ўқиб юрагим ёниб кетарди, агар даврнинг чеклашлари бўлмаганда... Замоннинг зўри билан эълон қилинмай қолган қисмлари ҳам бормиди?! Қанча дардларингиз айтилмай юрагингизда қолиб кетгандай туюлади менга... Шу шеър туфайли бошингизга анча-мунча ташвишлар ҳам тушган деб эшитганман. Шу тўғрими?

Фарҳод Аъзамов,
Термиз шаҳри, куз шифокори

— Бу шеърни ёзишни мен университет талабаси бўлиб юрган пайтларимда

бошлаган эдим. Шеърнинг ўн-йигирма қаторлари ўша пайтлардаги университет газетасида чоп этилган. Бу энди 1963 йиллар бўлади. Шеър ўша вариантда «Тоғларини куйлайди Расул» деб бошланарди. Расул Ҳамзатов Доғистонни куйлайди деган маънода. Кейин мен бунини ўзгартириб юбордим. Расул Ҳамзатов қанча улуғ шоир бўлмасин, у Ватанини куйлагани учун мен ҳам Ўзбекистонни куйлайман, деган гап унчалик қовушмасди. Шунинг учун тўғридан-тўғри Ўзбекистонни куйлаш билан бошладим. Унғача Ўзбекистон ҳақида анча шеърлар ёзилган эди. Хусусан, менинг кўз ўнгимда Ҳамид Олимжоннинг қасида шаклидаги «Ўзбекистон» шеъри турарди.

*Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди менда.
Чаппар уриб гуллаган боғин,
Улар эдим Ватан тупроғин.*

Нихоятда гўзал шеър. Лекин ўша даврнинг мафкураси Ҳамид Олимжонни чеклаганлиги шундоққина кўриниб турибди. Ҳамид Олимжон бу шеърда Ўзбекистонни, қандайдир мусиқавий, гўёки майин шаббода эсгандай шаклларда тасвирлайди. Албатта, бунини юзаси деб бўлмайди. Лекин Ўзбекистоннинг тарихига, ўтмишига теранроқ кириб боришни шоир ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Ўтган асрнинг 60-йилларида, Ўзбекистонимизни теранроқ куйлаш, унинг тарихига чуқурроқ назар ташлаш, мулоҳаза юритиш имконияти пайдо бўлганга ўхшарди. Руслар «Оттепел» — «Эрвугарчилик», дейишади бу ҳолатни, Сталин тузуми ўтиб ижодкорлар қандайдир озроқ нафас олиб, дилдаги баъзи нарсаларни ёзиши мумкин, деган эҳтимоллар пайдо бўлган эди. Мен бу шеърни жуда узоқ вақт танаффус билан, ўқтин-ўқтин ёзганман. Катта шеърларни ўзимнинг тажрибамдан айтаман, бир ўтиришда ёзиб тугаллаш қийин. Унга одамнинг нафаси етмайди. Бўлиб-бўлиб ёзиш ҳам қийин. Бу бир сюжет бўлса экан, давом эттириб кетаверсангиз. Агар ҳазилроқ қилиб айтсам, бундай шеърлар йўталга ўхшайди. У тутиши керак. Тутмаса, қасддан йўталсангиз, йўтал чиқмайди. Йўтал ўзи ичдан кўзиб чиқиши керак. Шунинг учун шу беш-олти йўтал мобайнида, шу шеърни ёзиб тугатганман. Бу шеърнинг битишига уч йил муддат кетган. Энг муҳим жиҳатлардан бири шуки, Ўзбекистон тарихига назар ташлаш керак эди. Ушанда ҳаёлимдан кўп нарсалар ўтди. Энди мен бу шеърни қайта таҳрир қилмайман. Лекин ўша пайт олдимда турган қийинчиликларнинг кўзимга ташланганларини айтиб ўтишим мумкин. У давр мафкурасини ҳозирги ёшлар билмайди. Унинг талаблари ўта қатъий ва қаттиқ эди. Жумладан, Амир Темур бобомиз ҳақида гапириш мумкин эмас эди. Шу жойни «оқсоқ жаҳонгир», деб олганман. Менда сарбадорларнинг ҳаракатларига муносабат билдириш туйғуси ҳам бор эди. Сарбадорлар ҳам исёнчилар — тузумни ағдарган одамлар. Мафкурага у ҳам ёқмас эди. Босқинчиларга қарши курашган Муқанна, Торобийлар ҳам ёқмас эди. Энди илондан қўрққан одам арқондан ҳам чўчийди-да. Шунинг учун мустамлакачилар улар учун оғриқли бўладиган нуқталарни яқинига йўлатмас эди. Ва, мен бу шеърни битказиб нашр қилиш учун олиб борганимда, улар менга: «Сиз, албатта, Ленин ва инқилобни қўшмасангиз бўлмайди», дейишди. Уша жойда «Бош устинга келди инқилоб» деган сатрлар бор эди. Ва қофиясига келиб «Қонга тўлди кафаним маним, Ўзбекистон Ватаним маним», деган эдим. Бу бир жойда эълон ҳам бўлган. Кейин улар: «Инқилоб сизнинг кафанингизни қон қилдими?» дейишди.

Қасида жанрининг ўзига хос талаблари бор. Бу катта қоп эмаски, рўпара келган нарсани ичига ташлаб кетаверсангиз. Бу тугамайди, Эркин аканинг таъбири билан айтганда, «тарихинг битмакка халқим юзта Фирдавсий керак». Тўғри гап. Ёзсангиз, териб кетаверишингиз мумкин. Халқимиз тарихи ҳақида эзганда, ўшандай йўл тутиб юз минглаб байтлар ёзганлар бор. Жанрнинг тақозоси шуки, Ватан ҳақида эзганда илоҳи борича унинг ўтмиши, бугуни, истиқболни хусусида поэтик тасаввур бериш керак. Тарихни бирма-бир санаб чиқишнинг маълум бир чегараси бор. Шунинг учун Амир Темур ва Алишер Навоий бобомизни, албатта, тилга олганман, чунки уларнинг миллат тараққиётида алоҳида хизмати, ҳаққи бор. У маҳаллар Бобур мирзо ҳам қувғинда эди. У икки марта таъқибга учради. Бир марта шоҳ сифатида Афғонистонга, Ҳиндистонга қувилди. Қайтиб келгандан сўнг совет даврида иккинчи марта шоир сифатида Ватанидан қувилди. Бобурнинг умри қувғин билан ўтди. Номи қатағон қилинди-да, шеърга унинг номи кирмай қолган.

Вақтида ёзилган асар, ҳозирча яшаб келяпти. Ленин деган сўзларни киритган пайтларим бўлган. Бу редакциянинг талаби ва шу шеърни эълон қилиш, унга йўл очиб мақсадида қилинган. Агар эътибор берилган бўлса, ўзим шундай ҳисоблайман, улар ташқаридан киритилган сўзлар. Бу шеър организмнинг аъзоси эмас. Уни кесиб ташласангиз ҳеч жойи оғримайди. Борлигим-йўқлигим бир нимани

билдирмайди. Бу ўша пайтдаги, адабий жараёнда бизнинг сапёрга ўшаб қилган ҳаракатимиз.

Ўтган даврни қоралаб, қаҳрамон бўлиш мумкин, лекин дунёда мардлик ва номардлик деган тушунчалар бор. Мард одам воқеликни тўғри тушунтириши керак. Ўша пайтда биз белни боғлаб ўша давр мафқураси билан курашганмиз, олишганмиз деган гаплар, билингки, у иккиюзламачи мунофиқ, қўрқоқ, тўғриси айтганда, номард одамларнинг гапи. Даврнинг ичида яшаб туриб, даврнинг хизматини қилиш бошқа, лекин даврнинг ичида мажбуран хизмат қилиш бошқа. Бу иккаласи икки хил нарса. Шу даврда нима қиласизки, яшаб қолдингиз, ўша йилларда туғилдингиз, бу сизнинг айбингиз эмас-ку?! Ўша даврнинг бозорига чиқасиз, ўша жойнинг мазорига кўмиласиз. Ўша даврда оқиб турган ариқлардан сув ичасиз, мен бошқа даврда туғилишим керак, деб Оллоҳ таолога аччиқ қилиб қайтадан ғорга кириб кетиш имконияти йўқ-ку, инсон боласида?! Агар шундай бўлганда, мен ҳозир ҳам ҳали мен туғиладиган давр келмади, деб ғорга кириб кетган бўлардим. Бундай давр келмайди ҳам. Чунки инсониятнинг, инсон боласининг ўзи номукамалдир. Мукамал инсон туғилганда туғиламан, деган одам, икки дунёда ҳам туғилмаслиги мумкин. Энди Беруний ҳақидаги сатрларнинг туғилишига тўхталиб ўтсам.

*Америка сеҳрли диёр,
Ухлар эди Колумб ҳам ҳали
Денгиз ортин ёритди илк бор
Берунийнинг ақл машғали.
Колумба бор алашим маним,
Ўзбекистон — Ватаним маним.*

Колу.

Ўша пайтларда Берунийнинг асарлари энди-энди таржима бўлиб чиқа бошлаган эди. Бобомизнинг китобини кўздан кечираётиб, бир жойида баҳримухит — дунё океанининг охирида қуруқлик борлигини у киши фараз қилганлигини ўқиб қолдим. Фараз шундан иборат. Бир қарашда жудаям ибтидоий кўринишда, лекин мантиқ бор. Беруний «кетган тўлқин бориб қуруқликка урилсагина ортга қайтади, йўқса қайтиб келмаслиги керак. Ўша ёқда бир қуруқлик бор, шунинг учун уммоннинг тўлқини унга бориб урилади-да, ортга қайтади», дейди. Ана шу фикрни мен ушлаб олдим-да, уни шеърдаги ўша иборага айлантириб юбордим. Мен буни тўғри қилдимми ё нотўғрими вақт ўтгач, бу бир таомилга кириб, Американи Беруний бобомиз очган экан-да, деган илмий ибора тилга олинадиган бўлиб кетди. Бунда, албатта, мантиқий хулоса бор. Кейинчалик маълум бўлдики, Шарқ мутафаккирлари, жумладан, бизнинг ватандошларимиз тарафидан билдирилган фаразлар ва назариялар кўпгина дунё олимлари томонидан асосли равишда эътироф этилди. Масалан, Данте ҳам «Илоҳий комедия»да Ал Фарғонийнинг юлдузлар жадвалидан фойдаланганлигини айтиб ўтади. Энди, Америка ўша пайтда жаҳоннинг энг қудратли давлатларидан бири бўлган, ҳозир ҳам шундоқ. Шундан келиб чиққан ҳолда: «Эй, Америка, кўп гердаяверма, сени менинг боболарим кашф қилган», дегим келган бўлса керак-да...

— Ҳар гал «Оломонга» шеърингизни ўқиганимда, Сизнинг ўртаниб, ёниб, гоҳ умид, гоҳ ўкинч билан уриб турган юрагингизнинг зарбларини сезардим. Бундай шеърни ёзиш учун инсон қалби қанчалар буюк азобни идрок этиши ва, пировардида, алам билан шундай улугвор орзу ва истакка тўла хулосага келиши мумкин. Чунки, шеърда ўкинч ва изтироб билан бирга исёнли даъват бор.

Ҳамза Эшимқулов,
Самарқанд шаҳри, хизматчи

— Энди «Оломон»ни яхши биласизлар, рус тилида «Толпа» дейилади. Ҳамма минтақада, ҳамма халқнинг орасида оломончилик кайфияти бор. Уч-тўртта одамдан кўпроғи оломон бўлади. Буни коммунистик мафкура коллектив дерди. Ёки айрим ҳолатларда жамоатчилик ҳам деб қўйишади. Энди мана шуларнинг энг қутурган шаклдаги кўриниши оломон бўлади. Оломонда ақл бўлмайди, жоҳиллик бўлади. Ҳам анқов, у ҳам ишонувчан, ҳам агрессив бўлади. Шунинг учун тошбўрон ҳам қилади, у ҳар қандай ёлғон-яшиққа ишониши мумкин. Ҳар қандай даъватларнинг моҳиятини англаб етмай, изидан кетади. Афсуски, эслашимга тўғри келади. Андижондаги воқеаларда ўша жоҳилларнинг изидан эргашганлар ичида саноқли бўлса-да, оломон кайфиятидагилар ҳам бўлган. Оломон деганда, катта бир гуруҳ тушунилади. Уларнинг психологяси шунақа. Бундайлардан турли ёвуз сиёсатлар, ташқи кучлар усталик билан фойдаланган. Бир одамни ёмон отлиқ қиладиган ёки ўлдирмоқчи бўлган бўлса, оломонни ишга солган. Оломоннинг фикри, кайфияти,

мақсади унинг «дохийлар»ига боғлиқ. Оломонни уюштирган одамларга боғлиқ бўлади. Шунинг учун айтиб ўтганимдек, оломончилик ҳар бир халқнинг ичида бор. Халқларнинг таркибида шундай модда бор-да. Айрим бир жойда у алоҳида қишлоқ ва шаҳарга ажраган ҳолда яшамайди. У халққа айланиши керак. Оломон эл бўлиши, эл эса халқ бўлиши керак. Халқ эса бора-бора миллат бўлиши керак. Бунинг шаклланиш босқичлари бор. Шунинг учун кўпгина халқлар ҳали оломон шаклида юрганлиги бу сир эмас. Масалан, шеърда шундай дейилади:

*Машраб осилганда қаёқда эдинг?
Чўлпон отилганда қаёқда эдинг?*

*Суриштирганмидинг Қодирийни ё
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?..*

*Ҳужмлар ўқилур сенинг номингдан,
Тарихлар тўқилур сенинг номингдан.*

*Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Нечун томошага бунчалар ўчсан?*

*Қаршингда ҳасратли ўйга таламан,
Қачон халқ бўласан, эй сен, оломон?!*

Бу айтишга осон, ўша пайтларда нега Қодирийни қамадинг, нега Чўлпонни отинг, дейдиган марднинг ўзи йўқ эди. Ҳатто уларнинг китобларини ўқиганлар қатағон бўлиб кетган. Энди ўша даврдаги оломончилик кайфияти шундай эдики, кўпчилик айбловчиларга қўшилиб Қодирийни сўха бошлаган-да. Менинг «Этиқдўз» деган шеърим бор. Бу бўлган воқеа. Менга бунини Чархий домла гапириб берган эди. Завқий шоир этиқдўз бўлган экан.

*«Эй биродари аҳли тамиз,
Кўҳна ковуш ва махси тикамиз»,*

деб дўконига ёзиб қўйган экан. Ўша даврда қозининг фатвоси билан қандайдир бир аёлни гуноҳкор ҳисоблаб, қопга солиб майдонга олиб чиқишибди. Ҳамма бориб унга бигизини санчармиш. Бигиз санчаётганларнинг биридан, нега бигиз тикдинг, деб сўрашганда, ким билади, ҳамма бигиз санчгани учун мен ҳам санчдим-да, деб жавоб берган экан. Оломончилик мана шу бўлади. Бу ҳамма халқда бор. Ундан турли мақсадларда фойдаланилади. Масалан, ундан битта дохийни йўқотиш учун ҳам, бир халқни иккинчи халқ билан уриштириб қўйиш учун ҳам осонгина фойдаланиш мумкин. Мен бу шеърни ёзаётганимда фикрим шу эдики, оломон наинки уруш пайтида, қалтис вазиятларда, балки тинч кунларда ҳам фикрлаши керакми, йўқми? Бу халқ бўлиши керакми, йўқми? Газетада чиққан бир гапга ёки аллакимнинг хулосасига қараб, битта одамга баҳо бериши керакми ёки ўзининг калласини ҳам ишлатиши лозимми? Гап шунинг устида кетаётибди. Мен калласиз одамлар тўдасини оломон деб атайман. Битта одамнинг тарихдаги ўрнини белгиламоқчи бўлса, уни тарозига қўйиб кўриши керакми, йўқми? Узинг ким ва у ким? Бошқалар билан қиёслаш керакми, йўқми? Унинг фойдасидан зарари кўпми ёки зараридан фойдаси кўпми, аниқлаши лозимми? Дастлабки нашрларда «Лорка отилганда қаёқда эдинг?» деган жумла бор эди. Куппа-кундуз куни бунини ўзим ўша жойга туфлаб ёпиштириб қўйганман. Чунки у ерда Чўлпоннинг номи ўтмаган ва бу оломончилик битта халққа боғланиб қолмасин, у бутун ер юзида бор, дейишган. Шундан кейин Испаниянинг Лоркасини ўша жойга қўйганман. Аслида, бу ерда гап оломон ҳақида кетяпти ва Ўзбекистон мисолида. Шундай экан бу ерда Лоркага нима бор? Шунинг учун Чўлпон ўзининг жойига қайтиб келди. Энди ёзилишига келсак, кечагидек эсимда, мен шифохонада, ҳовлида айланиб юриб, дилимда тўқидим-да, кейин қоғозга туширдим. Уша пайтда раҳматли Туроб Тула ҳам шу шифохонада эди. Бир кун хиёбонда кўришиб қолдик.

— Туроб ака, яхшимисиз, битта шеър ёздим, шуни сизга ўқиб берайми? — дедим. — Қанақа? — деди. Шу шеърни айтувдим, Туроб аканинг бирдан ранги оқариб кетди ва менга қараб: — Сен ўқимдинг, мен эшитмадим, — деди.

Шундан кейин у ёқ-бу ёқда ўқидик. Уша ўзгариш билан эълон бўлди. Ҳамма бунини бир хил қабул қилди, деб бўлмайди. Чунки бу мумкин эмас. Лекин битта нарсани айтиб ўтмасам бўлмайди. Одам ўзининг фарзандини севганидан койийди,

ёмон кўрганидан эмас. Ёхуд отасининг салласига, онасининг ковушига бир хас илашиб қолган бўлса, уни олиб тозалаб, қайта кийдириб қўяди. Мен бу ерда улуғ халқимга танбеҳ бериш ниятида эмасман, бундай даражага ҳеч ким чиққан эмас. Мен ҳам бунга ҳеч қачон даъво қилмайман. Лекин шу халқнинг обрўсини тўкадиган оломончиликнинг, олдини олиш керак, деб ўйлаганман. «Абай ўз халқига шундай танбеҳ берган экан: «Қачон сен одам бўласан, қачонгача ёвни отга миндириб ўзинг пиёда юрасан?!» Бу ҳақда қозоқ донишмандлари шундай дейишади: «Абай халқини севганидан, куйиб кетганидан шу сўзларни айтган. Баъзан шундай гапирадиган одамлар учрайди», дейди. Бу жаҳонда, бошқа халқлар адабиётида ҳам бор гап. Шоир бундай гапларни халқини ёмон кўрганидан эмас, шу фожиалардан тўйганидан айтади. Лекин бу ҳеч қачон халқини исёнга чақириб эмас, лекин ўзингни танигин деган туйғулар бўлиши мумкин. Бу каби шеърлар ҳар куни ёзилмайди. Ахён-ахёнда битта-иккита шундай ҳолатлар бўлиши мумкин. Ва халқнинг бошида ҳам ҳар куни бундай ҳолатлар бўлмайди. Халқ ҳам қайгадир кетаётганда кечув сувга, ёхуд маънавий қурғоқчиликка, ҳалокатларга, адолатсизликка дуч келади. Шундай вақтда одам куйиб кетади. Мен халқим учун жонимни фидо қилишга доимо тайёр бўлганман ва қарийб бунга фидо қилиб бўлдим ҳам, шекилли... Лекин бу дунёга келиб ҳаётда кўп нарсадан кўнглим қолди. Сабаби, адолат деган нарсанинг нисбий эканлигини кўрдим. «Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғман», деган нарсаларни кўрдим. Ҳолбуки, мен бугунги кундан, Мустақилликни қўлга киритганимиздан жуда ҳам миннатдорман. Президентимиз, халқимиз мени қадрлади, Қаҳрамон даражасига чиқарди. Бу жуда ҳам муҳим гаплар. Лекин маънавий жиҳатдан қараганингизда ёмғир атрофдан уриб ётган бўлса, мен зонтикнинг тагида бўлсам, бу ҳаммаёқ қуруқ дегани эмас-ку? Ҳали ҳам улуғ

ишларимизга соя солиб турадиган, ўз халқига яхшилик тиламай диган, ҳаминша ўзини ўйлайдиганлар бор-ку! Нега энди ёлғиз Ю р т б о ш и ёниши, куйиши керак. Ахир, халқ бўлсак, миллат бўлсак, амалимиз, эгаллаб турган мавқеимиздан қатъий назар шу юртнинг озодлиги ва

ободлиги учун, тинчлиги фаровонлиги учун бирдай ҳамжиҳат масъул бўлишимиз керакми?! Ўзинг мансуб бўлган она халқингга қайишмасанг, унинг бирор қорига ярамасанг, оғирини тезроқ енгил қилишга интилмасанг, сен ҳам одаммисан? Бирорта одамнинг иши бирор идорада порасиз битмаса, атрофда ошна-оғайнигарчилик, таниш-билишлик, маҳаллийчилик... Шундоқ бўлгандан кейин қонингиз қайнайди, йўқми? Қандай қилиб, ундайларни халқим деб атайсиз?! Улар халқ эмас, халқнинг номидан мен халқман деб юрган кимсалардир. Халқнинг кўйдирги яралари булар. Мен буларни кўрсам ёниб кетаман. Халқим-халқим дейди, амал курсисига ўтиргандан кейин ўша халқни талайди. Лицензиялик ўғрига айланади. Халқ далада, халқ меҳнатда, лекин оломончилик кайфиятидагилар ҳануз пайкалнинг четида...

— Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳиясини яратиш борасидаги ғоят шарафли, ҳаяжонли, машаққатли тарихий жараёни, ҳолатни айтиб берсангиз?

Полвон Тўлиев,
Қашқадарё вилояти, журналист.

— Албатта, бу ҳақда кўп суҳбатлар қилинган. Ҳаётимда ҳаяжонли лаҳзалар кўп бўлди. Депутатлик, сенаторлик, давлат мукофотлари, унвонлар, Қаҳрамонлик.

Бунинг учун мен яратганга шукр дейман, яратганнинг ердаги адолатли вакилларига раҳмат дейман. Лекин ҳаммага ҳам насиб қилолмайдиган ноёб дақиқалар бўлади. Буни хоҳласангиз ҳам, ҳаммага насиб бўлмайди. Давлат мадҳияси ҳам шунга ўхшайди. Ҳамма ёзиши мумкин. Лекин улардан фақат биттаси ўтади-да. Бундай шараф Мутал Бурҳонов билан менга насиб қилди. Албатта, бу ўринда энди камтарлик қилиш олифтарчиликка киради. Бу энди давлатнинг байроғи, герб каби улуг рамзлари билан баробар турадиган нарсаси. Мадҳия танлов асосида қабул қилинди. Депутатлар жам бўлган залда бутун мамлакат кўз ўнгида ижро қилинди. Телевидение бунинг ўша пайтда тўғридан-тўғри кўрсатди. Уч-тўртта мадҳия ижро этилди. Шундан биттасини қабул қилиб олишди. Бугунгидай эсимда, биз яратган мадҳия ярмига етмасидан бутун зал оёққа қалқиб қарсак чала бошлашди. Мен шу ўринда бир нарсани айтиб ўтишим лозим. Албатта, буни мадҳия муаллифларидан бири сифатида айтаяпти, деб тушунмаслик керак. Мадҳия бу миллатнинг ҳам сиёсий, ҳам маърифий, ҳам маънавий даражасини кўрсатади. Агар сиз ўзининг байроғига, мадҳиясига, гербига муносабатда, албатта, чин дилдан шуни ҳимоя қилиб бошига кўтариб турган одамни кўрсангиз ҳеч иккиланмай унинг ортидан бораверинг. Ишонч билан айта оламанки, адашмайсиз. Демак, бундай одам ҳалол одам. У Ватанини, давлатини, халқини, миллатини, гоёсини таниган одам. Буни юзаки қабул қилиб чопиб юрганлар энди улар тамомила бошқа одамлар. Давлат рамзлари халқни бирлаштиради. Шунинг учун Байроқ, Мадрҳия, Конституция, Герб, Президент мақоми... булар олдида миллат бирлашиши ва ҳамжиҳат бўлиши керак. Буларнинг олдида биз шоирмизми ёки бастакор, бутун халқимиз билан бирга доимо эҳтиромда тураемиз. Биттагина жиҳати у бизнинг қаламимиздан чиқди.

— Абдулла ака, «Онажон» шеърингизни ҳозир ўқисам ҳам ўзимни йиғидан тўхтата олмайман. Сиздай инсонни вояга етказган ул зотнинг охирати обод бўлсин. Мумкин бўлса, мазкур шеъринг ёзилиши ва онангиз Турди Карвон қизи тўғрисида сўзлаб берсангиз?

Шарифа Алиева,
«Чағониён» газетаси бўлим муҳаррири

— Онам раҳматликни мен жуда ҳам миннатдор бўлиб эслайман. Ҳамманинг ҳам ўз онаси бир фариштадай, илоҳий кўринади, ва бу тўғри, албатта. Оналарнинг образи ўзи битта. Лекин шакли-шамойили, исми ҳар хил бўлиши мумкин. Миллати ҳам, борингки, дини ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Лекин ҳамма оналарнинг фазилати бир хил. Умуман ҳамма динда, миллатда она деган касб битта. Она — бу меҳр дегани. Она фарзанд учун яшайди, афсуски, фарзанд она учун яшамайди. Шундай катта фарқ бор. Она боласи учун доимо тайёр туради. Лекин фарзандни эса албатта она учун қурбон бўладиган тарзда фидойи қилиб тарбиялаш керак. Бу ўринда Ватанни она дейдиган бўлсак, фарзанд она Ватан учун қурбон бўламан, деб тайёр туриши учун уни тарбиялаш, ташвиқ қилиш керак. Ҳамма ҳам Ватан менинг онам экан-да, деб унинг ҳимояси учун отилиб чиқиб кетавермайди. Лекин она ҳар қандай шароитда, боласи ноқобил бўлса ҳам, уни меники, деб туради. Шунинг учун мен она деганда шунчаки бизни дунёга келтирган жисмоний бир зотнигина эмас, бундан каттароқ, табиат берган илоҳий бир фалсафани тушунаман. Бу фалсафани фарзанд тушунмаслиги мумкин. Ҳатто онанинг ўзи ҳам тушунмаслиги мумкин. Лекин онага хос туйғуни Оллоҳ бежиз ато қилмаган.

Онам раҳматли табиатан жуда нозик феълли эдилар. Ташқи кўринишим ҳам кўпроқ онамга ўхшаб кетади. Онам жуда кўп халқ термаларини биларди. Мен кўп суҳбатларда айтганман:

*Гул раънонинг тагида ювма сочингни, ювма сочингни,
Шаҳло кўзгинангдан тўксма ёшингни, тўксма ёшингни,
Шаҳло кўзгинангдан тўксанг ёшингни, тўксанг ёшингни,
Оларман-да, кетарман ёлғиз бошимни, ёлғиз бошимни...*

Мен онамнинг бағридан узилиб Тошкентга кетдим. Ва узоқ-узоқ йиллар ёнида бўлолмадим. Она деган кўёшнинг нуридан бебахра яшаб турдим. Мен ўзим буёқда овуниб юргандирман, лекин онамни шу даражада қийнаганимни кейин англаб етдим. Онам эрта-ю кеч мени ўйлайди. Олдига таом келса ҳам мени ўйлайди. Ҳали оила — рўзғор қилмаган ёшгина йигит мусофирчиликда қандай юрибди, деб ташвиш чекади, безовта бўлади.

Ўшанда «Митти юлдуз» номли биринчи китобчам чиққан эди. Уйга борганимда онам нималар қилиб юрибсан, деб сўраб қолдилар. Шунда китобни кўрсатиб

ичига «Дайди ўглингиздан» деб ёзиб берганман. Ҳозир у китобни ўзимда сақлаяпман. Кейинчалик онам қазо қилганларида ёстиқларининг остидан шу китобча чиқди.

*Эсимдадир, титрар эдим—
Ғамгин болиш пастида.
Китобимни кўрдим ногоҳ
Бошгинангнинг остида.
Тошдек қотдим ўшал они
Бор тоқатдан айрилиб.
— Шоир ўғлим,— дедим менга
Секингина қайрилиб.
Онажоним, сўнг бор менга
Нафас қилдинг у замон.
Шоир бўлгин, дея балки
Ҳавас қилдинг у замон.
Онажоним, балки мен ҳам
Бир кун шавққа тўларман.
Балки мен ҳам айтганингдай
Бир кун шоир бўларман...*

«Онажон» шеъримда шу деталь ана шундай ҳолатда киритилган. Буни энди узоқ вақт ёздим. Уша кундаги аҳвол-руҳиямни айтиб ўтиришим шарт эмасдир. Афсуски, бундай мусибатдан ҳеч бир ҳонадон эмин эмас. Албатта, вақти соати келиб ҳар бир инсоннинг ё ота, ё онаси билан шундай воқеа содир бўлади. Шунинг учун бу қайғу битта сенда бўлдими, деган фикр пайдо бўлмаслиги керак. Мен бу шеърни матбуот учун ёзган эмасман. Ҳеч қачон ғам одамнинг байроғи бўлолмайди. Ғам — бу одамни эзадиган, унинг елкасидаги тегирмон, фалакнинг тегирмони. Бундан бутун чиқиб кетиш катта гап. Шундай, изтиробларимни шеър қилиб ёздим. Икки йил буни эълон қилмадим. Сабаби, мендан кейин учта синглим бор эди. Бу шеърни ўқишса улар онам иккинчи марта қазо қилгандек бўларди-да. Яна уларнинг юрагини эзган бўлардим. Кейинчалик эълон қилдим. Ёш ҳаваскор шоирнинг деярли ёзадиган мавзулари маълум. Ватан, ота, она, муаллим ҳақида... Булар эса доимо тайёр туйғулар. Шунинг учун ҳамма халтура шу ердан бошланган. Энг муқаддас, энг нозик туйғулардан кўзбўямачилик бошланган. Майли ёзаверсин, лекин менинг бошқаларга ниятим шуки, илойим ҳеч кимга онасининг ўлимига шеър ёзиш тўғри келмасин.

— «Ҳажнома» туркумига кирган шеърларингиздан бирида «Ҳаж»да шайтонга тош отиб, ундан қутулдим десам, аэропортда мени яна шайтон кутиб олди», деб ёзгансиз. Шу ростмиди?

Рашид Исмоилов,
Қоровулбозор тумани

Ҳа, у шеърда шундай сатрлар бор эди:

*Минода Шайтонни қилдик тошбўрон,
Ланнатга кўмилди бадбахт у лаин.
Дедик, шунча юкнинг остидан Шайтон,
Минг йиллар чиқолмай ётмоғи тайин.
Шодумон йўл олдик Ватанга қараб,
Шайтон қолди дея чуқурда— чоҳда.
Манзилга қайтгандик, Шайтон, во ажаб,
Бизни кутиб олди тайёрагоҳда.*

— Шайтон аэропортда кутиб олдигина эмас, балки самолётда ҳам у бор эди. Шайтон-лаинни бир шахс сифатида қарайдиган бўлсангиз бошқа гап. Ҳаёт шундай: қаердаки эзгулик бор, ўша жойда ёмонлик ҳам бор.

— Устоз, «Кетмоқдаман» ғазалингизнинг ёзилишига нима туртки бўлган, нима учун, аслида, 1968 йилда ёзилган бу ғазал анча кеч эълон қилинди?

Адиба Умирова, шоира.

— Мен ҳаётда кўп таҳликали вазиятларга тушганман. Бошимни олиб кетгим келади, лекин қаёққа боришимни билмайман. Бу дунёда яшашимнинг кераги

йўқ, деган хулосаларга ҳам келганман. Ҳаммаёқда камситиш, гуруҳбозлик, бир яқин дўст йўқ. Шундай бўлдики, дунёга келганимга минг пушаймонлар бўлдим. Ижодни ташлаб кетай десам ёзгим келади. Нима қилай? Шундай маҳалларда ўша «Кетмоқдаман» газалини ёзганман:

*Яхши қол, эй дилбарим, дилда кадар, кетмоқдаман,
Ишқ аро энди ҳолим зеру забар, кетмоқдаман.*

*На ишончу, на қувончу, на кўнгилдан очма гап,
Барчасидин ушбу кун йўқдур самар, кетмоқдаман...*

Кейин бориб-бориб Ўткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди» деган қиссасини фильм қилишганда бу шеър асосида қўшиқ яратилди.

*Келганимда дедиларки, бу йигит кони зарар,
Кетмагимдан, охир айт, борми зарар, кетмоқдаман...*

Бунақа кайфиятдаги шеърлар кўп ёзилган. Қанча шеърларимни ўғирлатганман. Усмон Носир ҳақида шеърый роман ёзганман. Мадаминбек ҳақида ёзганман. Мен билан бирга ижара уйларда ётиб юрган шерикларим орасида «учинчи одам»лар ҳам бор эди. Улар мана шу асарларнинг қўлёзмаларини олишди ва шу кунгача қайтариб беришгани йўқ, бу асарлар қаердалигини билмайман. Кўп меҳнатларим сингган, агар ёқиб юборишмаган бўлишса, қаердадир ётгандир. Улардан кўп илтимос ҳам қилдим. Лекин, бўйинларига олиб қайтариб беришмади. Балким, улар бу асарларни мендан кейин эълон қилишни режалаштириб юришгандир...

— Сизнинг ижодингизда инсон мавзуси, энг юқори даражага кўтарилган. Инсоннинг, ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатлари кўп тилга олинган. Ҳатто бир шеърингизда шундай ёзгансиз:

*Қирқ йил кўтарибман инсонни кўкка,
Ишониб ҳазрат деб, йўлимдан озиб...*

Бу шеърларда «инсонни шунча йил мадҳ этибман-ку, лекин уни англай олмабман», деган хулоса бор. Тарихга назар ташласак, не-не улуғ алломалар ўтди. Уларнинг ҳар бири инсониятни мукамал кўриш орзусида заҳматлар чеқди. Бу йўлда билимини, кучини сарф қилди. Шулардан келиб чиқиб айтсак, кейинги юз йил ичида инсоният яхши томонга ўзгарди, одамларнинг орзу-умидида, интилишларида эзгу жиҳатлар кўпайди, деб айта олишимиз мумкинми?

Умида Назарбекова,
Тошкент шаҳри, «Соғлом авлод учун»
журнали ходими

— Албатта, инсоният босиб ўтган кейинги юз йилга назар ташлаб илм-фан технология бобида улуғвор ишлар қилинганлигини кўраемиз. Бундан ҳеч қачон кўз юмиб бўлмайди. Омочдан тракторга, мошиндан космик кемаларга ўтди ва ҳоказо. Одамларнинг кийиниши, юриш-туришида ўзгаришлар бўлди, албатта. Чунки, бу кўриниб турибди.

Одамзот қизикда, доимо ўтмишига кулиб қарайди. «Биз ҳеч нимани тушунмаган нодонлар бўлганмиз, мана илгарилаб кетдик», деб ўйлайди. Албатта, бу табиий, шунинг учун ҳам айтадиларки: «Инсоният ўтмиши билан кулиб хайрлашади». Лекин менга ўтган давр мобайнида илмда, одамнинг маънавиятида, инсоннинг шахсида ижобий томонга юксак даражадаги бир ўзгариш бўлди, деб берган саволингизга, афсуски, мен «ҳа» деб жавоб беролмайман. Келинг, мисолни мен оммавий эмас, айрим жиҳатдан олақолай. Дейлик, мен Навоидан талантироқман, деб айта олмаганимдек, ҳозирги муллаларни пайгамбардан ақлли деб айтолмайман. Бу юзакироқ жавобга ўхшар. Албатта, инсоният жуда катта тараққиёт йўлини босиб ўтди. Бугунги илм-фан, радио, телевидение, компьютер ва бошқа юксак технологиялар қадимда бўлмаган. Сиз ҳозир менга аввалгилар талантироқмиди ёки ҳозиргиларми, деб савол берадиган бўлсангиз, мен аввалгиларда ҳам истеъдодлилар кўп эди, ҳозиргиларда ҳам кўп. Аввалгиларда ҳам аҳмоқлар кўп эди, ҳозир ҳам улар кам эмас, деб жавоб берган бўлар эдим. Лекин тараққиёт барибир ўз йўлида давом этаверади. Балким юз йиллар ўтиб одамзот қайси бир юлдузга етиб бориб ҳаёл суриб ўтирар, бундай ҳолатдан ҳеч қачон ажабланмаслик керак.

— Яқинда яна бир бор машҳур «Тулки фалсафаси» шеърингизни ўқиб чиққач, дилимда шундай савол пайдо бўлди. Нима дейсиз, назарингизда кейинги пайтларда яна шу «фалсафа»ни ушлаштириб олганлар кўпайиб кетгандай туюлмаяптими?

Носиржон Тошматов,
Тошкент шахри, ҳажвчи

— Русларда бир мақол бор: «Привичка превращается в характер». Энди ўзбекча қилиб айтганда, бир одамнинг одати феъл-атворга айланиб кетиши ҳеч гап эмас. Мен ёзган пайтларимда, тулкичилик бу ҳали «привичка» эди. Ҳозирги замонда у характерга айланди. Бу шеър ҳозир аввалгидай жарангламайди. Негаки, ҳозир кўпчилик тулкига айланиб бўлди. Ҳозир тулки бўлсанг «молодес» дейди. Тулки бўлмасанг, яшай олмайсан. Мана шу фалсафа ер юзида галаба қилди. Ҳозир тулкининг устидан кулсанг, ўзинг ҳаётда орқада қолган одамга айланиб қоласан. Сен ҳали ҳам тулкимасмисан, ҳалиям содда тошбақага ўхшаб имиллаб юрибсанми, ҳаётда орқада қолиб, дейди? Менинг ўзимга неча марта шундай дейишди. «Эй, шоирим, ҳаётдан орқадасиз, орқадасиз, сиз шеър ёзиб шуни ҳаёт деб юрибсиз, бу ҳаёт эмас! Сиздай одамнинг кассада миллион-миллион пули бўлиши керак. Сиз бу ерда мен абадий яшайман, деб шеър ёзиб юрибсиз. Аслида, мутлақо ортда қолиб кетган одамсиз...» Бундай қараганингизда, улар ҳақдай туюлади. Бугунги кунни ўйлаб яшаш, буям балки катта жасоратдир. Эртани ўйлаб яшаш эса романтикадир, қандайдир дарвешликдир. Булардан қайси бири керак? Уйлаб ўйингизга етолмайсиз. Лекин ҳар ҳолда ҳалол бўлиш керак. Лекин «Тулки фалсафаси»га келганда, менинг иймоним комилки, айтганимдек у пайтларда бу шеър бошқача жаранглар эди. Ҳозир эса «ну что же, тулки бўлмасанг тулки бўлгин...» дейди. Шунинг учун буни афсус билан қайд қиламан.

— Кўпинча, йилдан-йилга одамлар ўртасидан меҳр-оқибат кўтарилиб кетяпти, деган сўзларни эшитамиз. Бу борада сизнинг кузатувларингиз?

Очил Мамаев, Пойариқ тумани

— Албатта, худо кўрсатмасин, бу ҳақда башорат қилгандан гапирмаган афзал. Лекин ҳар ҳолда инсоният бу кетишда бошқа бир сифат ўзгаришига дуч келади. Бошқа бир яшаш тарзи ва ёки ахлоқ қоидалари пайдо бўлиб кетиши мумкин. Бугун дунёга боқиб ҳайратда қоласан. Ҳозир қараб туриб... даҳшатга тушасиз: жаҳоннинг қатор давлатларида, хусусан, ғарбда оила деган муқаддас тушунчалар йўқолиб бораётир. Аёл аёллик, эркак эркаклик функциясини бажармайди. Хоҳласа эркак эркак билан яшайди, фарзанд тарбияси деган масъулият қаёққа кетди?! Садизм... Умуман бир-бирига ёмонлик қилиш, бир-бирини ўлдириш, шундан роҳатланиш... Бунга нима дейсан?! Одам ўлдираётиб киприк қоқмаса. Улар на бандасидан, на Оллоҳдан кўрқади. Қаранг, буларда на муқаддас тушунчалар бор, на инсоний қадр-қиммат, на муҳаббат, на бурч? На меҳр-оқибат? Ота-онани танимаса, ўтган аجدодларга эҳтиромни билмаса, буларда жинс бўлмаса, гиёҳванд, ҳар қандай ёвузликдан тоймаса. Улар учун пул эътиқодга айланса?! Эртага нима бўлади? Мен инсоният бу кетишда йўқолиб кетади, деб ваҳима қилмоқчи эмасман. Лекин иймоним комилки, ё у тузалиб тузалади, бунга ишончим камроқ, лекин янги бир инсонларнинг қавми пайдо бўлади.

— Ёдингизда бўлса, бундан ўн йиллар аввал раҳматли Шукур Холмирзаев «Адабиёт ўладими?» деб хитоб қилган эди. Бугун замон бир қадар ўзгарди. Компьютер, интернет... ҳар хил олди-қочди газеталар... бадиий асарларга, китобга бўлган қизиқиш сусайгандай туюлади. Сиз ўзбек адабиёти келажagini қандай тасаввур қиласиз?

Замира Бегимкулова,
Тошкент шахри, телережиссёр

— Адабиётни кимдир буйруқ билан яратган эмас. Шундай экан уни йўқотиб ҳам бўлмайди, бу табиий жараён. Ҳар қишлоқнинг эшони бўлганидек, тентаги ҳам бор. Адабиёт, хоҳласангиз ҳам, хоҳламасангиз ҳам, ё шу эшонга киради, ё девонага. Адабиёт доимо одамлар билан бирга ҳамнафас юради. Лекин у гоҳ бирдан оммалашиб кўза кўриниб қолади, гоҳ жимиб қолади. Одамзотнинг ички овози бу! Ҳозир, мисол қилиб айтадиган бўлсам, деярлик қалам ҳақи бермаймиз. Деярлик китоб орқасидан кун кўрадиган одам йўқ. Лекин ҳали ҳўв олислардаги тоғлар орасида, қишлоқларда ёш-ёш йигитлар, қизлар шеър ёзяпти. Уларга биров сен

шунинг ёзасан деган эмас. Балки бу шеърлар бир кунин юзага чиқар, балким қолиб кетар. Лекин унинг ёзгиси келаверади. Демак, бу инсонга хос бўлган нарса. Ахир, одамнинг ашула айтгиси келади-ку! Нимадир ёзгиси ҳам келади. Мана, оғзаки адабиётга ўтайлик. Бизда бахшилар, дўмбирачилар бор. Одамлар орасида ҳозир ёзма адабиёт шаклланган бир пайтда дўмбирага бало борми, дейдиганлар ҳам бор. Албатта, бу ҳам адабиётга киради. Ана энди унинг қисматига ачиниш қараш мумкин. Агар бу ерда узлиш бўлса, уни тиклаш қийин. Бойсун, Шеробод, Самарқанд бахшичилик мактаблари бор. Уларнинг болалари оталаридан мана шу дostonларни ўрганиб, авлоддан-авлодга ўтиб келяпти. Бунга биз туғма қобилият деб қараймиз, лекин бир тасодиф туфайли шу бола кўлига дўмбирани олмаса, занжир шу ерда узилса, кейин уни ким тиклайди?! У ота элликта дostonни ўзи билан бирга олиб кетади-ку! Демокчиманки, одам боласида ёзма ва оғзаки адабиётга эҳтиёж бор экан, у яшайди. Бир даврларда сусайса, бир даврларда кучаяди. Яна бир жиҳати борки, ҳар қандай давлатга, унинг мафқурасига, албатта, адабиёт керак бўлади. Ҳатто фашизм — Гитлер ҳам ўз йўлида адабиётнинг кучидан фойдаланган. Чунки, унинг ўқувчиси бор. Лекин унинг тарқалиши, шакли-шамойили турли даврларда турлича бўлиши мумкин. Ҳозир, масалан, Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романини ўқийдиган одам бунга алоҳида вақт ажратиш керак. Буни энди метрода кетаётган ўқиб бўлмайди. Бу энди Толстойнинг даври ўтибди, дегани эмас. Вақти келади, барибир у ўқилаверади. Лекин даврларнинг синовидан ҳамма ҳам ўтолмайди. Инсониятга керак бўлгани албатта ўтади. Адабиёт ҳеч қачон йўқолиб кетмайди, лекин унинг таъсир доираси қайсидир маънода чекланиб боравериши мумкин. Албатта, интернет, радио, телевидение, буларни тўла равишда адабиётнинг фойдасига пайдо булган деб бўлмайди. Энди яна бир масала, ҳамма ёзувчи ҳам ўзининг асарларини одамлар севиб қидириб топиб ўқишларини хоҳлайди. Ҳолбуки, қадимги замонларда ёзувчилар бугунгидай кўп бўлмаган. Битта миллатнинг иккита-учта шоири бўлган. Бошқалари ҳаваскор бўлиб юрган. Бугунги кунни олсак ҳамма китоб чиқаради, мени ўқисин, дейди. Лекин китобхонни мажбур қилиб ўқитиб бўлмайди. Қайси кунини телевидениеда иккита ёзувчи «Нега одамлар китоб ўқимаяпти» деган мавзуда мунозара қилдилар. Ҳамма айбни «Китоб савдоси»га, китобхонга олиб бориб тўнкашга ҳаракат қилишди. Менинг фикримча, бу саволга жавобни, аввало, китобхоннинг ўзидан сўраш керак. Истеъмомчи китобхон-ку, ўқиётгани нима учун ўқиётганини айтсин, ўқимаётгани нима учун ўқимаётганини айтсин.

— Хурматли Абдулла ака, «Биринчи муҳаббатим» номли шеърингиз, таъбир жоиз бўлса, севишганларнинг дардли қалб кўшигига айланиб қолган. Саволим бироз галатироқ бўлганлиги учун олдиндан узр сўрайман. Гоҳи «Биринчи муҳаббатим» деганда, «иккинчи, учинчи муҳаббат ҳам бор экан-да», дегандайин бир таассурот ҳам пайдо бўлади ёки «биринчи муҳаббат» дегани «охирги муҳаббат»ми?

Омонулла Холиқов,
Сариосиё тумани, Жаробод қишлоғидан, хонанда

— Пушкиннинг бир шеърида шундай сатрлар бор: «Менинг қалбим, севмай турмас, севмай туролмас». Одамзот қалби тирик, мен уни жисм сифатида айтмаяпман, руҳият сифатида таъкидлаяпман. Севги, муҳаббатнинг не эканлигини билмаган инсон бу ҳисни биринчи марта унга дуч келгандагина идрок этади.

*Кеча оқшом фалакда ой бўзариб ботганда,
Зухро юлдуз милтираб, хира ханда отганда,
Руҳимда бир маъюслик, сокинлик уйғотганда,
Мен сени эсга олдим биринчи муҳаббатим,
Эслаб хаёлга толдим, биринчи муҳаббатим.*

*Ўтди ёшлик завқ билан, гоҳи тўполок билан,
Гоҳида яхши билан, гоҳида ёмон билан,
Айри ҳам тушдим баъзан, қалб билан, иймон билан,
Лекин сени йўқотдим, биринчи муҳаббатим,
Мангу гафлатда қотдим, биринчи муҳаббатим...*

Бу ерда гап биринчи, иккинчи ҳақида кетаётган эмасдир, балким? Бу ерда мен умуман биринчи мартаба муҳаббатга рўпара келдим, кейин шунақаси учрамади, деган афсусга ўхшаган гаплар бўлиши мумкин. Эндикки, агар шеърхоним ўзига мослаб оламан деса, биринчининг ўрнига майли иккинчи ёки учинчи деган сўзни қўйиб ўқийверсин. Хоҳласа, тўртинчи муҳаббатим деб ўқисин. Бу билан шеърнинг ичидаги моҳият ўзгариб қолмайди. Гап муҳаббат ҳақида кетаяпти.

— Сиздай улуг шоирнинг рафиқасига кўп аёллар ҳавас билан қараши тайин. Аммо, мустабид тузум даврида сизга бўлган тазъийқ ва ҳужумларни ёнингизда туриб енгиб ўтишдек машаққатларга ҳамма аёллар ҳам куч топа олмас керак?

Манзура Файзиёва,
Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани

— Бу гап тўғри, энди мен бу ерда келинойингизни мақтаб ўтирсам, рўзгорнинг эгасига тўғри келмайди. Лекин бор гапни азбаройи холис айтишим лозим. Холислик шу маънодаки, ўзимга, ўзимнинг ҳаётимга баҳо беришим керак. Мен осон феъллик ёки жуда силлиқ ҳаёт йўлидан ўтган эмасман-да. Кўп етишмовчиликларни, жуда кўп ғамгин вақтларни кўрдим. Ҳатто, яшашдан тўйдим деган хулосаларга келган дақиқаларим бўлди. Осмон йироқ, ер қаттиқ. Мени ҳимоя қиладиганларнинг ҳаммаси қочиб кетган вақтлар бўлди. Ҳужум қиладиганлар кўп. Шунда мени биттагина янгангиз ҳимоя қилди, доимо бирга бўлди ва мени ҳалиги энг қайғули ва оғир хулосалардан қайтарди. Балким, жонимга қасд қилишим мумкин эди. Ҳозир ҳам шундай дақиқалар бўлади. Буни мен ақл билан енгаман, ҳаракат қиламан.. Шунинг учун менга қанча оғир бўлган бўлса, янгангизга ундан ҳам оғир бўлди. Мана шу хулосамни ўзиёқ кўп нарсани билдирса керак.

— «Сен баҳорни соғинмадингми?» шеърингизни Бойсунда ёзгансиз деб эшитганмиз. Агар иложи бўлса, шу шеърингизнинг ёзилиш тарихи ҳамда ўша пайтдаги ҳолат-кайфиятингиз тўғрисида батафсилроқ тўхталсангиз.

Гулбаҳор Муродова,
Денов тумани, фермер

— Энди шеърнинг қаерда ёзилганлиги жуда муҳим аҳамиятга эга бўлмаслиги мумкин. Муҳлисимиз бунга синчковлик билан қараганлиги учун, албатта, улардан миннатдорман. Тўғри, ҳар бир шеърга ҳам бундай савол берилавермайди. Энди гап шундаки, бу шеър бутунги кунда ҳам дилимда мавжуд бўлган бепоён ҳасрат, ҳеч ушалмайдиган армон ва абадий йўқолган бахт ҳақида... Булар поэзиянинг ўқ томирларидир. Кишида сирли туйғулар уйғотадиган ҳам шулар. Табиат ва бошқалар бунга ҳусн бўлади ва қандайдир муҳит яратиб беради:

*Уйғонгучи боғларни кездим,
Топай дедим, қирдан изингни.
Ёногингдан ранг олган дедим—
Лолазорга бурдим юзимни,
Учратмадим аммо ўзингни,
Сен баҳорни соғинмадингми?*

Бу шеърни мен фалон жойда ёздим ва бошқа жойда ёзолмасдим, деган сўз бу, албатта, шоирнинг нодонлиги бўларди. Мен 1963 йилда университетдан Сурхондарё вилояти газетасига амалиёт ўтагани бордим. У жойда бирорта танишим йўқ. Редакциядаги диванда ётиб кун кўрардим. Бир ой ўша ерда бўлганман. Баҳор, аввало, Сурхондарёдан бошланади, бодомлар гуллайди, кунлар исийди... Энди албатта, нималарнидир соғинган бўлишим мумкин. Шундай дунёга келган бир шеър.

— Устоз, бир таклифим бор: «Биринчи муҳаббатим» деган китоб чиқарсангиз. У китобга фақат севги, муҳаббат, ишқ ҳақидаги шеърларингиз киритилса, ажойиб бир тўплам бўларди. Кўпчилик муҳлисларингизнинг ушбу истагини қабул қиласизми?

Раъно,
Термиз шаҳри, ҳамшира

— Аввало, бундай таклиф учун сизга катта раҳмат. Мен жон деб қабул қиламан. Буни, албатта, ноширлар ҳал қилади, деб ҳисоблайман.

— Абдулла ака, деярли шеърларингизда озошлик, мустақилликка интилиш руҳи кучли. Балким шу боис ҳам кўп қийинчиликларга дучор бўлгандирсиз. Ахир, собиқ иттифоқ даврида наинки бундай шеърларни ёзиш, балки эълон қилишнинг ўзи ўта мураккаб иш эди. Илк шеърларингиздан бошлаб улар қайси мавзуда ёзилган бўлмасин моҳиятида мана шу руҳ сезилиб туради. Айтингчи, ижодингизда

бу руҳнинг пайдо бўлишига устозларнинг таъсири бўлганми? Умуман, сизнингча бу руҳ ниманинг таъсирида шаклланган?

Дониёр Бегумқулов,
Тошкент шахри

— Мен узоқ бир қишлоқда катта бўлганман. Мен ўқиган даврда «Улуғ совет мамлакатида ҳамма тенг, бахтли, фаровон яшайди» деб ўйлардим. Мен бу ҳақда «Сароб», («Уйларим») деган шеъримда ҳам ёзганман. Мен Тошкентга келдим. Университетда ўқидим. Кейин қарасам, минбарда бошқа гап, чойхонада бошқа гап. Дейлик чойхонада дилдаги гап айтилади, минбарда, мажлисда акси. Ўзбек тили бор, ўзбек халқи бор. Аммо бу тилнинг тошбақачаям обрўси йўқ. Ҳеч ким писанд қилмайди. Рус тилини билмаган одам ишгаям олинмайди. Мумтоз адабиётимиз, кўпгина улуғ-улуғ асарлар йўқотилган. Бир тийинга қиммат нарсалар улуғланган. Буларнинг ҳаммасини кўриб турган оддий, содда, ҳатто ўқимаган одамларнинг ҳам боши қотиши мумкинми? «Қизиқ, бу қанақаси бўлди, бу ерда бунақа, у ерда эса ўзгача. Коммунизм кўрдик деб қишлоққа эълон қилувди. Бу ёқдаги аҳвол бу!» Бу ерда энди идеология ёки моддий турмушнинг инъикоси туфайликина инқилобий фикрлар пайдо бўлади, дейиш кифоя қилмайди, албатта. Одамнинг ўзида ақл, фикр, тафаккур, мулоҳаза бўлиши керак. Лекин у қайси шароитда, қанақа пайдо бўлади? Мен болалиқдан то улгайгунимча бирорта адабиёт тўғарагига қатнамаганман. Чунки у вақтларда атрофимда бундай тўғарақлар йўқ эди. Бирорта шоирга шогирд тушмаганман. Мен фақат университетга ўқишга келганман. Шунинг учун менга бирорта одам ташқи таъсир қилиб мана бундай ёз ёки бундай ёзма деган эмас. Фақат китоблар ўқиганман, китоблардан таъсирланганман. Энди мактабларда айтиб ўтганимдек, тамомила жаннат ва адолат ўрнатилган жамиятда яшаймиз, деб калламизга қуйишган. Ҳаёт эса мутлақо бунинг акси. Бунга катта нафрат билан қарардим.

1966 йилда Тошкентда зилзила бўлди. Ёдингизда бўлса, «Авлодларга мактуб» деган шеър ҳам ёзганман. Зилзила туфайли Тошкент райони бўлди. Эртасида эса кўча-куйда тўй, худди Наврўз байрамидек ғат-ғут мусиқа, телевизор, радио бақриб ётибди. Кўчаларда ошлар пиширилган, одамлар рақсга тушган. Худди бу зилзилани юз йил кутгандек. «Совет халқи ҳеч кимдан кўрқмайди», деб бақришгани-бақришган. Атрофга қарайсиз, қанча уйлар вайрон бўлган. Бульдозер, танк суриб ётибди. Шундай кезде, нима қиласан ёлгон гапириб? Ахир, бу тузумнинг инқироzi эмас-ку? Табиий офат-ку! Ер қимирлашига марксизмнинг нима алоқаси бор? Нима учун бундан олмайсан? Ҳатто зилзиланинг кучи шунча балл, деб эълон қилганда балданам уриб қолишарди. Унчамас бунча одам ўлди, дейди. Совет кишисини табиий офат ҳам енголмайди, деб овоза қилади. Бунақанги муттаҳамгарчиликларни мен энди биттасини мисол қилиб айтаяпман. Тиқилиб кетган эди.

Дала-даштда ҳар катта районда битта шийпонни ясатиб кўярди. Раиси герой бўларди. Каттагина ҳовузда балиқ, ғозлар сузиб юрарди. Келган меҳмон ўша ерга борарди, ўша ерда ароқ ичиб қайтиб кетарди. Коммунизм эди бу! Шунинг учун шеърни мен шундай хулоса билан тугатганман.

*Ер ости тинч турсин десангиз агар,
Сизлар ер устида сўйламанг ёлгон.*

Бу шеърни бостиrolмадим. Ким босарди. Охири Зулфия опа ўқиди-да, мен «Саодат» журналида босиб чиқараман, деб олиб қолди. Йўқ, барибир ҳалиги цензура ўтказмабди.

«Сизлар шеър устида сўзламанг ёлгон» бўлиб эълон қилинди. Ана шунақанги муттаҳамгарчиликларни кўрганман. Шундай ҳаётни, шундай вазиятни кўрган одам мустақилликни орзу қиладими, йўқми? Бошқа, халқингни халқ, инсонларни инсон ўрнида кўрадиган тузумни орзу қиладими йўқми?!

— Абдулла ака, сизнинг қатор

шеърларингиз, жумладан «Най», «Тилла балиқча» ва бошқаларда ўзига хос рамзийлик, образлилик кўриниб туради. Бундай шеърларни адабиётшунос олимлар турлича талқин қиладилар. Гоҳида бир шеър ҳақида қарама-қарши фикрлар ҳам айтилади. Шу маънода айтингчи, сиз бевосита ижодингизга тааллуқли талқинлардан тула қониқиш ҳосил қилганмисиз? Ва ёки, шеърнинг моҳияти бузиб талқин қилинган ҳолатлар бўлганми?

Нажмиддин Мирзаев,
Шарғун шаҳри,
иқтидорли болалар лицейи директори

— Энди бу жуда гўзал, яхши савол. Ўтган мафкура бизни, халқни, олимларниям, адабиётшуносликниям шу даражада буздики, ким нима деса шуни тагидан, кир, маъно ахтариш бошланиб кетди. Усмон Носирни ҳукм қилишган.

*Йўлчиман манзилим уфқдан нари
Ложувард денгизнинг тубига яқин.*

Шу сатрлар делосида ёзилган, ложувард денгизнинг тубида нима бор? Америка! Усмон Носир Америкага кетяпти. Мана шунақа хулоса чиқарган. Кейин Усмон Носирдан айб ахтаришган:

*Шеърим яна ўзинг яхшисан
Боққа кирсанг гуллар шарманда.*

Айбловни қаранг: «Бу нима дегани? Совет гуллари Усмон Носир шеърларидан хунукми? Совет гуллари шарманда бўладими?» Энди шу даражага етдики, образли фикрлашнинг ўзи керак бўлмай қолди. Адабиётшуносликни қизиқ-қизиқ томонлари бор. Бу ҳақда раҳматли Озод Шарафиддинов айтиб юрарди. Танқидчилар атайлаб қилмайди, бу кўпинча тушунмасликдан келиб чиқади. Масалан, Гёте 80 ёшдан ўтиб жон бераётганда, атрофидагиларга қараб: «Мана бу пардаларни суриб, деразани очиб қўйинглар», деган экан. Энди уни бутун адабиётшунослар ушлаб олиб: «Гёте умрининг сўнгги лаҳзаларида бу билан нима демоқчи бўлган», деб баҳс юритишаркан. Бири у «инсониятга тоза ҳаво керак», демоқчи бўлган, деса, бошқаси «у башариятга ёруғлик, нур керак демоқчи» деркан. Менимча, у бор-йўғи сўнгги нафасда ҳаво етишмаганидан деразаларни очишни сўраган, холос.

Менинг «Тилла балиқча» номли шеърим билан худди шундай бўлган. Бир жойда ошхона бор эди.

Биз бир ерга бориб лағмон ер эдик. Ўша жойда бир ҳовузча бўлиб, ичида иккита тилла балиқча сузиб юрарди. Мен шуни кўриб бу шеърни ёзганман. Бундан бошқа хулоса келиб чиқиб, ўша пайтда ур калтак, сур калтак бўлиб кетди. Нечта олим, нечта адабиётшунос ундан турли маънолар чиқарган. Албатта, бадий адабиётни тимсоллар, рамзлар, образларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Энди ҳар битта ана шундай рамзлардан турли маънолар ахтариб топиш, уни диний тушунчалар, қарашлар билан боғлаш мумкин эмас. Бу энди ўтакетган нодонлик Шўро даврида ёруғдай ҳолатлар жуда авж олган эди. Масалан, Навоий бобомиз бир ғазалида риёкор бир шайхни «лода шайх» деб айтади. Улар шуни ушлаб олдилар-да бобомизни атеистга чиқариб қўйишди. Ахир, Навоий энг катта авлиё бўлса. Афсуски, ҳозирги кунда ҳам ана шундай ҳолатлар учраб туради. Ўзини мулла деб билган жоҳил бир инсонни сўкиш бу динга нисбатан ҳурматсизлик эмас-ку! Худди шундай ёмон шоирни койиш ҳам шеърятни сўкиш эмас! Ёки бир ёмон аёлни сўксак бу бутун аёлларни ҳақорат қилганга кирмайди. Шунинг учун у олимми, тадқиқотчими, аввало, асарни тушуниб таҳлил қилиши керак. Бир жойда ўхшатиш бор, бадий образ бор. Ундан буни ахтариб топсанг, бундан уни ахтариб топсанг...

Лекин яна бир нарса ҳам борки, буни адабиётшунослик тилида параллелизм дейди. Бу сизнинг ички дунёингизни ташқи дунё билан мувофиқлашуви, дунёқарашингизни ташқи дунёдаги предмет билан уйғунлашуви. Масалан, ҳар қанақанги хунук нарсани онага ўхшатиб бўлмайди. Ҳатто, онасидан бутунлай кўнгли қолиб, хафа бўлиб кетганда ҳам инсон боласи бу ишни қилмайди, тўғрими? Лекин ана шу сассиқ ҳовуз билан дунёнинг ҳолатида қандайдир уйғунлик бўлганки, шундан бу икки нарса моҳиятан оҳангдош чиқиб қолган. Бундан кўз юмиш мумкин эмас. Баъзи нарсалар бор, масалан, гумонни эълон қилиш яхшиликка олиб бормаيد. Яна шундай ҳолатлар ҳам бўлиши мумкинки, ўша ҳовуз шоирнинг ўзи ҳам билмаган ҳолда кўнглидаги ички бир кайфиятни уйғотиб юборган бўлиши мумкин. Бундай ҳолдаги вазият инсон ихтиёридан ташқарида бўлади.

— «Учинчи одам» деган бир шеърингиз бор. У ҳам ҳалигача турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлади. Ҳар ким ҳар хил таҳлил қилади. Кимдир учинчи одамни яхши дейди, кимдир ёмон. Кимдир, аслида, учинчи одам ким дейди. Лекин ҳалигача бир тўхтамга келмаган. Келинг, узингиздан эшитайлик, ўша учинчи одам ким?

Неъмат Гулметов,
Бўстонлик тумани

— Ҳа, бу шеър борасида кўп савол-жавоблар бўлиб ўтган. Унда шундай сатрлар бор:

*Инсонлар бир-бирин юрса ардоқлаб,
Уртада восита асли зиёда
Ҳар икки одамни турғувчи боғлаб
Учинчи одам бор лекин дунёда.*

*...Ахир у эмасми, дўстни ғаниму
Ғанимни дўст қилиб қўйғувчи одам.
Магар у бешафқат бошласа ғулу,
Дунёга ғавғолар солгай чинакам.*

*Руёни рост деса, миттини кабир,
Жанубни шарқ деса, айлаб имолар.
Куфрли дунёда оз эмас, ахир
Ушанинг измида юрган сиймолар...*

Дунёни алғов-далғов қиладиганлар ўшалар. Ёлғон-яшиқ тўқийдиган ҳам, икки давлат раҳбарини ўртасида туриб уларни бир-бири билан уруштириб қўядиганлар ҳам, икки дўстнинг орасини бузадиганлар ҳам учинчи одам ахир. Булар ҳаётда бор. Менга сиз учинчи одам деганда кимни кўзда тутгансиз, деб кўп савол берганлар. Жавоби шеърнинг ичида бор:

*Қўлларим кўксимда, бетинч, бетоқат,
Тавзимлар қилурман сенга ушбу дам.
У— менми, у— сенми, ким бўлма, фақат
Сенга инсоф берсин, учинчи одам!*

Лекин очиги мен шулардан кўп жафо чекканман.

— Абдулла ака, мана, сиз яқиндан буён Ўзбекистон Кураш Ассоциацияси президенти сифатида ҳам фаолият кўрсатмоқдасиз. Бу ҳамиша эл-юртининг хизматига шай турғувчи шоиримизнинг фидойилигимини ва ёки сизга бўлган юксак ишонч туфайли топширилган вазифами?

Муҳиддин Тошмирзаев,
Тошкент шахри

— Албатта, бунгача ҳам мен Халқаро Кураш Ассоциацияда бош маслаҳатчи эдим. Мазкур Халқаро Кураш Ассоциациясининг фахрий Президенти Юртбошимиз ҳисобланадилар. Мамлакатимиз Президентининг бу ишга раҳбарлик қилиб турганлигининг узи унинг нечоғлик катта аҳамиятга эгаллигини ҳамда муҳимлигини кўрсатиб турибди, деб ўйлайман. Кураш — бу бизнинг фаҳримиз, ифтихоримиз. Бу битта одамга эмас, бутун бир жамиятга тегишлидир. Ҳар қандай ўзбек фарзанди кураш ҳақида гап кетганда, фахр билан унинг ривожини тарғиботи учун доимо тайёр туришни ўзининг бурчи деб билиши керак. Бу — қандайдир шахснинг ёки гуруҳнинг манфаатини эмас, балки миллатнинг, давлатнинг нуфузини белгиловчи аҳамиятга эгадир. Кураш кеча ёки бугун ўйлаб топилган эмас. Курашнинг тарихи беш минг йилларга бориб тақалади. Ҳатто шундай фикрлар борки, пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам ислом маърифатини ёйишда курашдан фойдаланган пайтлари бўлган экан. Гарчи бугунги кунда бутун дунё миқёсида оммалашиб кетган бўлса-да, дастлаб футбол ҳам қайсидур миллатга хос ўйин бўлган. Худди шундай гапни баскетбол, теннис ёки бошқа бир спорт турига нисбатан ҳам айтишимиз мумкин. Лекин, кураш бу бизникидур. Бу қонимизга сингиб кетган. Фалон жойда кураш бўларкан деса, одамлар бола-бақрасигача оқиб келаверади. Ҳеч ким уларни фалон жойга боргин демайди. У минг йиллар давомида ҳаётимизнинг бир бўлагига айланиб кетган. Оқсоқолларимиз қадимдан энди оёққа турган, юра бошлаган ёш болаларни ҳам юзма-юз гиламга қўйиб кураш туширишган. Ёки, ҳалигача бирорта болани

мақтаб алқайдиган бўлсак, «полвон бўлгин», деб дуо қиламиз. Полвонларнинг пири бор, дейилади. Шунинг учун ҳам полвонлар доимо ҳалол курашиб келадилар. Улар харом-харишни, ёлгон-яшиқни ёқтирмайдилар. Ҳаётда ҳам улар мард бўлишади. Кўп полвонларга эътибор берсангиз, улар ўта содда ва самимий эканлигини кўрасиз. Муғомбирликни, рикорликни билишмайди. Олишаётганда ҳам ҳақиқий полвоннинг кўзига соврин кўринмайди, у аввало, орият учун курашади. Кўп полвонлар олган совринларини ҳам камхарж оилаларга, бева-бечораларга улашиб беради. Мен бу ўринда ҳақиқий курашчи полвонларни назарда тутаётиман. Лекин, уларнинг орасида ҳам гарчи кураш тушиб юрган бўлса-да, полвонлик ориятини билмайдиган алдамчилари, муттаҳамлари учраб туради.

Мана, мамлакатимизда ҳар йили Амир Темур, Жалолиддин Мангуберди ва бошқа буюк аждодларимизни хотирлаб катта кураш мусобақалари бўлиб ўтади. Халқаро миқёсда кураш бўйича қанчадан-қанча нуфузли талбирлар бўлмоқда. Биттасини айтай, Буёк Британияда кураш бўйича «Ислоҳ Каримов турнири» ўтказилади. Бу энди биз учун жудаям фахрли. Курашимизни тарғиб қилиш, унинг жаҳон миқёсидаги мавқеини, даражасини янада кўтариш борасидаги ҳаракатта ҳаммамиз ҳам қўшилишимиз керак. Бу ўринда бир-биримизга гина-кудуратимиз бўлмаслиги лозим. Бугун Ўзбекистонда икки миллиондан ортиқ курашиб юрадиган полвонлар бор. Курашнинг нуфузи бу миллатимизнинг нуфузи, курашнинг обрўйи бу Ўзбекистоннинг обрўйидир.

— Абдулла ака, сиз 21 март — айни уйғониш, янгиланиш байрами — «Наврўзи олам» кириб келадиган кунда таваллуд топгансиз. Нима деб ўйлайсиз, инсоннинг туғилган куни ҳам унинг тақдирига дахлдор бўлади, дейдилар. Мен бунга ишонгим келади. Негаки, сизнинг ижодингиздан баҳор, уйғониш нафаслари келиб туради.

Мавлуда Муллабоева,
Чуст шаҳри, шифокор

— Албатта, инсон боласи кўпинча яхши маънода ҳар нарсадан рамз, тимсоллар қидиришга интилади. Мисол учун, Европа халқлари ўн уч рақамидан қўрқишади. Ёки Шарқда қадимдан етти рақами сирли ҳисобланиб келинган. Шахсан мен бундай нарсаларга ишонмайман. Агар ҳаётга очиб ва шафқатсиз назар ташлайдиган бўлсак, мен бу саволга битта жумла билан шундай деб жавоб бераман. Ҳамма кун ҳам Худонинг кунидир. Бир кун яхши, бошқаси ёмон, буниси хосиятли, буниси хосиятсиз, деган гаплар тўғри эмас. Битта ёмон кун бор. У ҳам бўлса, инсоннинг умри поёнига етган кун, бу дунёдан кўз юмган кун. Албатта, одамнинг қайси кун, қайси соатда туғилиши бу унинг ихтиёридан ташқарида содир бўлади. Энди мен бу саволни берган журналхонимизга, синглизга, албатта, раҳмат айтаман, миннатдорчилик билдираман. Нафақат менинг, балки ҳамма шоирларнинг ижодида ҳам биринчи навбатда одамийлик, эзгулик, яхшилик одамларни покликка, ҳамжихатликка, меҳр-муҳаббатли бўлишга чорлаб тургувчи туйғулар байроқ бўлмас экан, бу энди адабиётга кирмайди. Адабиётнинг бош вазифаси менинг назаримда, бу инсонпарварликдир. Мен ҳам ижодимда улуг Навоийлардан мерос бўлиб келаётган ана шу туйғулар билан яшайман ва ижод қилиб келяпман, деб ўйлайман.

— Устоз, «Шарқ юлдузи» журнали сизнинг тақдирингизда қандай ўрин тутади?

Журнал жамоаси

— Қадимда ота-боболаримиз даврида журналлар бўлмаган, албатта, лекин баёзлар бўлган. Энди журналлар кўп, лекин китобхон сифатида ҳам, ижодкор сифатида ҳам, бизнинг асосий университетимиз бу — «Шарқ юлдузи» журналидир. Болалиқдан қадрдон журналимизни ўқиб улғайдик, шаклландик ва ҳозиргача ҳам «Шарқ юлдузи» журнали энг яқин ҳамроҳимиз. Менинг дастлабки шеърларим олтиншинчи йилларнинг ўрталарида раҳматли Озод домланинг «Оқ йўл, Абдуллажон!» деган сўзбошиси билан «Шарқ юлдузи» журналида чоп этилган. Бир вақтлар мен ҳам бу журналда ишлаганман, поэзия бўлимини бошқарганман. Раҳматли Амиркул Пўлкан мана шу бўлимда ходим эди. Кўп яхши журнал бу. Унга қатор устоз адибларимиз муҳаррирлик қилдилар. Энди ҳозир бу журнал яна бир янги поғонага кўтарилди. Албатта, журнал мунтазам равишда чиқиб туриши керак. Негаки у ўзбек адабиётининг кўзгуси. Бу тарафда «Жаҳон адабиёти» журнали ҳам бор. Бу номи ҳам айтиб турганидек, жаҳон адабиётидан таржималар қилиб чоп этадиган журнал. «Шарқ юлдузи» — бу адабий жараёнимизнинг минбари.

Барча насрий, шеъррий, драматик асарлар, адабий танқид, таҳлиллар, барча-барчаси мана шу журналимизда акс этади. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтишим керакки, адабиётимизнинг энг сара дурдоналари мана шу журналда чоп этиб келинган. Шу талаб ва даражани доимо сақлаб қолиш лозим. Биз ҳаммамиз, барча ижодкорлар, илк бор оқ йўл тилаган, саҳифаларидан жой берган «Шарқ юлдузи»дан миннатдоримиз. Шу ўринда мазкур савол-жавобларимизга яқун, хулоса сифатида айрим мулоҳазаларимни айтиб ўтсам.

Мен бир пайтлар олий ўқув юртларида ҳам дарс берганман. Бир аудиторияда агар элликта бола ўтирган бўлса, шундан ўнтаси ўтилаётган мавзуни диққат билан тинглаб ўтирган бўлади. Айримлари ўтилаётган мавзу моҳиятини умуман англаб етмайди. Ҳеч ким эшитмаётганда ҳам, агар битта бола тинглаб ўтирган бўлса, домла ўша талабага қараб дарс ўтади. Уқитувчи ҳар қанча хоҳламасин, бошқаларни мажбурлай олмайди. Энди кўп учрашувларда бўламиз, ўқувчи ёшлар, талабалар даврасида суҳбатлар ўтказамиз, шеърхонлик қиламиз. Ҳамма жойда ҳам худди юқоридаги талабалар аудиториясидаги ҳолатга ўхшаш одамларнинг савияси, дунёқараши ҳар хил бўлади. Бири кўп ўқиган; мулоҳазакор, шеърни, сўзни чуқур идрок қиладиган даражада бўлса, бошқаси, умуман, сиз айтаётган гапларни тушуниб етмаслиги ҳам мумкин. Мен бу ерда «Шарқ юлдузи» журнали орқали менга савол йўллаган юртдошларимизни ана шу доимо ўқиб изланадиган, адабий жараёндан хабардор, зукко талабага ўхшатаман.

Албатта, китоб ўқиган, ўқийдиган одамнинг фариштаси бўлади. Улар оғзига келган ҳар қандай гапни ҳам айтавермайди. Мулоҳазакор, оқ билан қорани ажрата оладиган, шеърни, китобни қадрлайдиган кишилар бўлишади. Бизнинг ҳақиқий дўстларимиз, танқидчиларимиз ана ўшалар.

Ўзбек китобхонлари — баланд савиядаги китобхонлар. Мақтанчоқликка кирмаслиги керак, мен мисол келтирмоқчиман. Яқинда Наманган вилоятининг Косонсой туманида халқ билан катта бир учрашувда бўлдим. Мен шеър ўқий бошласам ўша залнинг ярми менга жўр бўлди. Албатта, уларга ҳеч ким бу шеърни мажбурлаб ёдлаттирган эмас ёки бу давлат мадҳияси эмаски, уни фуқаролик бурчига кўра мажбуран ёд олса. Шунинг учун китобхон масаласи нозик нарса. Бу қарсақлар, олқишлар, мақтовлар... буларни кўриб келаётимиз. Мен бундан девона ҳам бўлганим йўқ, ҳаволаниб ҳам кетганим йўқ, энди бундай ёшдан ўтдим, деб ўйлайман.

Мен ўзбек адабиётини қадрлайдиган, ўзининг шоирларини, ёзувчиларини севиб эъзозлайдиган зукко китобхонларимиз борлигидан ифтихор қиламан ва яна бир бор бизга бўлган эътибори учун уларга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

Суҳбатни Минҳожиддин МИРЗО
ёзиб олди.

Муҳтарам журналхон!

Адабиётга ошио бўлган ҳар бир инсон ўзи эъзозлаган ёзувчиси, шоири билан янада яқиндан танишгиси, суҳбатлашгиси, ўзини қизиқтирган саволларга жавоб олгиси келади. Ушбу руҳи сизга ана шундай имкониятни яратиб беради.

Бугун хонадонингизда халқимизнинг ардоқли шоири, устоз Абдулла Орипов меҳмон бўлдилар. Устоз ҳаёти ва фаолияти, сизни қизиқтирган воқеалар, адабиёт ҳақида фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашдилар. Анъанага мувофиқ журналимизнинг келгуси сонда энг яхши савол берган ўқувчилар эълон қилинади ҳамда уларга муҳтарам шоиримизнинг дастхатлари битилган китоблар тақдим этилади.

Биз бундан кейин ҳам мазкур руҳи остида сиз истаган, қутган устозларнинг суҳбатларини бериб бориш ниятидамиз. Бунинг учун ўзингизни қизиқтирган барча саволларни таҳририятимизга юборишингиз мумкин.

Хатларингизни, телефон кўнгирақларингизни кутиб қоламиз.

Телефонлар: 133-21-81; 133-24-79

Усмон Азим,
Ўзбекистон халқ шоири

АДИБНИНГ УМРИ

ДРАМА

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

ОЙБЕК
ЗАРИФА
САИДНОСИР МИРЖАЛИЛОВ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ
ЧЎЛПОН
ҒАФУР ҒУЛОМ
ОТАРЎЗИ
МИРЗАФАР
ШОҲИД
ЖАЪФАР
МИНЪЧАКОВ
ЗОҲИР
МИРОДИЯ

Воқеалар ўттиз еттинчи, қирқинчи ва элтигинчи йилларда бўлиб ўтади.

1

Ойбекнинг боғи. Чўлпон, Саидносир Миржалилов супага ўлтирибдилар. Улар қопган китоб олиб бир-бир варақлаб кўраяптилар. Ойбек самоварнинг атрофида — чой қайнатиш билан овора. Абдулла Қодирий гулзорнинг четигаги бир гул тепасида, унга тикилганча турибди.

ЧЎЛПОН (Китобидан бош кўтариб). Ойбек, чойни даладан териб қайтдингми?

ОЙБЕК. Қурисин деб қуёшга энди ёзиб қўйдим!

ЧЎЛПОН. Ундай бўлса, чойни ҳам беш-тўрт кунда дамлаб келар экансан-да! (Миржалиловга) Саидносир ака, уйингизга китоб сирмай қолдими, Ойбекнинг уйига қолаб кўтариб келибсиз!..

МИРЖАЛИЛОВ. Бозордан харид қилдим. Ойбекнинг уйи тинч. Мен эса кеча қамоқдан келган одамман. Бир гап бўлса, китоблар омон қолсин дейман-да!

ЧЎЛПОН. Ноёб китоблар

МИРЖАЛИЛОВ. Қадим китоблар! Тавба, бозорга тушсам, фақат китоб олгим кела-
веради.

КОДИРИЙ. (Гуллардан кўз узмай). Бу гулнинг ниҳолини мендан олмаганмисан, Муса?
ОЙБЕК. Ҳа! Сизнинг боғингиздан! Икки йил бўлди! Абдулла ака, ажойиб гул-да!
Биринчи бўлиб очилади. Мен ҳам сизга ўхшаб унга қараб тўймайман! Қарайвераман,
қарайвераман.

Ойбек сўзлар экан, беихтиёр гулзор томон юради.

КОДИРИЙ. Муса! Тўхта!..

Ойбек довдираб тўхтайдиги.

Қайт жойингга! Аввал чойингни дамла! Абдулҳамидни кўряпсан-ку! Саҳройи Кабир-
дай ҳансираятти! Гулни томоша қилишингга чидайдимиз?

ОЙБЕК. (Ойбек кулиб, самоварнинг ёнига келади. Самоварга қулоқ солади). Ҳозир
қайнайди

ЧЎЛПОН. Ойбек, ўзбекнинг кичиги бўлгунча... А?

ОЙБЕК. Сўраманг!

КОДИРИЙ. (Кўзини гулдан узмасдан) Абдуҳамид, Муса ўзбекнинг кичиги бўлмай кими
бўлсин?

ЧЎЛПОН (Кўзи китобда). Каттаси бўлсин...

КОДИРИЙ. Ўзбекнинг каттаси қолмаган, Абдулҳамид!

МИРЖАЛИЛОВ (Китобдан бош кўтариб). Абдулла, нималар деяпсан?

КОДИРИЙ. Мавлўб халқнинг, бўйинини қисиб яшайдиган халқнинг каттаси бўлмайди!

ЧЎЛПОН. Катталари қаерга кетаркан?..

КОДИРИЙ. Қаерга кетаётганини билмайсанми?

ЧЎЛПОН (Узоқ сукутдан сўнг). Биладан

МИРЖАЛИЛОВ. Абдулла, ундай дема!.. Худога шукур, сен борсан, Чўлпон бор!..

КОДИРИЙ. Булар куч олди! Энди ҳеч кимни омон қўйишмайди.

Оғир сукут.

ОЙБЕК (Ниҳоят). Э, қайнади-э!.. Ҳозир чой дамлаймиз!..

ЧЎЛПОН (Тараддуланиб). Саидносир ака, сиз у ёқларга бориб келгансиз!.. У ёқлар...

МИРЖАЛИЛОВ. Абдулҳамид, сўрама...

КОДИРИЙ (Ниҳоят уларга қайрилиб қараб, шаштидан тушганча). Жуда ёмонми?..

МИРЖАЛИЛОВ (Бош ирғаб тасдиқлайди). Ҳа (оғир сукут). Кечаги мажлисда ҳам яхши
ишлар бўлмапти.

КОДИРИЙ. Швардин деган биттаси чиққан. Аввал босмачи деб, ҳаммани қирганди,
энди "халқ душмани" деб йўқ қилмоқчи!

ЧЎЛПОН. Ёнида ўзимизнинг олапарлар бор, ҳайдалдик, Саидносир ака!.. Адиблар
сафидан ҳаммамиз қувулдик! (Бирдан кулиб) Абдулла, "ҳайдалиш" куйи жуда оғир бўлар
экан-а, қаттиқ чалишди!..

КОДИРИЙ (У табассумда). Шу жилмайишинг менга ёқади!.. Ўламан десанг ҳам, бир
кулишинг бор!

МИРЖАЛИЛОВ. Нима бўлганда ҳам яхши ишлар бўлмаяпти!.. Э Худо!.. (Гапидан
тўхтаб, боғнинг ичига тикилади.) Наъматак гуллабди!

КОДИРИЙ. Ҳа, наъматак!

Ҳамма — чой кўтариб келаётган Ойбек ҳам — бор ичига тикилиб қолади.

ЧЎЛПОН. Худойим!.. Қандай яхши! Худди фариштадай!

МИРЖАЛИЛОВ. Тавба! Одамларнинг умрини хазон қилаётганлар ҳам гулга қарар-
микан?

КОДИРИЙ. Муса! Ҳалиги Бир шеъринг бор-ку!..

ОЙБЕК. Бор, Абдулла ака, бор!..

КОДИРИЙ. Тоғ қоя!..

ОЙБЕК. Биладан! Биладан!

ЧЎЛПОН. Домланг наъматакка қараб, "Наъматак" деган шеърингни эсладилар, Ой-
бек!

ОЙБЕК. Раҳмат, Абдулла ака, раҳмат!

КОДИРИЙ. Муса уха, шуни ўқиб бер!..

ОЙБЕК. Ҳозир... Ҳозир!.. (қўлидаги чойнак борлигини тамом унутган, шеър ўқишга
тутунади).

ЧЎЛПОН (Шеърга солиб).

*Ойбек, иссиқ чой ила шеър ўқиш хатарлидир —
Магарким тўхилса, у қўлларни кавоб этгай!*

Шеър ўқишга ҳозирланган Ойбек аввал ҳеч нарсани тушунмай Чўлпонга қарайди.
Сўнг қўлидаги чойнакка кўзи тушади.

ОЙБЕК. Э-ҳа!.. Раҳмат!.. (У кула-кула чойнакни олиб келиб супага қўяди).

ЧЎЛПОН. Баракалло! Энди шеър ўқинг!

ОЙБЕК (Шеър ўқийди).

*Нафис чайқалади бир туп наъматак,
Юксакда — шамолнинг беланчагида.
Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул,
Виҳор-ла ўшшайган қоя лабига,
Нафис чайқалади бир туп наъматак*

*Майин ҳаёсига ҳеч қоникмас кўнгул,
Ваҳший тошларга ҳам у берар фусун.
Сўнмайди юзига ёрқин табассум,
Яноқларин тугтиб олтин бўса-чун,
Қуёшга тутади бир сават оқ гул.*

*Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм,
Нафис чайқалади бир туп наъматак.
Шамол инжуларни сочар чашмадақ,
Бошида бир сават оқ юлдуз — чечак,
Нафис чайқалади бир туп наъматак*

*Тоғлар ҳавосининг ферузасидан
Майин товлаёди бутун ниҳоли.
Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди:
Юксакда чайқалар бир туп наъматак —
Қуёшга бир сават гул тугтиб хурсанг.*

Ҳамма шеър таъсирида бир зум сукутга қолади.

ҚОДИРИЙ (Ҳануз шеър таъсирида, кулимсираб, бармоқ учи билан намланган кўзини ағтар экан). Муса, йиғлатдинг... Йиғлатадиган гап эмас-ку!..

ЧЎЛПОН (Завқланиб). Гўзал-да! "Шамол инжуларни сочар чашмадақ, Бошида бир сават оқ юлдуз — чечак... Нафис чийқалади бир туп наъматак" Ойбек! Умринг узоқ бўлсин!.. Улма!..

ОЙБЕК. Абдулла ака!.. Абдулҳамид ака!.. Раҳмат!.. Раҳмат!..

МИРЖАЛИЛОВ. Тавба, дунёда шундай гўзал наъматаклар бор, шундай чиройли шеър-лар ёзилади... Одамлар бўлса!.. Эҳ!.. Афсус!.. Афсус!..

ҚОДИРИЙ. Афсус!.. (Бирдан.) Саидносир ака, шу куёвингизни хумга узум ташлаб қўядиган яхши бир одати бор эди... Унутмаганми?..

МИРЖАЛИЛОВ. Йўқ, йўқ!..

ОЙБЕК. Ҳозир, ҳозир!.. (Шошиб ичкари кириб кетади).

ЧЎЛПОН (Қодирийга). Зўр ёзувчисиз! Халқнинг дилидагини аниқ сезасиз!..

МИРЖАЛИЛОВ. Меҳробдаги чаённи сезганлару...

ҚОДИРИЙ. Сезганмизу, ўлдирилмаймиз!.. Кўлимиздан ҳеч нарса келмайди! Ҳеч нарса келмайди! Бу чаёнлар чаққани-чаққан! Чаққани-чаққан!..

ЧЎЛПОН. Э воҳ, нимани кутаяпмиз! Худди қурбонликка сўйиладиган қўйдаимиз!.. Булар бизни ғайрату шиддатимиздан айирдилар!..

МИРЖАЛИЛОВ. Абдулҳамид, гапирма! Ватани қолмагандан кейин, одамнинг шиддати қоладими? Эҳ!..

ҚОДИРИЙ. Кеча жуда хўрлашди. Ҳаммамиз чумолидай бўлиб қолдик. Чумолидай!..

ЧЎЛПОН. Анқабойга жуда раҳмим келди. Зўровонлар қурган дорга сиртмоқ ташлаб туриб ҳам, қутулмади бола! Мажлисдан тўғри қамоққа олиб кетишларини тасаввур қилол-маса керак-да, аланглайди. "Ўзим кетаман! Ўзим кетаман" дейди нуқул!..

МИРЖАЛИЛОВ. Ойбекни ҳам ишдан кетказишибди. Бугун эрталаб, борса, "ҳайдал-гансиз" деб, қоровул зшиқдан ҳам киргазмапти. Фақат "ёзувчилар уюшмасига учра-шинг" дебди. Борса, яқинда беришган уч хонали уйнинг калитини олиб қўйишибди. "Бур-жуа миллатчиси"га ишчи-деҳқон ҳукуматининг берадиган уйи йўқ" эмиш.. Ажойиб гап-лар!..

Ойбек хум кўтарганча шошиб киради.

ОЙБЕК. Май!.. Етилган!.. Етилган!.. Абдулла ака! Ҳидлаб кўринг! Ҳидланг!..

ҚОДИРИЙ (Хумни ҳидлаб кўриб). Ҳа! Роса етилибди!

ЧЎЛПОН. Қуйинг!

Ойбек пиёлаларни тўлдира бошлайди.

ЧЎЛПОН. Қизик, Ойбек бир кунлар келиб, "Туркистон мухториятининг вазири Са-идносир Миржалиловга қуёв эдим" деса, ҳамма унга эргак айтаётгандай қараса керак.

МИРЖАЛИЛОВ. Айниқса, "Абдулла Қодирию Чўлпон қайнатамга қўшилиб шароб ичар эди" деса, "бизни лақиллатма, бу галинг — ёлгон" демоқлари аниқ!.. Қани, олинг-лар!..

Ҳамма ичади.

ОЙБЕК (Тўсатдан гап бошлайди). Кечаги гаплар, ундан олдин кечган гафғолар менинг юрагимни ўртаб кетаяпти. Бир мақола бошладим. Кеча муқаддимасини тугатдим ҳам...

ҚОДИРИЙ. Нима ҳақида, Муса?

ОЙБЕК. Тухматларга жавоб! Ҳақиқатни ҳимоя қилмоқчиман.

ЧЎЛПОН. Ойбек, қанақа ҳақиқатни ҳимоя қилмоқчисан?

ОЙБЕК. Оддий ҳақиқатни? Юраги бор, Ватани бор ҳақиқатни? Ёлрон гапирмайдиган ҳақиқатни! Сизни, Абдулҳамид ака! Абдулла акани!..

ҚОДИРИЙ (Бир ҳасратда). Агар биз ҳақиқат бўладиган бўлсак, биздай ҳақиқатни ҳимоя қилишнинг ҳожати йўқ. Бу бўрилар неча йилдан буён изма-из таъқиб қилиб келади, хабаринг бор-ку! Хавфу хатарга кўмилиб яшамаганимизга неча йиллар бўлди! Энди етиб келишганини сезиб турибман. Қонга ботган тишларини бўғзимда ҳис қиляшман!

ЧЎЛПОН. Ойбек, сенга бир илтимосимиз бор... Сен шахсан менинг тарафимни мудом олиб келдинг! Бошингга гавролар ҳам орттирддинг!

ОЙБЕК. Нималар деяпсиз, Абдулҳамид ака! Сизни тошбўрон қилишаётганда, "инсоф қилинглар" дедим, холос!

ЧЎЛПОН. Энди ундай қилма!..

ОЙБЕК. Абдулла ака! Бу киши нималар деяпти!..

ҚОДИРИЙ. Катта шоир тўғри айтаяпти. Сен истеъдодли одамсан, Муса! Ёшсан!.. Ўзингни асра! Назаримда... бизга ўхшаган ўтта тушганларни энди қутқазиб бўлмайди!

МИРЖАЛИЛОВ. Ё, парвардигор!..

ОЙБЕК. Ундай деманглар-да энди...

ЧЎЛПОН. Ойбек, замон тўтиқушни яхши кўради. Тўтиқушликка тайёрлар кўпайиб кетди. Сен эса ўзбек деган бечора бир халққа зарур китобларни ёз!

ОЙБЕК. Абдулла ака!.. Абдулҳамид ака!.. Сизларнинг китобларингиз олди-да, менинг ёзганларим нима бўпти!

ҚОДИРИЙ. Бу замон бизга қўшиб, китобларимизни ҳам кўрмади, Ойбек!

ЧЎЛПОН. Сен бизга ҳозир фақат ишлашга, ўзбекка керак бўладиган яхши китоблар ёзишга ваъда бер! Бизни оқлайман деб, овора бўлма! Худодан бошқа бизни ҳеч ким оқлаёлмайди!

ОЙБЕК. Бундай гапларни гапирманглар! Чидай олмаяпман! Ҳозир юрагим ёрилади! Ҳозир!.. Юрагим!..

ЧЎЛПОН. Чида! Чида!..

МИРЖАЛИЛОВ. Парвардигор!.. Ўзинг сабр бер!..

ҚОДИРИЙ. Муса! Ўзингни бос, ука!..

ОЙБЕК. Йўқ!.. Сизлар соғ-омон яшайсизлар! Ҳеч кимни сизларга кучи етмайди! Ҳеч кимни!..

ЧЎЛПОН. Майли. Фақат ваъда бер! Хўпми?

ОЙБЕК. Хўп... Хўп!

ҚОДИРИЙ. Энди хайрлашсак ҳам бўлади.

ЧЎЛПОН. Саидносир, ака! Ўрнингиздан туринг! Келинг, бир кучоқлаб хайрлашай!

Улар хайрлаша бошлайдилар.

МИРЖАЛИЛОВ (Чўлпонни бағрига маҳкам босиб). Чўлпон!.. Соғ бўл!..

ҚОДИРИЙ (Ойбекни бағрига босиб). Муса! Илтимосимизни унутма!.. Худди... Худди васиятдай қабул қил!

ОЙБЕК. Унутмайман!..

ҚОДИРИЙ (Миржалиловни кучаркан). Сизни кучсам, бағрим Туркистонга тўлгандай бўлади!

МИРЖАЛИЛОВ. Сизни бағримга боссам, ўзбекнинг кўнглини кучгандай бўламан!

ЧЎЛПОН (Ойбекни бағрига босиб). Умринг узоқ бўлсин!..

ОЙБЕК (Секин, фақат Чўлпон эшитадиган қилиб). Чўлпон ака! Ҳеч қачон ўлманг!.. Хўпми?.. Илтимос!.. Хўпми?..

Улар бир-бирларидан узилиб, тўхтайдилар.

МИРЖАЛИЛОВ. Чўлпон!.. Абдулла!.. Иссиқ жон... Мабодо бир нарса бўлиб қолса мендан рози бўлинглар!

У икки адибга энгил таъзим қилади.

ЧЎЛПОН (У ҳам энгил таъзимда). Сиз ҳам рози бўлинг!

ҚОДИРИЙ (Бош эгиб). Саидносир ака, сиз ҳам!..

МИРЖАЛИЛОВ. Ўзбек учун ўзини аямаган сизлардай мардлардан мен мингдан-минг розиман! Хайр!..

ЧЎЛПОН. Хайр!

ЧЎЛПОН ва **ҚОДИРИЙ** ташқари томон юрадилар. **ҚОДИРИЙ** бирдан тўхтайди.

ҚОДИРИЙ. Муса, анаву гулингдан бир дона узиб бер. Ҳеч кўзим тўймаяпти. Йўлда ҳидлаб кетаман!

ОЙБЕК. Ҳозир, Абдулла ака, ҳозир!..

Ойбек гулзорга югуради.

Ўша саҳна. Орадан бир неча ойлار ўтган. Ойбек хонтахтага ўлтириб ёзляпти. Зарифа киради.

ЗАРИФА. Ассалому алайкум.

ОЙБЕК (Ўз хаёллари билан банд). А?..

ЗАРИФА(Кулиб). Ассалому алайкум деяшман!..

ОЙБЕК. Ҳа.. ҳа.. Салом... Салом!

ЗАРИФА. Ухламадингизми?

ОЙБЕК. Ухладим!.. Ухладим!..

ЗАРИФА. Ёлгон гапирман! Кўзларингиз киртайиб қолибди. Ухламагансиз!

ОЙБЕК (Қаҳқаҳ уриб кулади). Сени алдаб бўлмайди. Ухлаёлмадим. (Кўксини чап томонига уриб кўрсатади.) Қўймади... Юрак қўймади ёзгим келяпти..

ЗАРИФА. Менга соғлигингиз керак.

ОЙБЕК. Ишлаш керак, Зарифа! Ишлаш керак! Фақат ёзиш керак!.. Навойини кўз олдинга келтир!

ЗАРИФА. У замонларда.

ОЙБЕК. У замонлар ҳам ижод аҳли дорбоздай кун кўрган. Қодирий билан Чўлпонни қара! Бўйнида пичоқ қадалиб турганини сезиб ҳам, ёзавердилар!..

ЗАРИФА. Бугун (Гаширолма, тўхтаб қолади.)

ОЙБЕК. Нима бутун?..

ЗАРИФА. Чўлпон акани олиб кетишибди.

Сухунат. Икковлари мунгайиб ўтирадилар.

ОЙБЕК. Дадангдан хабар борми?

ЗАРИФА. Ҳеч хабар йўқ. "Москвага яширин жўнатишган" деган миш-миш юрибди.

Яна сухунат. Ғуссали сухунат.

ОЙБЕК. Жуда иложсиз бўлиб қолдик, Зарифа!.. Аммо тинмай ёзиш керак! Юракни, соғлиқни аямай ёзиш керак!.. Ўзингнинг ишларинг қалай?

ЗАРИФА. Яхши. Сизнинг ишларингиз қандай бўлса, меники ҳам шундай!

ОЙБЕК. Ростданми?

ЗАРИФА. Ҳа, бугун мени ҳам ишдан бўшатишди. Ўтаётган дарсимни тугатишга ҳам сабрлари чидамади. Аудиторияга кириб, чиқиб кетишимни талаб қилдилар. Талабалар ҳанг-манг бўлиб қолди. Бир пасда ҳисоб-китоб қилиб, қўлимга маошимни бердилару, жўнатишди.

ОЙБЕК. Майли.. Дарсликлар ёзаётган эдинг. Ўшаларни битказишга вақт топилибди. Сен хафа бўлма. Бу дунё чидаганга чиққан экан.

ЗАРИФА. Квартирани ҳам бўшатиб қўяр эканмиз. (Сукут.) Кунимиз қандай ўтади, билмаяшман.

ОЙБЕК. Ўтади-ўтади.. Оғайнилар менга ёрдам қилишяпти. Нашириётдан таржима учун қўлэмалар олиб келишди. Бир-иккитасини тайёрлаб бердим. Ақчаси келиб қолади.

ЗАРИФА(Кувониб). Вой, номингизни таржималарда кўрсатишга рухсат бердиларми?

ОЙБЕК. Йўқ... Йўқ.. Таржима ўртоқларнинг номидан бўлади. Пули ҳам уларнинг номига ёзилади. Фақат ақчасини бизга беришади. Дўстлар!.. Тушунаяпсанми? Дўстлар!..

ЗАРИФА. Шундай пайтда. Ўзларини хатарга қўйиб...

ОЙБЕК. Мен ҳам айтдим. "Кўявер! Бу кунлар ўтиб кетади", дейишяпти.

ЗАРИФА. Мен ҳам биламан, ўтиб кетади. Аммо бу кунлар тунга ўхшайдими-ей!.. Ўтиб кетгунча, қанчадан-қанча шўрлик эзғиланиб кетади, қанчадан-қанча бечора маж-рух бўлади!

ОЙБЕК. Ёзиш керак! Биласанми, ҳозирги кунда ижод билан шуғулланиш "халқим" деб жангга кириш билан баробар. Ёзиш керак! Тирик қолиш учун ёзиш керак! Қўрқувдан ўлмаслик учун ёзиш керак!..

Сухунат.

ЗАРИФА. Мен маош олгандим.

ОЙБЕК. Яхши (Кулиб) Ҳисоб-китоб қилмоқчимисан?

ЗАРИФА. Мана бу сизнинг уйдагиларингизга!.. Бўладими?

ОЙБЕК. Қўш, яна бироз қўш.

ЗАРИФА. Мана бу бизнинг уйдагиларга...

ОЙБЕК. Оз.. Оз... Яна қўш!..

ЗАРИФА(Негадир хурсанд бўлиб). Ойбек ака, ўзимизга деярли қолмади...

ОЙБЕК. (У ҳам хурсанд), Майли, майли...

ЗАРИФА. Кимдир келяпти.

ОЙБЕК. Ҳа, ҳа!.. Отарўзи! Отарўзи!.. Ёнида яна биров бор!

ЗАРИФА(Норози). Қорасини кўрсатмай кетган эди. Бирор фитнани бошлаб келаётгандир.

ОЙБЕК. Майли.. Майли. Келаверсин.

ЗАРИФА. Қаргага ўхшаб, кеч тушаётганда келади. (Ташқарига йўналиб.) Мен чой қўяман.

Отарўзи ва Мирзафар киради.

ОТАРЎЗИ. Ўзбек Совет адабиётини равожлантириш йўлида тинмай ишлаётган буюк адиб Ойбекка саломлар бўлсин!

ОЙБЕК. Кел! Отарўзи, кел!

МИРЗАФАР. Ассаломуалайкум, домла!

ОЙБЕК. Келинлар, келинлар!..

Супага чиқиб ўтиришади.

ОТАРҰЗИ. Боғингни аранг топиб кеддик-э. Жуда хилватда экан. Аммо лекин ший-понни болабсан, Ойбек! Ҳа, таниш: бу йигитча — Мирзафар. Ёзувчиликка ихлоси ба-ланд. "Ойбек акани мен ҳам зиёрат қилай" деб келди.

МИРЗАФАР. (Ялтоқланиш аралаш). Шуңдай, домла! Сизни зиёрат қилиш.

ОЙБЕК. Йўқ! Йўқ! Зиёрат деманг! Асло! Асло!.. Уят бўлади!.. Хафа бўламан! Жуда хафа бўламан!..

МИРЗАФАР. Кечирасиз, Ойбек ака.

ОЙБЕК. Навоий!.. Навоий зиёрат қилинади! Навоий!.. Улуғ зот!.. Улуғ!..

ОТАРҰЗИ. Хафа бўлма, Мирзафарвой! Ойбек ўзи шунақа одам — камтарликда ре-корда қўймоқчи!.. Оббо, Ойбек-ей!..

ОЙБЕК. Ҳозир!.. Чой!.. (Ўрнидан қўзғолмоқчи бўлади).

ОТАРҰЗИ. Йўқ, овора бўлма, ишимиз кўп! Овора бўлма!.. Олдинга бир иш билан келган эдик!

ОЙБЕК. Хўш?

ОТАРҰЗИ. Гап шуки, Ойбек!.. Энди, ўзинг кўриб турибсан, халқ душманлари фош бўлди! Абдулла Қодирию Чўлпонларнинг куни қисқа! Мулойимжунук Фитрат ҳам онаси-ни Учқўрғондан кўради! Усмон Носир деган уларнинг бир аблаҳ думи бор. У ҳам, били-шимча, ақиқда (панжаларини панжара қилиб, кўрсатади) олинади! Ҳа, ишон, хабарим бор! Аниқ биламан!..

ОЙБЕК. Отарўзи!..

ОТАРҰЗИ. Жим тур! Жим тур!.. Хуллас, бир савоб иш билан олдинга кеддик. Ўзинг-га ҳам кони фойда!.. Мана, уйда кўмилиб ўтирибсан! Ҳеч кимга кўргазмасин! Аммо таралло қилиб, яшашингни иложи бор! Мен сенга дўстона ёрдам бергани келдим! Рости, сендай дўстимнинг қийналиб яшаётганига чидай олмадим!.. Энди домлаларингдан умид йўқ! Ўзимизни ўйлашимиз зарур! Хуллас, уларнинг қилмишини фош этадиган, бир хат ёзди! Газета учун эмас! (Овозини пасайтириб) Тўғри анаву идорага боради! Хатни, мана, Мирзафарвой укамиз ёзди. Мантқиқли ёзган! Болаб ёзган!..

МИРЗАФАР. (Ўрнидан туриб, таъзим ила). Раҳмат, Отарўзи ака! Раҳмат!..

ОТАРҰЗИ. Усадиган бола!.. Қани, Мирзафарвой, хатни ол!

Мирзафар чаққонлик билан папқадан хат олиб, хонтахтага — Ойбекнинг олдига қўяди. Ручка олмақчи бўлиб, ички чўнтагини кавлайди. Ручка китобча билан чиқиб кела-ди.

МИРЗАФАР. Ие. (Камтарлик билан.) Азиз дохиймиз Сталиннинг нутқлари! Китобча бўлиб чиққан экан!.. Чўнтагимда олиб юрибман! Бўш бўлдимми, ўқийман!.. (Ручкани хат-нинг устига қўйиб.) Марҳамат, Ойбекжон ака.

ОТАРҰЗИ. Баракалло! Бўладиган бола! А, Ойбек?

Ойбек Мирзафарга синовчан қараб қолган.

(Қулиб.) Қани, имзо чекиб юбор энди!..

ОЙБЕК (Мирзафарга). Нечага кирдингиз?

МИРЗАФАР. А?.. Яхши эшитмадим, домлажон.

Ойбек (қани, имзо чекио юбор энди!..

ОЙБЕК (Мирзафарга). Нечага кирдингиз?

ОЙБЕК. А?.. Яхши эшитмадим, домла қизиқ!.. Қизиқ!.. Бу хатлардан бошқа нарса ҳам ёзасизми?

МИРЗАФАР. Ёзаман, домлажон!

ОЙБЕК. Нима ёзасиз?

МИРЗАФАР. Шеър ҳам, наср ҳам.

ОЙБЕК. Қизиқ!.. Қизиқ!.. Биласизми, (хатни кўрсатиб) бу жанр жуда қийин!.. Бунинг тобини олиб қолсангиз, кейин бошқа нарса ёзолмай қоласиз. Юрак. Юракни бой бериб қўясиз. Бошқа иш билан шуғулланинг! Ун саккиз!.. Ажиб!..

ОТАРҰЗИ. Ойбек! Мирзафар олов қалбли комсомол болалардан!.. Мирзафарвой! Дом-лалар насиҳат беришади-да! Хафа бўлманг! Тусаганингизни олинг, тусамганингизни, а? Ойбек, хатта тезроқ имзо қўйиб юбор, дўстим. Баъзиларга ишхонада имзо қўйдирдик. Кўпчилик сенга ўхшаб уйда ўтириб қолган, уйма-уй юриб, қўл қўйдиришга тўғри кела-ди. Шўшиб турибмиз! Тезроқ қўл қўйиб берсанг!..

ОЙБЕК. Мен қўл қўймаман! (Ўрнидан шартта туриб, юра бошлайди.) Йўқ, қўл қўймай-ман!

ОТАРҰЗИ. Ойбек, ўв, мундай ўйлаб кўр! Энди у домлаларингни яхши деймизми, ёмон деймизми, фойдаси йўқ! Улар, кечирасану, бу дунёдан кетди ҳисоб! Биз аёллимиз-ку, нега бу дунёни ўзимизга қоронғу қилиб ўтиришимиз керак экан!.. Имзо қўй!..

ОЙБЕК (Мирзафарга). Сиз... чиқиб туринг! Ташқарига!.. Отарўзи билан бошқача гап-лар бўлади!.. Чиқиб туринг!.. Илтмос!.. Илтмос!..

Мирзафар Отарўзига қарайди. Отарўзи унга "чиқиб туравер" дегандай имо қилади.

МИРЗАФАР (Қўлини кўксига қўйиб). Раҳмат, Ойбекжон ака! Бахтимизга саломат бўлинг!.. (Чиқиб кетади).

ОТАРҰЗИ. Ойбек, бу нима қилганинг! "Хатта қўл қўймаман" деганинг, нимаси? Кўзин-

гни каттароқ оч! Атрофга қара! Замон сенга қарамаса, сен замонга қара! Үзи шундаям хатоларинг тўлиб ётибди!

ОЙБЕК. Қанақа хатолар?

ОТАРҮЗИ. Қанақа хатолармиш? Ҳатто (атрофга қараб олгач, овозини пасайтириб) уйланишинг ҳам хато! Келажагини ўйлаган йигит ҳам, Туркистон мухторияти вазири-нинг қизига уйланадими? Пешонасида ой кўрган бўлса ҳам, бу ишни қилмайди. Шу хатонинг ўзи ҳам сени йўқ қилиб юборишга етади! Кечирасан!.. Дўст ачитиб гапиради, Ойбек! Хафа бўлма! Мана мен, украинкага уйландим! Шубҳадан тамом йироқман! Шундай бўлса ҳам, сенга ўхшаганларни ғамингни еб, мана бундай хатларни кўтариб, уйма-уй юрибман! Сенларнинг ғаминг Отарўзига қолган! Раҳмат дейиш ўрнига!..

ОЙБЕК. Кет!.. Кет!.. Аблаҳ!.. Бу ердан тез чиқиб кет!.. Аблаҳ!.. Иблис!..

ОТАРҮЗИ. Нима дединг? "Иблис" дедингми? Бу гапни сенга ким айтди?

ОЙБЕК. Иблис!.. Кет!.. Кет!..

ОТАРҮЗИ. Ким айтди деяпман?.. Ҳа, айтмасанг ҳам биламан! Биламан! Бу гапни сенга Усмон Носир айтган! Үзига бино қўйган ўша Пушкинча менга лаҳаб қўйиб юрибди. Ҳаммаларингни тилларинг бир!..

ОЙБЕК. Кет!.. Иблис!..

ОТАРҮЗИ (Стул устидаги хатни йириштирар экан). Тоза қолмоқчимисан?

ОЙБЕК. Кет деяпман! Ҳозир!..

ОТАРҮЗИ (Бирдан шаштидан тушиб). Ойбек! Ҳазиллашдим! Бу хатта мен ҳам қўл қўйганим йўқ. Сен қўл қўйсанг қўяман деб ўйлагандим. Ҳазиллашдим!..

ОЙБЕК (Бир чарчоқда ўтириб қолади). Нима? Имзо қўймадим?! Яна ёлғон гапира-ясан! Иблисдан баттарсан! Кет!.. Кет!..

ОТАРҮЗИ. Мен қўлимдан келганини қилдим!.. Бирор гап бўлса, ўзингдан кўр! Нодон-лик қилдинг! "Тепа"дан ишора бўлмаса, мен аралашар эдимми? Мирзафар, биласанми, ким? Бир пасда билиб қоласан! Бир зумда билиб қоласан!.. Омон бўл! Хайр!.. (Чиқиб кетади).

ОЙБЕК. Иблис!..

Зарифа чой кўтариб киради.

ЗАРИФА. Нимага келибди, бу шум қадам?

ОЙБЕК. Ҳол-аҳвол сўрагани кирибди.

ЗАРИФА. Қоронғу тушди. (Чирокни ёқиб, Ойбекга қарайди). Вой, нега рангингиз оқарган? (Пешонасидан ушлаб кўради). Титраяпсиз! У сизга нима деди?

ОЙБЕК. Уттан-кетгандан гаплашдик.

ЗАРИФА. У шум қадам бир нарса деган!..

ОЙБЕК. Йўқ ўзи кўнглим гап.

Улар қоронғуга тикилиб ғамгин ўтирадилар.

ЗАРИФА. Илгарилар қандай оқшомлар бўлар эди! Қараб тўймасди одам!

ОЙБЕК. Одамнинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам кечаси яққол кўринади, Зарифа.

ЗАРИФА. Хавотири ҳам, кўрқинчи ҳам. Одамларни кечаси олиб кетишаётган эмиш.

ОЙБЕК. Сен хавотир олма.

ЗАРИФА. Бу ер жуда пастқам. Топиб келишолмас..

ОЙБЕК (Кулиб юборади). Отарўзи топиб келди-ку!

ЗАРИФА. Отарўзи бошқа гап. Иши тушса, у дунёга ҳам бориб келади. (Сукут.) Шунинг қадамининг хосияти йўқ. (Узоққа қулоқ солиб, шивирлайди) Машина овози!

ОЙБЕК (Қулоқ тутиб, у ҳам шивирда). Йўқ, ҳеч нарса йўқ.

ЗАРИФА. Яхшилаб қулоқ тутинг!

ОЙБЕК. Қани. Жим тур!.. (Қулоқ тутади.) Нимадир жаранглаяпти... Сукунат! Мен биламан, сукунат шундай жаранглайди!

ЗАРИФА. Қайдам. Кимдир гурсиллаб юриб келаётгандай.

ОЙБЕК (Қулоқ тутиб). Юрак-ку! Юрак!.. Юрагимизнинг овози! Юракларимиз ўзини ҳар тарафга уряпти.

ЗАРИФА. Ваҳимага чидай олишмаяпти.

ОЙБЕК. Қўрқма.

ЗАРИФА. Улар кечаси олиб кетишар экан.

Сукунат.

ЗАРИФА (Қулоқ тутиб). Машина овози.

ОЙБЕК (Қулоқ тутиб). Ҳа, машина овози.

ЗАРИФА. Ишчилар шаҳарчасидан бурилди.

ОЙБЕК. Қўрқма.

ЗАРИФА. Келаяпти! Худди биз томонга келаяпти!

ОЙБЕК. Йўқ, тўхтади!

ЗАРИФА. Ҳа, тўхтади.

Сукунат.

ЗАРИФА. Улар одамларни қийнашар экан.

ОЙБЕК. Улардан гапирма.

ЗАРИФА. Нимадан гапирай?..

ОЙБЕК. Ким билсин.

ЗАРИФА. Бу дунёда қўрқувдан бошқа гап қолмади.

ОЙБЕК. Қадимги Миср подшоҳлари мамлакатни қўрқув бошқаради дер эканлар.

ЗАРИФА. Дунё ўзгармагандай. Худди ўша қадимда яшаётган кабимиз.

ОЙБЕК. Шивирлаб гаплашишимизни, қара!.. Бир вақтлар дунёни тўлдириб юрардик. Ҳозир хавотирдан ёмғирда қолган чумолидаймиз! Ночорликдан ерга ёпишиб қолганмиз! Бутун мамлакат ерга ёпишиб қолган!

ЗАРИФА(Қулоқ тутиб). Машина овози! Келаяпти!..

ОЙБЕК(Қулоқ тутиб). Қўрқма. Фақат... келишса, ўзингни қадрингни билиб тур! (Бирдан.) Роман!.. Роман!.. "Қутлуғ қон"!..

ЗАРИФА. Романга нима бўлди?

ОЙБЕК. Олиб кетишади! Қўлёзмани яшириш керак!.. Ҳозир!.. Боққа элтиб қўяман!.. Ҳозир!

Ойбек югуриб чиқиб кетади. Машинанинг товуши тобора яқинлашиб келаяпти. У энди томошабинларга ҳам эшитилади. Зарифа қиличга рўпара келадигандай қотиб, тик турибди. Ойбек қайтиб киради.

ОЙБЕК(Шоша-пиша).Мабодо мени олиб кетишса, билиб қўй, қўлёзма олчанинг тагида!..

Ойбек Зарифанинг ёнига келиб туради. Уларнинг туриши ғалати — шамол йиқитса, бир-бирларини суяб қоладигандай. Машина овози яқин келиб тўхтади. Кабинанинг эшиги очиб-ёпилгани эшитилади.

ЗАРИФА. Келишди.

ОЙБЕК. Қўрқма.

ЗАРИФА. Қўрқмайман!..

Иванов киради.

ИВАНОВ. Муса Тошмуҳамедов сиз бўласизми?

ОЙБЕК. Ҳа, Муса Тошмуҳамедов Ойбек мен бўламан.

ИВАНОВ(Хужжатини кўрсатиб). Мен ички ишлар халқ комиссариатидан капитан Иванов бўламан.

ОЙБЕК. Жуда яхши. Менда қандай ишингиз бор?

ИВАНОВ. Сизни республика халқ вазири қабулга олиб бориш менга топширилди.

ОЙБЕК. Ўзим билан бирга нима олишим керак?

ИВАНОВ. Ҳеч нарса.

ОЙБЕК. Ташқарида бўлинг. Мен ҳозир кийиниб чиқаман.

Ойбек шиддат билан ичкарига йўл олади. Иванов бироз иккиланиб туради-да, сўнг ташқарига йўналади. Зарифа Ойбекнинг ўзини туттишидан ҳайрон-қотиб турибди. Кўча кийимда Ойбек чиқади.

ОЙБЕК. Хавотир олма. Қайтиб келаман. Раҳмат!..

ЗАРИФА. Раҳмат нечун?

ОЙБЕК. Унинг олдида ўзингни бардам тутганингга.

ЗАРИФА. Мен ўзимни қандай тутганимни билмайман.

ОЙБЕК. Яхши тутдинг. Кетдим. Хавотир олма!

ЗАРИФА. Кутиб тураман.

Ойбек ташқарига шиддат билан йўналади. Аммо эшиқда тўхтади. Яна ўша шиддатда ортига қайтади.

ОЙБЕК. Эсингдан чиқмасин, қўлёзмалар олчанинг тагида.(У энгашиб, Зарифанинг пешонасидан ўпади). Нега титраяпсан?.. Қўрқма!..

У яна шиддат билан чиқиб кетади. Зарифа қотиб қолган. Машина кабинасининг эшиклари ёпилади. Мотор гуруллайди. Машина қўзғолиб жўнаydi. Мотор овози тоборо олислаб бормоқда. Зарифа ҳануз қотиб турибди.

ЗАРИФА(Бирдан тўкилиб, йиғлаб юборади). Ойбек!.. Ойбек!.. Мен қўрқаяпман!.. Ойбек!.. Ойбек! Қўрқаяпман!.. Қайтиб келинг!.. Эшитаяпсизми? Қайтиб келинг!.. Ойбек!.. Илтимос!.. Қайтиб келинг!..

У елкалари титраб, хўрланиб, алам билан йиғлайди.

3

Ортиқча безатилган кабинет. Лекин бу безакларда дид кўринмайди. Абулов генерал формасида креслода ялпайиб ўтириб, телефонда гаплашаяпти.

АБУЛОВ. Йўқ, мен бу хатта жуда катта аҳамият берганман. Бу хат "халқ душманлари"га қарши ўзбек ёзувчиларининг яқдиллик билан қоралаш бўлмоғи лозим эди. Аммо, бу ишни саботаж қилаётганлар ҳам чиқиб қолди.. Ким? Ўша!.. Ўша!.. Истеъдодли дейсизми? Москва билан гаплашсам, Фадеев ҳам "гоза одам" деб туриб олди. Аммо, менимча, бу одам ҳам сотқин! .

У телефонни қўйиб, қўнғироқни босади. Иванов киради.

Неча соат бўлди қабулхонада ўтирганига?

ИВАНОВ(Соатига қараб). Уч соату ўн икки дақиқа.

АБУЛОВ. Қутавериб, жинни бўлиб қолгандир, а?

ИВАНОВ. Йўқ, Оғир одам экан. Нималарнидир ўйлаб, ўзи билан ўзи бўлиб ўтирибди.

АБУЛОВ. Тобага келмапти-да? Биласанми, Иванов, биз одамларни талвасада тутишимиз керак. Одамлар тақдирлари ўзларига эмас, худога эмас, бизга ва фақат бизга боғлиқ эканлигини ҳар дақиқа ҳис қилиб туришлари лозим. Шундагина мамлакат ўртоқ Сталин кўйган шарафли вазифаларни удралайди!

ИВАНОВ. Худди шундай, ўртоқ вазир!

АБУЛОВ. Баракалло! Ҳамма одам ҳарбийчасига "есть" деб туриши керак. Ким бошқача жавоб берса, душманимиз!.. Нима дейсан, Ойбекни чақирайми, ёки яна уч саоту ўн икки дақиқа куттизиб кўяйми?

ИВАНОВ. Нима десангиз шу, ўртоқ вазир.

АБУЛОВ. Нима десам шу! А? Нима десам шу!.. Қойил! Ҳа, майли, ёзувчинг кирсин!..

Иванов чиқади. Бироздан кейин Ойбек киради.

ОЙБЕК. Ассалому алайкум!

АБУЛОВ. Бу жой қанақа идора эканлигини биласанми?

ОЙБЕК. Биламан.

АБУЛОВ. Бу ерга нима учун чақирилганингни ҳам биларсан?

ОЙБЕК. Билмайман.

АБУЛОВ. Сен пихини ёрганларидан экансан-ку! Эҳтимол қанақа жиноят қилганингдан ҳам хабаринг йўқдир?

ОЙБЕК. Илтимос, сизлаб гапирсангиз.

АБУЛОВ. Мен.. (таъкидлаб) Мен жиноятчи билан "сиз"лаб гаплашаманми?

ОЙБЕК. Мен жиноятчи эмасман.

АБУЛОВ. Сен кимсан?.. Йўқ, сен нимасан, жиноятчи бўлмасдан, а?

ОЙБЕК. Мен жиноятчи эмасман.

АБУЛОВ. Биз нима десак, сен шунгақасан! Билдингми? Жиноятчисан!

ОЙБЕК. Йўқ.

АБУЛОВ. Жиноятчи бўлмасанг, агрофни "халқ душманлари" босиб кетганда, қаерда юрибсан? А?

ОЙБЕК. Мен — ёзувчиман. Ижод билан машғулман.

АБУЛОВ. Душмансан! Ёзувчилар Союзидан бекорга ҳайдашмайди!

ОЙБЕК. Тухмат билан ҳаммани душманга чиқармоқ мумкин.

АБУЛОВ. Хўш, душман бўлмасанг, нега бизга хизмат қилмайсан? Ёзувчилар орасидаги ёт унсурлар, халқ душманларининг қилмишларидан нега бизни хабардор қилмайсан!

ОЙБЕК. Бунақа иш менинг кўлимдан келмайди.

АБУЛОВ. Нега мени кўлимдан келади, бошқаларнинг кўлидан келадими, сенинг кўлингдан келмайди.

ОЙБЕК. Эҳтимол хуфиялик ҳам касбдир. Менинг касбим эса — ёзувчилик.

АБУЛОВ. Ҳе, онангни!.. Кечирасан! Сўкишга мажбур қилаяпсан! Нега бутун хатга имзо чекмадинг?

ОЙБЕК. Қанақа хат?

АБУЛОВ. Халқ душманларини қаралаб ёзилган хатта нега имзо чекмадинг?

ОЙБЕК. Айтдим-ку, бу менинг ишим эмас!..

АБУЛОВ. Сен, ким билан гаплашаётганингни билмаяпсан, шекилли! Мен ички ишлар министрман! Министрман!

ОЙБЕК. Мен ҳам министрман! Адабиёт министрман!

АБУЛОВ. О, зўрсан-ку! Сендақа министрларнинг қанчаси шу бионинг тагида — подвалда додлаб ётганидан хабаринг борми? А?

ОЙБЕК. Бор.

АБУЛОВ. Сени ҳам уларга кўшиб кўяйми? Хохлайсанми? Ҳозир йигитларни чақираман!.. Бир пасда подвалга учиб тушасан!

ОЙБЕК. Менинг гуноҳим йўқ.

АБУЛОВ. Билиб кўй, биз жиноятчи десак, жиноятчи бўласан! Тушиндингми?

ОЙБЕК. Мен адолатта ишонадиган одамларданман.

АБУЛОВ. Адолат. Отинг нима эди?..

Ойбек жим. Абулов

(Стул устидаги қоғозга қараб) Хўш, менинг таклифимни ўйлаб кўрдингми?

ОЙБЕК. Айтгим-ку, мен ёзувчиман, деб...

АБУЛОВ. Йўқ, адабиётнинг министрман!

ОЙБЕК. Шундай.

АБУЛОВ. Сени энди нима қилсак экан?.. Сибирга кетасанми? Умр бўйи ўрмонда — курортда маза қилиб дарахт кесиб юрардинг! (У зўр ҳазил қилгандай хохлаб кулади). Кўрқдингми? (Сукунат. Абулов у ёқдан, бу ёққа юради) Иванов!..

Иванов киради.

Иванов, буни нима қиламиз?

ИВАНОВ. Нима буюрсангиз.

АБУЛОВ. Ҳибсга олсакми, ё овора бўлмай, шу жойнинг ўзида отиб ташласакмикан?.. Нима қилсак экан? Қийин ақволга қолдик-ку!.. — Ҳа, майли, мен бу одамга бир яхшилик қилай!.. Буни (у айтадиган гапини таъсирини кучайтириш учун узоқ сукут сақлайди) уйига элтиб кўй!.. (Ойбекка). Боринг!..

Ойбек ишонмай Абуловга қарайди. Иванов эшикни очгач, бу бахтга ишонмаган бир тарзда чиқиб кетади. Иванов Ойбекнинг ортидан эшикни ёпади.

ИВАНОВ. Ростдан ҳам элтиб қўяйми?

АБУЛОВ. Ҳа.

ИВАНОВ. Усмон Юсупов илтимос қилдимиз?

АБУЛОВ. Юсуповнинг ким бўпти! У ҳам шуларнинг бири-да! Фадеев ҳимоя қилди! Фадеев!.. Унинг раъйига қарашга мажбурмиз, Иванов! Дохиймиз Сталин ҳам уни гоёт ҳурмат қилади. Узи шу. Оти нима эди? Ҳа. Ойбекнинг бир айтгани бор экан! Делосига қарасам, "Фадеев билан яқин" деб қўйилган! Унинг ҳам олдидан ўтай дедим-да, кўнғироқ қилдим!.. Шу кўнғироқни қилмаганимда, ҳозир зах подвалда, муштларингдан эзилган бетини силаб ётган бўлар эди!.. Бор, Иванов, бор!.. Элтиб қўй!.. Бизнинг ишда ҳам шунақа муваффақиятсизликлар бўлиб туради! Тирик одамлармиз!.. Аммо бизнинг қўлга тушмайдиган одам йўқ! Пайти келиб гумдон қилиш навбати, Фадеевга ҳам етса, Ойбекни "Фадеевнинг Ўзбекистондаги думи" деб йўқ қилиб ташлаймиз!.. Майли, боравер, Иванов! Бор!..

ИВАНОВ. Кетишга рухсат беринг!

АБУЛОВ. Рухсат! Рухсат!..

Иванов чиқиб кетади. Абулов ёнига осилган ғилофдан пистолетни чиқаради-да, чор атрофни мўлажалга ола бошлайди

Пақ!.. Пақ!.. Пақ — Пақ!..

4

Ойбекнинг боғи. Тонг отган. Зарифа устунга суянганича ўтирибди.

РАДИО ОВОЗИ. СССР Олий Судида хорийжий капиталистик мамлакатларнинг шиши-онлари — сотқин Бухарин, Пятаков ва Томский бошчилигидаги аксилпартиявий гуруҳ устидан суд давом эттирилди. Кеча гуруҳнинг Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасида иш олиб борган тўдасининг раҳбарлари Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевлар суд ҳайъати томонидан сўроқ қилинди. Давлат қораловчиси Вишенский Ўзбекистонда социализмни барпо этишни барбод қилишга уринган бу буржуа миллатчиларининг башарасини рад этиб бўлмас фактлар билан очиб ташлади...

Зарифа бориб радиони ўчиради.

ЗАРИФА. Ота!.. Отажон!.. Қаерлардасиз! Булар кимни хоҳласа йўқ қилиб кетаверадими? Ота!.. Ойбекни ҳам олиб кетишди!.. Ота!.. Ойбек қайтмаяпти!..

Ойбек киради.

Ота!.. Ойбек қайтмаяпти!..

ОЙБЕК. Зарифа!..

ЗАРИФА. Ойбек ака!.. Келдингизми?

ОЙБЕК. Келдим, Зарифа! Келдим!..

ЗАРИФА. Худога шукр! Яратганга шукр! Омон қайтганингизга шукр!..

ОЙБЕК. Нега титрайсан?

ЗАРИФА. Мен ёмон хаёлларга бордим!..

ОЙБЕК. Ўзим ҳам!..

ЗАРИФА. Хайрият! Улар!..

ОЙБЕК. Қўй, улардан гапирма! Қўлёзма қаерда?

ЗАРИФА. Олманинг тагида!

ОЙБЕК. Йўқ, олчанинг тагида эди!

ЗАРИФА. У ердан олиб, боғчанинг тўридаги олманинг тагига қўйдим. Хилватроқ.

ОЙБЕК. Раҳмат! Раҳмат!.. (Бирдан) Мен озроқ ишламоқчиман! Миямда бир нарсалар пайдо бўлди! Ёзиб қўяй!

ЗАРИФА. Уша ерда ҳам ёзишни ўйладингизми?

ОЙБЕК. Ҳамма жойда ўйлайман! Ҳамма жойда! Ишлаш керак, Зарифа, ишлаш керак!

ЗАРИФА. Менинг ҳам ишларим қолиб кетди. Дарсликнинг қўлёзмасини нашриётда кутиб туришибди!..

ОЙБЕК(Хаёли қиладиган ишида). Ишла!.. Ишла!..

Ойбек ёзув столга чўқади. У бир зумда бутун вужуди билан ижодга шунғийди. Зарифа унга меҳру муҳаббат билан қараб туради. Сўнг у ҳам бориб, ўз ёзув столига ўтиради-да, ишлай бошлайди. Аста-аста чироқ ўчади. Фақат илҳом билан ёзиб ўтирган икки одамгина алақайдан келаётган — эҳтимол Тантри раҳматидан тўкилаётган мулоийм ёғду қўйнида..

5

Ойбекнинг уйи. Ойбек ва Зарифа ҳануз ўша тарзда ишлаб ўтирибдилар. Орадан вақт ўтгани билиниб турибди. Иккаласи ҳам бошқа кийимда, Ойбекнинг сочлари оқара бошлаган. Зарифа ўрнидан туради. Ойбекка қарайди. Чой қўйиб унинг олдига қўяди. Бориб радио муруватини бурайди.

РАДИО ОВОЗИ (Эркак диктор). Мажлис сўнгида сўзга чиққан орденли звено бош-

лиги Халима Сатгорова ўн гектар пахта майдоннинг ҳар гектаридан 100 центнердан ҳосил олишга сўз берди.

(Аёл диктор). Маданият хабарлари. Кеча "Қизил байроқ" номи колхоз меҳнаткашлари билан СССР Олий Совети депутати, Сталин мукофоти лауреати, академик ёзувчи Ойбекнинг учрашуви бўлиб ўтди. Машҳур адиб меҳнат фронтида жавлон ураётган меҳнаткашларни ўз ижодий планлари билан таништирди. "Қутлуғ қон" ва "Навоий" романининг ёзилиш тарихини гапириб берди. Ҳозир замонавий мавзуда асар ёзаётганини ҳам айтиб ўтди. Сиз "Сўнгги ахборот"ни тингладингиз...

Зарифа радиони ўчириб қўяди.

ЗАРИФА. Эшитдингизми?

ОЙБЕК. А? Нима дединг?

ЗАРИФА. Кечаги учрашув ҳақида радиодан гапиришди. Эшитдингизми?

ОЙБЕК. Ҳа!.. Ҳа.. Учрашув бўлди! Борганман.

ЗАРИФА. Ўшани ҳозир радио гапирди.

ОЙБЕК. Ҳа, яхши! Яхши!.. Мен ҳозир. Бир жумла қолди! Тугатаман. Ҳозир.

ЗАРИФА(Эркалаб, пўписа қилади). Сиз мени ҳам, радиони ҳам ҳеч эшитмайсиз!

ОЙБЕК. Ҳозир. Мана. Мана! Бўлди!.. Энди дам оламиз!

ЗАРИФА. Ёзганларингизни чалакаштирамай рақамлаб қўйинг, кейин кўчираман!

ОЙБЕК. Эшик тақиллади. Кимдир келди!

ЗАРИФА. Эшик очик.

Миродил киради. Югуриб келиб кўришади.

ОЙБЕК(Кулиб). Миродилжон! Келинг! Келинг!..

МИРОДИЛ. Ассалому алайкум, Ойбек ака! Соғ-саломатмисиз, Зарифа опа! Бевақт ташрифим учун узр! Узр!

ОЙБЕК(Янада жонланиб.). Ўтиринг! Қани. Таржималар нима бўляпти, Миродилбек!..

МИРОДИЛ. Бўляпти, бўляпти. Ойбек ака, бутун бир зарурият юзасидан келган эдим.

Аммо минг бир истиснолар кўнглимдан ўтиб айтишга ҳам уялаяпман.

ОЙБЕК(Миродил айтадиган гап унга негадир қизик). Уялманг, Миродилжон, уялманг!

ЗАРИФА. Айтаверинг, Миродилжон, айтаверинг!..

МИРОДИЛ. Озроқ пул зарур бўлиб қолди. Сизларни безовта қилмоқчи эмас эдим,

Зарифа опа. Жуда зарур бўлиб қолди! Жуда!.. Узр! Минг бор узр!..

ЗАРИФА. Қанча дедингиз?

МИРОДИЛ. Минг сўм. Бутун дам олиш куни. Омонат кассалар ёпик. Жуда зарур бўлиб қолди.

ОЙБЕК("Қойил" дегандай бошини сарак-сарак қилиб, кулади). Раҳмат, Миродил! Раҳмат!

МИРОДИЛ. Энди узр!.. Узр!.. Эртагаёқ олиб келиб бераман! Эртага (Соатига қараб) Роса соат ўн икки яримда келтириб бераман!

Ойбек унинг гапидан завқланиб кулади.

ЗАРИФА("Нима қиламиз" дегандай Ойбекка қарайди.). Ойбек ака?

ОЙБЕК(Беғубор жилмайиб). Ўзинг биласан? Ўзинг!..

ЗАРИФА(Ҳамёнидан пул олиб санар экан). Минг сўм чиқмайди. Нима қилсак экан?..

МИРОДИЛ. Борини бераверинг!..

ЗАРИФА(Узр сўрагандай). Оз-да. Олти юз сўм!..

МИРОДИЛ. Майли, бўлади! Бўлади! Эртагаёқ қайтариб бераман! Бировнинг қарзидан худо сақласин! (У пулни олиб, чўнтагига солади-да, таъзимлар бажо этиб, чакқонлик ила хайрлаша бошлайди). Хайр, Зарифахон! Хайр, Ойбек ака! Узр! Узр!..

ОЙБЕК(Кулгудан ўзини аранг тутиб турар экан). Ҳечқиси йўқ!.. Ҳечқиси йўқ!..

Одил зипиллаб чиқиб кетади. Ойбек энди ўзини тўхтатиб, туролмайди. Хохолаб кулиб юборади.

ЗАРИФА. Нима бўлди? Миродилжон масхарабозми сизга! Келганидан буён тиржая-сиз! Кетганидан хохолаб куласиз!

ОЙБЕК. Айтмайман, Зарифа! Айтмайман!

ЗАРИФА. Айтмасангиз, хафа бўламан!

ОЙБЕК(Кулгусини тўхтатолмасдан). Бермайди! Бермайди!

ЗАРИФА. Нимани бермайди?

ОЙБЕК. Энди пулни қайтариб бермайди!

ЗАРИФА. Нега?

ОЙБЕК. Одати шу! Мендан ҳам неча марта қарз олиб, қайтариб бермаган!..

ЗАРИФА. Вой, бир ишора қилсангиз бўлмасдимми?

ОЙБЕК. Мени кўп алдаган, сени ҳам бир алдасин дедим.

ЗАРИФА. Сиз соддасиз, мени алдаёлмайди!..

Миродил қайтиб киради.

МИРОДИЛ. Ойбек ака! Узр! Узр! Бир омонат эсдан чиқиб қолибди. Кеча ёзувчилар Союзига борганимда, Отарўзи ака мана бу пакетни бериб юборган эди. Шу сал бўлмаса, ёдимдан кўтарилиб кетай дебди... Марҳамат! (У одоб русумини юксак мақомда ижро этиб, пакетни узатади.) Марҳамат!.. Узр! Узр!.. Менга рухсат!

ОЙБЕК(Пакетни чўчиброқ олиб). Қанақа пакет?..

МИРОДИЛ. Хабарим йўқ. Курьерлик қилдим, холос!.. Фақат курьерлик! Бошқа ишдан хабарим йўқ, Ойбек ака! Улай агар! Маъзур тутасиз!.. Узр! Узр!..

У тавозею навозишлар ила чиқиб кетади. Ойбек қўлидаги пакетни негадир ҳадиксираб, ушлаб турибди.

ОЙБЕК (Ниҳоят). Зарифа. Шу пакетни бир жойга олиб қўй.

ЗАРИФА. Ичда нима бор экан?

ОЙБЕК. Билмадим. Ма, ол..

ЗАРИФА (У ҳам негадир олгиси келмай). Ойбек ака?.. Нега ичда илони бордай ҳадиксираб ушлаб турибсиз? ?

ОЙБЕК. Отарўзи юборган бўлса...

ЗАРИФА. Яна бир нарсани бошладимикан? Яхшигина яшаётган эдик....

ОЙБЕК. Ким билсин! Очайми? (У конвертни очади.) Ичидан газета чиқади. Нега газета юборди экан?

ЗАРИФА. Хат ҳам бор экан. Ана, ерга тушди.

ОЙБЕК (Хатни ўқийди, ранги ўзгаради). Яхши.

ЗАРИФА. Нима бўпти?

ОЙБЕК (Шошиб газетани ўқишга тутинади). Мени сешанба кун Ёзувчилар Союзининг партия ташкилоти мажлисига чақирибди.

ЗАРИФА. Қандай масала кўрилар экан?

ОЙБЕК (Газетага шошиб кўз югуртира бошлайди). Менинг масалам.

ЗАРИФА. Қанақа масалангиз?

ОЙБЕК (Газетани ўқир экан). Хўш. Хўш. Эски гаплар.

ЗАРИФА. Тушунтиринг. Қанақа эски гаплар?

ОЙБЕК. Ўттиз еттинчи йиллардаги гаплар.

ЗАРИФА. Вой!.. (У жонсизланиб ўтириб қолади. Сукунатдан сўнг.) Москвада яна қана-қамалар бошланганидан ўзим ҳам сезгандим (чўчиб) Ойбек ака, сизни... нима деб ёзибди?

ОЙБЕК. Биттаси ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги дўстликка раҳна солганликда айблабди. Хўш, ўтмишни сохталаштирибман, Навоийни идеаллаштирибман, Биноийни камситибман. Қозоқ халқини ҳам йўл-йўлакай ҳақорат қилибман.

ЗАРИФА. Қандай қилиб?

ОЙБЕК. "Тўронбек қимиз ичган қозоқдай ҳузур қилди", деган жумлани бундан бошқача изоҳлаб бўлмас эмиш. (Бирдан) Ие!..

ЗАРИФА. Нима бўлди?

ОЙБЕК. Зоҳир!.. Зоҳир!.. (Газетани итқитиб юборади.)

ЗАРИФА. Зоҳирга нима бўлди? Қамалибдимми?

ОЙБЕК. Йўқ. Йўқ. Мақолани ўша ёзибди.

ЗАРИФА. Қайси Зоҳир?

ОЙБЕК. Аспирант Зоҳир. Мендан диссертация ёқлаётган йигит.

ЗАРИФА. У нега ёзади?

ОЙБЕК. Билмадим.

Улар жим қоладилар.

ЗАРИФА. Яхшигина бола эди. Биздан ёмонлик кўргани йўқ эди.

ОЙБЕК. Бунинг устига ўқимишли ҳам. Бола фақир Отарўзининг домига илинган кўринадди.

ЗАРИФА. Ойбек ака, энди нима қиласиз?

ОЙБЕК. Бошга тушгани бўлади, Зарифа!

ЗАРИФА. Илоё, бошингиз тошдан бўлсин!

ОЙБЕК. Илоё!.. Зарифа, мен яна озроқ ишлайман!.. Озроқ.

Ойбек бир бехтиёрликда газетани босиб ўтиб, столга ўтиради. Яна атрофга сеҳрли қоронғулик чўқади. Фақат Ойбек ишлаётган ёзув столи шуълага бурканган.

6

Идора. Кенг хона. Телефонлар. Отарўзи, Мирзафар, Шоҳид, Минъчаков ва Жабъфар...

ОТАРЎЗИ. Ҳеч кимда шубҳа қолмаслиги учун айтиб қўяй. Ойбек менинг дўстим. Аммо партия иши дўстликдан билад турари. Қанчалик жоним куймасин, ҳақиқатни айтишга мажбурман!.. Ойбек ўзини жуда катта олиб кетди. Ҳеч кимни писанд қилмайди.

МИРЗАФАР. Отарўзижон ака, Фикрларингизга тўлиқ қўшиламан. Нима, ҳадеб у мукофот олиши керакми? Ўзбек адабиётида бошқа одам йўқми? Биз ҳам умид билан ёзиб юрибмиз!

ШОҲИД. Аммо лекин Масквада ҳам оғайнилари йиққан экан. Мен диссертация ёқлаётганда, шу Ойбек "оппонент" бўлди. Икки оғиз гапирдимми, йўқми бир оғайнисини "диссертасияни Ойбек ёқлади", деб қолса бўладими!..

МИРЗАФАР. Узи тайинлаган ҳам бўлиши мумкин.

ЖАЪФАР. Ойбек Москвадаги халқ душманлари билан тил бириктирган.

МИНЪЧАКОВ. Чего говорить! Душманы везде одинаковы. Айбек, несомненно, и по

происхождению, и по идеологию, является байско-феодалским писателем. Таких надо уничтожать! Читайте, это и мнение абсолютного большинство парторганизации Союза писателей.

ОТАРУЗИ. Ойбек дўстим бўлса ҳам, бошқа илож йўқ кўринади. Мингчаков, тўғри-сини айтди! У ҳаммани алдаб, ўз ишини бажариб олди!

ЖАЪФАР. Аммо ўзини соддага олиб юради.

ШОҲИД. Содда эмас, содда эмас. Бир ўзи ҳам академик, ҳам депутат, ҳам лауреат, ҳам орденли. Ким бўпти у? Нима хизмати учун? Миллатчилик руҳида ёзган асарлари учунми?

ЖАЪФАР. Бу бала инсофсиз! Мана, мани олайлик. Камбагал деҳқоннинг батчасиман. Ундан олдин литературага кирганман! Аммо депутат ҳам эмасман, академик ҳам. Одамга алам қилар экан!

МИНГЧАКОВ. Жаъфар правильно говорит! По сути, Айбек скрытый враг советского народа! А имеет по своей изворотливости все. Вчера члены парткома Мингчакова и Рогова сходили к нему домой и проверяли... ну, на предмет обрезание сыновей. Оказывается, Айбек исполнил этот религиозный обряд!

МИРЗАФАР. Э, Ойбек алақачон қамалиб кетиши керак эди! Уруш бошланиб, унга қўл тегмай қолди. Битта-яримта қолиб кетган миллатчилар қаторида йўқ бўлади.

ЖАЪФАР. Ростданми?

МИРЗАФАР. Аниқ биламан.

ОТАРУЗИ. Энди биз қараб турмайлик-да! Бундай курашлардан ўзини четга олмоқ дуруст эмас. Бўлмаса қиладиган ишларни аниқ белгилаб олайлик. Хўш, биринчи масала... Мирзафар, сиз Москвага менинг ўғлим номидан бир хат тайёрланг! Уларнинг таклифини Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи қўллаб-қувватлай олмаслиги ҳақида ётиги билан тушунтиринг!..

ШОҲИД. Қанақа хат?

МИРЗАФАР. Э, Москвадан Ойбекнинг янги асарини Сталин мукофотига тавсия этиш ҳақида Фадееннинг имзоси билан хат келган.

ЖАЪФАР. Бу бала ўздан кетди! Ундан бошқа ёзувчи йўқми? Ана, Отарўзи бор! Ана, Мирзафар!.. Ман ҳам истарихчески — револиссонна писса ёзганман! Йўқ, бу Ойбек ҳеч кимга кун кўргазмайди!

МИНГЧАКОВ. Жаъфар, хватить! Отарузи, давай по сути!..

ОТАРУЗИ. Хўш, иккинчидан. Партташклот бюроси аъзолари Мингчакова ва Рогов Ойбекнинг исломнинг яширин тарафдори эканлиги ҳақида ахборот беради. Учтинчидан, сиз, Шоҳид, аввал гаплашганимиздай, Ойбек ҳақида розгромий мақола тайёрлайсиз. Газета муҳаррири билан келишиб қўйилган. Уч сонга, кўринарли жойда беради!

ШОҲИД. Мақола тайёр!..

ОТАРУЗИ. Баракалло! Хўш Жаъфар, сен ҳам сўзга чиқасанми?

ЖАЪФАР. Чиқаман-да! Чиқмасдан қўяманми? Отарўзи, чиқсам нима дейин?

МИРЗАФАР. Жаъфар акам айтадиган бир гап бор! Плагиат масаласи!..

ОТАРУЗИ. О! Бу масала аниқ сенинг гапинг, Жаъфар! Сен Ойбек "Олтин водийдан шабадалар" асарини Семен Бабаевскийнинг "Кавалер Красной Звезды" романидан кўчирган деб айтсан.

ЖАЪФАР. Ана бу бала қўлга тушди!.. Шошма, Отарўзи, ёзиб олай! Симон Бобоевски. "Коволерия золотой звизда" романидан плагат. Бала қўлга тушди, Отарўзи! Қўлга тушди!.. Айтдим ёзгани ёзган! Кўчирар экан-да!..

ОТАРУЗИ. Кейин мен ўзим гапирадиган гап бор. Ойбекнинг ахлокий бузуқлиги ҳақида.

ШОҲИД. Украиналик аёлниг хати ҳақидами?

ОТАРУЗИ. Худди ўзи!.. Бу иш Мирзафарнинг хизмати.

МИРЗАФАР. Ёзувчиларга келган хатларга бир кур кўз ташлаб қўяман. Ким ёзган, қаердан келган! Халқ душманлари кўпайган пайтда эҳтиёт шарт-да! Уч кун олдин қарасам, Ойбекка украиналик бир аёлдан хат келибди! Бу украин миллатчилари билан алоқа борлаган бўлмасин деб, хатни очдим! Очсам, ундан ҳам баттар! Бир хоним Ойбекнинг китобини ўқиб, унга ошиқ бўлганини ёзибди.

ОТАРУЗИ. Буларнинг усталигини қаранг! Ойбек Украина ёзувчиларининг сеъзидига меҳмон бўлиб борган эди.

МИРЗАФАР. Ушанга учрашган бўлиши мумкинми? Мумкин!

ШОҲИД. Демак, муҳтарам Ойбек бир тоза аёлни йўлдан урган экан-да!

ЖАЪФАР. Ойбек айбини ювмоқчи бўлса, ўша аёлга уйлансин!

МИНГЧАКОВ. Жафар, ты прав! Если у него остался хоть капля совести, он должен жениться на этой бедной женщины. Я не вижу другого выхода!..

ОТАРУЗИ. Точно! Ойбекнинг хотини туркистонлик Саидносирбойнинг қизи!.. Уни қуйиб, ўзини оқласин! Украиналик қизга уйлансин!

МИНГЧАКОВ. Атарузи, может быть об этом я буду говорить? Вы Айбеком все таки друзья!..

ОТАРУЗИ. Нималар деяпсиз, Василий Семенович! Мен ҳақиқат учун ҳеч нарсадан қайтмайман!

МИНГЧАКОВ. Вы настоящий коммунист, Отарузи!

ОТАРЎЗИ. Биз ҳаммамиз ҳақиқий коммунистлармиз! Чунки доҳиймиз ўртоқ Сталиннинг кўрсатмаларини оғишмай бажаришга ҳаракат қиляпмиз. Бу йўлда шафқат йўқ, Шу сабабдан Ойбек менга энди дўст эмас!..

ЖАЪФАР. Унинг дўстлари миллатчилар!

ОТАРЎЗИ. Мажлисимиз охирида бир хушxabар айтай. Ойбекнинг масаласида кеча Марказкомда бўлган эдим. Секадагилар Ойбекнинг ҳақиқий башарасини фош қилиш йўлидаги хайрли ишларимизни тўлиқ қўлаб-қуватладилар! Бунинг устига, биринчи секретарнинг ўзи бизнинг мажлисимида қатнашиб, Ойбек ҳақидаги партиянинг фикрини ўзлари айтмоқчилар. Навбатдаги партия пленумига ҳам бу масалани ҳақиқий раҳбарларга хос принципаллик билан олиб чиқмоқчилар.

МИРЗАФАР. Ура!..

ОТАРЎЗИ. Шошма, буёғини эшит! Эртага газеталарда Ўзбекистон Олий Совети Президиуми Раисининг фармони эълон қилинар экан. Ойбекни фош қилишда жонбозлик қилган қардошимиз дўстимиз Мурод Бакиров "Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби" унвони билан тақдирланибди. Уни табриклар телеграмма жўнатишимиз лозим.

ШОҲИД. Албатта! Жуда тўғри иш!..

ЖАЪФАР. Лекин шу Бакиров ишнинг кўзини биладиган бала экан! Бир мақола ёзиб, фан арбоби бўлди!..

МИНЪЧАКОВ. Жаъфар, партия своих одержимых борцов всегда поддерживает! Думаю, наши скромные заслуги будет достойна оценены!

ОТАРЎЗИ. Кўриб турибсизлар, партия – ҳукумат биз тарафда! Албатта, миллатчиларни фош этишда фаоллик кўрсатаётган ҳар бир мард инсон ўз хизматида лойиқ тақдирланади.

Ташқаридан кулгу товушлари эшитилади.

ЖАЪФАР(Қулоқ солиб). Калидолдан Гафурнинг кулгуси эшитилаяпти. Абдулла Қаҳҳор ҳам борга ўхшайди.

ШОҲИД. Гафур Фулом ҳам қизик. Қаерда бўлса латифа айтади, ўйин қилади.

МИРЗАФАР. Қаҳҳор ҳам ўшанинг бири. Кўринганга захрини сочади.

МИНЪЧАКОВ. Вообще, нашему писательскому партколлективу очень серьезно надо подумать об этих, так называемых "классиках". Они вообще распустились. Очень высокомерны. Они даже ставят себя выше парторганизации. Абдулла Каххар на меня так презирительно смотреть, как будто я какой-то убийца! Я все таки секретарь партийный организации!.. Очень неприятный тип. Гафур Гулям хуже его. Сразу аския делает, на смех поднимает! Какой-то скользкий. Я думаю, еще необходимо наше неустанное десятилетнее усилие для полной очистки узбекской литературы!..

ОТАРЎЗИ. Иш кўп!.. Иш кўп!

Яна ташқарига самимий қаҳ-қаҳа кўтарилиб, унинг гапини бўлади.

Буларга кулгу бўлса бас!.. Ҳа, ҳаммадан илтимос, бугун айтилган барча гапларни сир сақланглар. Ойбекни ўша кун гангитиб ташлаш керак!..

Эшикдан Зоҳир бош тикади.

ЗОҲИР. Отарўзи ака бормилар?

ОТАРЎЗИ. Зоҳир, қаерда юрибсан? Семен Петрович, танидингизми, бу йигит Зоҳир-жон! Мақола ёзиб Ойбекни титратган азамат! Қаҳрамон йигит! Кел!.. Зоҳир, нега бўшашиб юрибсан!

ЗОҲИР. Ўзингизга гапим бор эди.

ОТАРЎЗИ. Ҳозир гаплашамиз-да!.. Бўлди, ўртоқлар, йиғинимиз тутади! Мажлисда учрашгунча!.. Саломат бўлинглар!..

Зоҳир ва Отарўзидан бошқа ҳамма чиқиб кетади.

ОТАРЎЗИ. Қалайсан, азамат?

ЗОҲИР. Аҳволим чатоқ, Отарўзи ака!..

ОТАРЎЗИ. Нима бўлди?

ЗОҲИР. Менга ёрдам беринг!..

ОТАРЎЗИ. Дўхтир керакми? Ҳозир телефон қиламиз.

ЗОҲИР. Йўқ, духтир эмас. Мен яшай олмай қоляпман, Отарўзи ака!

ОТАРЎЗИ. Нима?

ЗОҲИР. Домла билан яраштириб қўймасангиз бўлмайди.

ОТАРЎЗИ. Домланг ким?

ЗОҲИР. Ойбек домла.

ОТАРЎЗИ. Бир қулоч мақола ёзиб, уни ер билан яқсон қилганингдан кейин у билан қандай яраштираман!

ЗОҲИР. У кишини ўйласам, хижолат чекавераман, чекавераман. Ўлгиларим келиб кетади! Ҳар ҳолда ижодларидан диссертация мавзуси олган эдим. Уйларига борсам, очик чехра билан кутиб олардилар! Менга "комсомоллик бурчинг" деб айтганингизга ишониб.

ОТАРЎЗИ. Энди ишонмаяпсанми?

ЗОҲИР(Отарўзининг гапини эшитмай). Мендан ҳамма юз ўтирди. Ишхонада ҳам биров қарамайди. Кўринсам, ҳамма жим бўлади. Мактабда адабиётдан дарс берган домлам бор. Кўчада кўриб, кўришмоқчи бўлсам, "юзи қора" деб ўтиб кетди. Кечаси келаётсам, кўчамизнинг бошида маҳалладаш ошнам турибди. Тили бир қарич бола. "Ҳа, ойга тош

отиб келаяпсанми?", дейди. Ҳатто онам ҳам қарғади. У киши китобни яхши кўради. Дом-ланинг китобларини ўзим элтиб берган эдим. Онам "Менинг сутимни эмас, йиртқичнинг сутини эмган экансан!" деди. Ҳозир мен билан дуруст гаплашмайдилар. Отарузи ака! Ойбек ака билан яраштириб қўйинг! Ўзимнинг кучим етмайди! Уйларининг атрофидан айланиб-айланиб қайтиб келдим!.. Ердам беринг!

ОТАРЎЗИ. Бас қил-е!.. Мен сени йигит десам!.. Бева хотинга ўхшаб ёш тўқканинга кара!

ЗОҲИР. Ердам беринг, Отарўзи ака! Ёшман, хато қилдим!..

ОТАРЎЗИ. Мен сени қаҳрамон деб юрибман! Ойбекдан ҳам одам қўрқадими? Билиб қўй, Зоҳир, курашнинг беаёв қонуллари бор: бўшанглarning белини синдириб юборади! Бўшапма!..

ЗОҲИР. Сиз, Отарўзи ака, катта одамсиз! Чиниққансиз! Мен бир бечора аспирант бўлсам. Ўзимни жуда тубан ҳис қиляпман!..

ОТАРЎЗИ. Бола, кўзингни оч! Ойбегинг эрта-индин қамалиб кетадиган одам! Тушунаяпсанми?

ЗОҲИР. Йўқ, қамалмасин! У киши яхши одам. Жабр бўлади!..

ОТАРЎЗИ. Ўзи сен болани ҳам қаматиш керак экан! Ойбекнинг думи, деб керакли жойга телефон қилиб қўйсан, пашшадай зғилаб ташлашади! Хоҳлайсанми, а?

ЗОҲИР. Нега?.. Мен нима қилдим?!

ОТАРЎЗИ. "Ойбекдан кечирим сўрайман" деганинг-чи? Халқ душманидан кечирим сўраш — партияга қарши бориш эмасми, нодон?

ЗОҲИР. Мен сиёсатга аралашмоқчи эмасман.

ОТАРЎЗИ. Аралашиб бўлдинг! Сен партиянинг, доҳиймиз Сталиннинг иродасига қарши бординг!..

ЗОҲИР. Отарўзи ака! Отарўзи ака!.. Кечирасиз!.. Айтинг нима қилай? Нима қилай?

ОТАРЎЗИ. Биз бош қўшган ишга жонингни тик, комсомол! Унинг муқаддаслигини бутун вужудинг билан ҳис қил! Нодонлик қила!.. Ойбек? Ким бўпти у? Яқинда тош подвалда қон қусди! (Юмшаб) Майли, бу сафар сени кечираман!

ЗОҲИР. Ҳеч кимга айтмайсизми?

ОТАРЎЗИ. Гап икковимизнинг ўртамизда қолади. Бу гапни менга айтиб жуда яхши иш қилдинг. Бошқа бўлганда!..

ЗОҲИР. Кечирасиз!..

ОТАРЎЗИ. Зарари йўқ. Зарари йўқ. Ҳали ёшсан!.. Бардам бўл!

ЗОҲИР. Раҳмат! Раҳмат!..

ОТАРЎЗИ. Сенга бир насиҳат: буздан кейин қўйга ўхшаб юрганингни кўрмайин! Айёр бўл! Майли, одамларга қўй бўлиб кўринсанг ҳам, ичингда бўри турсин! Тушиндингни? Энди бор, ишингни қил!

ЗОҲИР. Раҳмат, Отарўзи ака!.. Раҳмат!.. (Кетишга човланади).

ОТАРЎЗИ. (Уни тўхтатиб). Тўхта! Ҳа, майли, сенга бир яхшилик қилай! Эрта-индин Ойбек ва шунга ўхшаганларнинг кирдикорларини фош қиладиган катта мажлис бўлади. Сенга сўз олиб бераман. Ушанда ўзингни бир кўрсат! Ойбекнинг кимлигини руй-рост айт! Ишларинг беш бўлади! Қарабсанки, беш-ўн йилда докторлик диссертациясини ҳам ёқлаб, профессор, омадингни берса, академик бўлиб қолишинг мумкин! Отингни қамчилаб қол. Ярим йўлда тўхтама!.. Ҳа, гапирадиган гапингни қорозга тушириб кел, ўзим кўриб бераман! Энди бор!.. Бўшапма, азамат!

ЗОҲИР. Қачон келай?..

ОТАРЎЗИ. Хоҳлаган пайтинг! Сенга эшигимиз ҳам, юрагимиз ҳам ҳамиша очиқ!

ЗОҲИР. Раҳмат!

Зоҳир ҳам таёқ еб, ҳам кечирим сўраган боладай, мунғайиб чиқиб кетади.

7

Ойбекнинг ҳовлиси. Ойбек ёзув столига паршон ўтириб, радио тинглаяпти. Назаримда, у ҳозиргина ишлаб ўтирган, аммо радио овозини эшитиб, ишдан бош кўтарган кўринади.

РАДИО ОВОЗИ. Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг пленумида, шунингдек, адабиёт ва санъат масалаларига ҳам тўхталинди. Адабиёт ва санъат ар-бобларини социалистик маданиятни яратиш йўлидаги хизматлари таъқидлаб ўтилди. Мазмунан социалистик, шаклан миллий ўзбек совет адабиётида рўй бераётган ижобий ўзгаришлар билан бирга бу соҳада жиддий камчиликлар юз бераётгани ҳам ошқора айтилади. Бунинг устига, ўз ижодларида янгиликни рад этишга уринаётган, ҳатто миллатчилик кайфиятларини ошқора билдираётган ёзувчилар ҳам оз эмас. Бу камчиликлар кўзга кўринган адиблар ижодида ҳам рўй бермоқда..

Ғафур Ғулом киради.

ҒАФУР. Ойбек!

ОЙБЕК. А, Ғофур!.. Кел!.. Кел!..

Ойбек дўстига пешвоз чиқади. Ғафур ҳам дўсти томонга юради, аммо радио овозига

қулоқ тутиб, тўхтади. Ойбек ҳам ҳаракатдан тўхтаган. Улар бир ҳасратда радио тинг-
ляптилар.

РАДИО ОВОЗИ. Бу ўринда, докладчи Ойбек ижодидан мисоллар келтирди. Унинг "Навой" романидаги Навоий образи ҳаддан ташқари идеаллаштирилгани, ўзбек ва қар-
дош халқлар ўртасидаги қадимий дўстликка раҳна солувчи мотивлар борлиги кечириб
бўлмас ҳол эканлиги принципиал партиявий позициядан туриб, танқид қилинди. Шу-
нингдек, ёзувчининг "Олтин водидан шабадалар" асарида ҳам жиддий сиёсий хатоларга
йўл қўйилгани...

Фафур кескин юриб бориб, радиони ўчиради.

ФАФУР. Шуни эшитиб ўтирибсанми? Кеча эшитганинг етмасдими?

ОЙБЕК. Фафур, улар мени қийнадилар.

ФАФУР. Мен сендан хавотир оддим. Кеча тушларимга кириб чиқдинг. Бир кўрай, деб
келаяпман.

ОЙБЕК. Фафур, буларда инсоф йўқ!

ФАФУР. Бола-чақаларингнинг бахтига омон бўл!.. Мен қўрқдим!.. Энди сен ўзингга
қара!

ОЙБЕК. Бекор келибсан. Сени ҳам.

ФАФУР. Қўявер!..

Жим қолагилар.

Худо хоҳласа, сени ҳазрат Навоийнинг арвоҳи поки қўллайди. Бу кунлар ўтиб кетади.

ОЙБЕК. Ўтиб кетади. Аммо қанча одамлар!..

ФАФУР. Ҳа. Қандай одамлар! Баъзан эсимга тушса, хилват жойларда "оҳ" уриб, ўқи-
риб йиғлайман, Ойбек!

ОЙБЕК. Фафур, менга бир нарса бўлади. Сезиб турибман?

ФАФУР. Нима деяпсан, садаған кетай, Ойбек! Ундай дема! Асло ундай дема!..

ОЙБЕК. Бармоқларим ишламай қолди? Бутун ёзаман десам, ручкани ушлай олмадим.

ФАФУР. Сен ўзингни аямайсан!.. Бу дунёни ҳамма ёзиши сенга қолган.

ОЙБЕК. Фафур, бу халқ, ахир, бирор китоб ўқиши керак-ку! Абдулла Қодирий билан
Чўлпоннинг китобларини ёқиб юбордик. Улар менга васият қилган!..

ФАФУР. (Ойбекнинг бармоқларини авайлаб ушлаб, силаб). Зарифахонга айтдингми?

ОЙБЕК. Йўқ, билмайди?

ФАФУР. Бунча сабрлисан, Ойбек!

ОЙБЕК. Зарифа ҳам қийналган.

ФАФУР. Қийналмаган қолмади. Менга қара, нега юзу кўзинг қизариб кетган! Қон
босиминг чиқдими?

ОЙБЕК. Ҳа.

ФАФУР. Нега дўхтир чақирмадинг? Нега ўзингга қарамайсан?

ОЙБЕК. Иш бор, иш!.. Академиянинг мажлисида маърузам бор. Дўхтир келса, олиб
кетади!..

ФАФУР. Бармоғингни ишламайди деяпсан-ку!

ОЙБЕК. Академиядан бировни чақирдим. Айтиб тураман!..

ФАФУР. Сен ўзи қандай одамсан!.. Э!..

Телефон жиринглайди.

ОЙБЕК. (Трубкани кўтариб). Москва?.. Ким билан гаплашаман?.. Салом, Александр
Александрович!..

ФАФУР. Фадеевми?

Ойбек "ҳа" дегандай ишора қилади.

ОЙБЕК. (Телефонда сўзлашишда давом этиб). Яхшиман! Эшитдингизми?.. Шунақа гап-
лар! Марказқўмнинг биринчи секретари шахсан танқид қилди. Худди шундай!.. Бундай
пайтда ҳамма лайча шерга айланади. Хўр бўлиб хуришгандир дейсизми? Топдингиз!..
Таклиф бор? Москвага. Кватирга ҳам тайёрлаб қўясиз?.. Александр Александрович! Та-
шаккур! Ташаккур! Аммо... Ҳамма гап шундаки.. Ўзбекистонни ташлаб кетолмайман-
да!.. Ҳеч иложи йўқ! Ўйлаб кўрай!.. Раҳмат, Александр Александрович! Раҳмат!.. Сиз ҳам
саломат бўлинг!.. Кўришгунча!..

ФАФУР. (Бирдан ғайрат олиб). Хайрият! Хайрият!.. Фадеевки, телефон қиляпти, энди
жонингдан қўрқма!.. Булар итга ўхшаб, хуриб қолаверади. Москвага кўчиб кел, деяпти-
ми?

ОЙБЕК. Ҳа. Бу ерда душманларингнинг кўзидан йироқда, тинчгина яшайсан, деяпти.

ФАФУР. Нима қиласан?

ОЙБЕК. Фафур, қаерга борардим.

Жим қолагилар.

ФАФУР. Аммо Фадеевнинг қўнғироқ қилгани яхши бўлди!

ОЙБЕК. Яхши одам! Дўст одам!..

ФАФУР. Шунча олисдан, сени эслади-я!.. Яхши бўлди!.. Яхши бўлди!.. (Қўзғалиб.) Ой-
бек, мен ҳозир яна бир-икки жойга боришим керак. Яна бир айланиб келарман! Ўзингни
қарат, хўпми?

ОЙБЕК. Хўп, Фафур! Хўп!..

ФАФУР. Омон бўл!.. Дийдор ғанимат бўлиб қолди, Ойбек! Кел, бағримга босиб, хайр-лашай!

ОЙБЕК. Биродарим!.. Баъзан юракка ўхшаб кетасан, биродарим!..

Улар кучоқлашиб хайрлашадилар. Ойбек ёзув столига бориб ўтиради. Яна атроф қоронғулашиб, ёзув столини шуъла ўрайди. Илҳом Ойбек вужудини ўртаб келаётгани сезилиб турибди. У қаламга қўл узатади, аммо ручкани ушлашга бармоқларининг кучи етмайди. Ойбек уринади.

ЗАРИФА. (Ичкаридан чиқиб). Ойбек ака, Фафур аканинг овози эптилаётган эди? Кетими? Қон босимингиз яхшими?

Ойбек тасдиқлаб, бош чайқайди.

ЗАРИФА. Бугун ишлай олмадингиз-а?.. Дўхтир чақиртиргани ҳам қўймадингиз!.. Ё бирор ёққа айланиб келамизми? А? (У Ойбекка синчиклаб қарайди.) Ойбек, ака? Ойбек ака, нега гапирмайсиз? Ойбек ака?

Ойбек қўлларини аранг кўтариб, оғзини кўрсатади. Гапиришга уринади. Уринади, аммо овоз чиқмайди.

Гапиролмаяпсизми? Гапиролмаяпсизми?.. Ойбек ака! Ойбек ака!..

8

Ўша саҳна. Орадан йиллар ўтган. Ўртада новдаган тўқилган стол ва креслолар. Бир ажиб, фараҳли ёз оқшоми. Ойбек ҳассага суяниб, дунёга боқиб турибди. У ҳар баргга, дарахтларга, майсаларга, гулларга илк бор кўраётганидай мўлтиллаб қарайди. Сўнг секин юриб, новдалардан тўқилган креслога ўтиради. Унинг юраги шеърга айланаяпти.

ОЙБЕКНИНГ ОВОЗИ.

*Хастамен. Фихрга, туйғуга тўлиб –
Ой менга ҳамқадам – сокин юрамен.
Соғайсам бир кун ёзаман тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзамен.*

*Кечалар юрурмен телбадай ҳориб,
Ёнимга ой борур менга ҳамқадам.
Хаёллар учади маъшалда ёниб,
Тўйиб ёзажакман бир кун соғайсам.*

Зарифа опа киради. Унинг қўлида бир даста мактублар, телеграммалар.

ЗАРИФА. Юбилейингиз билан табриклаб, яна телеграммалар келибди, Ойбек ака. Мана бу Мухтор Аvezовдан. Бу Тихоновдан!.. Мирзо Турсунзода бир қулоч телеграмма юборибди!.. Берди Кербоев тўйга ўзим ҳам ўтиб қоламан деб огоҳлантирибди. Арманистон ёзувчилар Союзидан! Сильва Капутикян алоҳида телеграмма жўнатибди...

Ойбек ҳар бир номни алоҳида бир нурли туйғу юзида балқиб, эшитади. Ҳар бир хабарга бош силқийди, "раҳмат" айтган бўлади. Шу пайт эшик тақиллайди.

ОВОЗ. (Ташқаридан). Мумкинми?

ЗАРИФА. (Ўрнидан кўзголиб, ташқарига қараб). Келинг! Келинг!
Зоҳир киради.

ЗОҲИР. Зарифа опа! Ойбек ака!..

ЗАРИФА. Зоҳир?

ЗОҲИР. Ҳа, менман, Зарифа опа! Ўша юзи қора Зоҳир мен бўламан!

ЗАРИФА. Қандай юз билан Ойбекнинг уйига яна келишга ботиндингиз?!

ЗОҲИР. Менда юз қолмаган, Зарифа опа! Мени худо урган! Ойбек акани сотган кунимдан бошлаб мени худо урган!

ЗАРИФА. Кетинг!

ЗОҲИР. Кечирим сўрагани келдим! (Бирдан тиз чўқади.) Ойбек ака!.. Кечиринг!.. Сизга қилган тўхматим ўзимга урди! Итдан баттар хор бўлдим! Ҳамма мендан юз ўтирган!.. Ҳамма! Дунёда яшагим келмай қолди! Мени тепиб – тепкиланг-да, лекин кечиринг!.. (У тиззалаб Ойбек томонга юради.)

ЗАРИФА. Вой, бу нима қилганингиз!..

Ойбек жонқолап "тур, тур" дегандай ишора қилади.

ЗОҲИР. Зарифа опа! Ойбек ака!..

ЗАРИФА. Домла, ўрнидан турсин деяпти!

ЗОҲИР. Ойбек аканинг қаршисида ҳақиқат тик туради! Самимият тик туради! Садоқат тик туради! Мендай ёлгон, мендай хиёнаткор қандай тик турсин?! Мен адо бўлдим! На дўстим қолди, на сирдошим!..

Ойбек ҳамон "турсин" дегандай ишора қиляпти. У Зоҳирнинг бу аҳволдан хижолатта тушгандай, уялгандай..

ОЙБЕК. (Ҳар бир сўзни қийналиб айтаркан, Зоҳирни кўрсатиб). Қийин. қийин.

ЗАРИФА. (Бирдан ҳовридан тушиб, домлани ҳар иборосини, ҳаракатини, имосини, сўзини таржима қила бошлайди. У Ойбекдан кўз узмайди.). Домла айтаяптиларки. Сиз қийналаётган экансиз!..

ОЙБЕК. Бу. Одам!.. Одам!..

ЗАРИФА. Демак, ҳали одам экансиз!..

ОЙБЕК. Турсин!.. Турсин!.. Мен.. Қийин!..

ЗАРИФА. Урнингиздан турар экансиз! Сизнинг бу аҳволингиздан домла ҳам қийналаётган эканлар.

ОЙБЕК. Матёқуб Қўшжонов. (Қўлига бир варақ қоғоз олиб) Мана, мана!..

ЗАРИФА. Матёқуб Қўшжонов диссертациянгиз ҳақида айтган эди. Домланинг илмий кенгашга ёзган тавсияномасини олинг!

ОЙБЕК. Ол!.. Ол!..

Зоҳир ишонмай ўрнидан туради. Сўнг икки қўли кўксига, юриб келиб, Ойбекнинг юзига қарамасдан, қоғозни олади!

Ўзим бораман..

ЗАРИФА. Диссертациянгизни ёқлайдиган кун илмий кенгашга домланинг ўзлари борар эканлар.

ОЙБЕК. Кечирдим. Кечирдим.

ЗАРИФА. Домла сизни кечирибди.

Зоҳир хўнграб, ўзи билан ўзи якка тургандай, дунёни унитиб, йиғлаб юборади.

ЗАРИФА. Ишингиз битди. Энди кетинг. Домла уриниб қолдилар.

ЗОҲИР. (Хўнграб йиғлаганча эшикка йўналар экан). Раҳмат!.. Раҳмат!.. Қуллуқ!..

Ойбек ва Зарифа жим қоладилар. Сукунат. Сўнг Зарифа ичкарига киради-да, бир катта гулдон тўла гул олиб чиқади. Ойбек кўзлари ёниб, гулга қарайди. Зарифа гулни столга қўяди. Ойбекнинг гулга қараб турган нигоҳи ўзгаради. У энди намзода бир аҳволда гулга қараб турибди. Зарифа ҳам гулга тикилган.

ОЙБЕК. Гулни. Гулни.

Абдулла Қодирий яхши кўрар эди.

Абдулла Қодирий Гулни!.. Гулни.

Улар гулга жимгина тикилиб қоладилар.

Парда

Носир
Муҳаммад

МЕХРУ САДОҚАТ БИЛАН
КУЙЛАГАЙМАН ЭЛИМНИ

Ғазаллар

Дунё кезиб, теграмда
турфа хил одам кўрдим,
Етти қават ер узра
етти ранг олам кўрдим.

Нодонларнинг юзида
бахту қувонч жилваси,
Оқилларнинг дилида
гоҳо ниҳон ғам кўрдим.

Англадим, нечун дерлар,
доим: «Бири кам дунё»,
Қисматидан шодумон
комил зотни кам кўрдим.

Ёмонларнинг захридан
озурдадир бу кўнглим,
Яхшиларнинг сўзида
дардимга малҳам кўрдим.

Замонлар суронида,
йўқ, ўлмаган муҳаббат,
Ошиқларнинг кўзида
инжумонанд нам кўрдим.

Ярим аср йўл юриб,
топган бойлигим — дўстлар,
Ташвишу қувончимда
барин жамулжам кўрдим.

Меҳру садоқат билан
қуйлагайман элимни,
Носир, азиз бағрида
иззату карам кўрдим.

Сенсиз менга роҳат йўқ,
бир лаҳза ҳаловат йўқ,
Кўз юмсам ўзинг пайдо,
уйкумда фароғат йўқ.

Ишқинг майида мастман,
сенга дилдан пайвастман,
Мисли офтобпарастман,
қаро тунга тоқат йўқ.

Ишқ шундайин бир кимё,
нодонни этар доно,
Бағримда яшар дунё,
бундан ажиб ҳикмат йўқ.

Тириклик гавҳари у,
дунёнинг меҳвари у,
То бор экан бу туйғу,
тўфону ҳалокат йўқ.

Найлай, гоҳо одат шул,
меҳру оқибат бир пул,
Вафосиз муҳаббат — тул,
дўстларда садоқат йўқ.

Теграмга назар солсам,
молу дунё — танҳо ғам,
Эрларда шижоат кам,
қизларда малоҳат йўқ.

Дилбарим, бўлгил омон,
бир гулдан яшнар бўстон,
Англадим, Носир, аён,
сенсиз бахт-саодат йўқ.

Гарчи чиройда баркамол,
тенгсиз эрурсан маҳлиқо,
Ошиқларингни куйдириб,
хуснингга бўлма маҳлиё.

Кўргилки, гул мағрурлигин,
булбулни гирён айлагай,
Лекин муҳаббат шавқиға
тўймай бўлулр умри адо.

Бир бор табассум айласанг,
ҳижрон азоби ёт бўлар,
Ошиқ учун минг дардига
шулдир фақат ёлғиз даво.

Қадр эт муҳаббатни, вале,
етмоқ унга осон эмас,
Шундан уни билган каму
даргоҳида кўлдир гадо.

Кел, дилбарим, созимга қўш
ошиқ юракнинг розини,
Токи, ҳамоҳанг янгрисин
шодлик тўла жўшқин наво.

Қанча давронларни кўрдим
қорли шу бошим билан,
Неча манзилларни ўтдим
ёру йўлдошим билан.

«Сабр қилсанг гўрадан ҳалво битар»,
дерлар азал,
Тоғни ҳам мумдек эритдим
сабру бардошим билан.

Гоҳи ёр ҳижронию
гоҳи рақиблар зулмидан
Лолазор ўлмиш бу бағрим
кўздаги ёшим билан.

Меҳнату заҳматга йўғрилганми
ё раб, қисматим,
Қайдадур сайру саёҳат
дўсту кўлдошим билан?

Уч фасл ўтмиш умрдан,
Носиро, қишдир бугун,
Мақтанурман энди, найлай,
шу улуғ ёшим билан.

Шеърлар

Инсон юраги

Нечук мўъжизадир инсон юраги,
Бир умрга ёниб, бедор ўтади.
У, ахир, ҳаётнинг асл тираги,
Бизга жон берай деб қонлар ютади.

Кувончу изтироб, қаҳру ҳаяжон,
Тоғдек армонларни сиғдира олур.
Митти вужудда ажиб куч пинҳон,
У на ором олур, на лаҳза толур.

Рақиблар игвоси, дўст хиёлати,
Найзадек санчилар гоҳо беомон.
Ҳатто шеърятнинг ширин заҳмати
Уни зимдан аста емирар осон.

Айрилиқлар солар кўксига тугун,
Ҳижрон азоблари сира тинчитмас.
Қафас ичра маҳбус қуш каби тутқун,
Эркин ҳаволарни кўмсар ҳар нафас.

Аммо ҳақсизликка чидолмас асло,
Қафас деворига бош урар нолон.
Сўнг дамда вужудга айтганча виро,
Сиқилган анордай портлар ногаҳон.

Бахлул девона ҳақида ривоят

Тарих, асли, буюк дарсхона,
Унда мўлдир турфа хил сабоқ.
Каж бўлса ҳам гоҳо замона,
Қадрланган тўғри сўз ҳар чок.

Дейдиларки: Хорун ар-Рашид
Замонида яшаган Бахлул.
Бўлса ҳамки тартибларга зид,
Тўғри сўзни айтар экан ул.

Гоҳ ёлғондан тўйган ҳукмдор
Чорлар экан саройга уни.
Раияту мулкда неки бор
Огоҳ бўлар экан шу кунни.

Бахлул кўркмай, ҳайикмай, асло,
Халифага сўзлар экан рост.
Юрагида на кин, на риё,
Яшар экан дарвешларга хос.

Ўтирмаскан ҳеч кимни аяб,
Адолатни ёқлаб мардона.
Сарой аҳли деркан шул сабаб:
Бахлул — телба, Бахлул — девона.

Неча замон шу бўлган тақрор,
Маромини бузмаган дунё.
Тўғриларга олам бўлган тор,
Мунофиқлар аталган доно.

Бахлул қилмай ҳеч кимга парво,
Юрт кезаркан пойу пиёда.
Оқиллардан экан у бурро,
Ҳақгўйлиги эса зиёда.

Неча аср ўтди сарсари,
Ўтди неча телбаю оқил.
Унутилди шоҳ, гадо — бари,
Лек тилларда девона Бахлул.

Ҳақгўй зотга эл доим мушток,
Номин ёдлаб, бошга айлар тож.
Ерда ёлғон мавжуд экан то,
Бахлулларга бордир эҳтиёж.

Шоир

Бир парча нон, қултум сув етар,
Унга басдир ҳаётнинг панди.
Фамларини шеър билан енгар,
Жиндай дарвеш, жиндай афанди.

Қитъалар

Ўзга таянчинг йўқ элингдан бўлак,
Мададкоринг йўқдир қўлингдан бўлак.
Дилингдан бошқа ҳеч саждагоҳинг йўқ,
Душманинг йўқ эрур тилингдан бўлак.

Ёлғонга чулғанган, аслида, жаҳон,
У турфа рангларда бўлур намоён.
Ҳақиқат топилгай риёзат билан,
Зеро, у ҳамиша кўзлардан ниҳон.

Кетар бўлсанг, изингда яшнаган боғу чаман қолсин,
Расо фарзанд, гўзал ишлар ила обод Ватан қолсин.
Ишинг, сўзинг мадад берсин неча янги наслларга,
Агар тупроқда қолса, майлига, жонсиз бадан қолсин.

Аҳмад Хўжа

*БИР ЗУМ ДИЛИНИ
ЭРКАМАР БАҲОР*

Бахтиёрлик

Ҳар субҳидам эрта уйғониб,
Деразангдан боқасан ташга,
Соқолингни қиртишлаб олиб,
Йўл оласан одатий ишга.

Кўтарилар оҳиста қуёш,
Товланади барглар зиёда.
Танишларга бир-бир силкиб бош,
Сен борасан аста... пиёда.

Қарши олар ишхонанг, мана,
Эшиклари - ўймакор нақшли.
Ўз ишингни севасан, яна
Сен кимнидир кўрасан яхши.

Сим қоқишар иш орасида,
Дўстларинг ҳам ақлли-хушли.
Тошкент телеминорасида
Баъзан бирга қиласан тушлик.

Бордир гами,
Бор изтироби,
Осмон каби очикдир дилинг.
Энг муҳими, эмассан тобе,
Ҳеч кимсадан қисикмас тилинг.

Танглик сезсанг рўзғорда оз-моз,
Дейсан: Майли, дунё бири кам.
Ўзинг-ку соғ-саломатсан, боз,
Солим эрур болаларинг ҳам.

Бир инсондай кечирасан кун,
Юрт тан бўлса - сен бир юраксан.
Сен кераксан одамлар учун,
Ватан учун, не бахт, кераксан!

Қалб сасига жим қулоқ солиб,
Яшаяпсан ҳаётга ташна.
Шоир дўстим айтган мисоли:
"Сен чиндан ҳам бахтлисан, ошна!"

Садоқат чашмаси

Бир водийда пок садоқат чашмасин кўрдим,
Ундан қултум тотса агар бирон дўсти-ёр -
Қалби ҳар не хиёнатдан тозариб шу зум,
Бўлар эмиш бир умрга содиқ, вафодор.

Кўп эканми шубҳа ичра юрганлар ёниб,
Ким дўстига, ким ёрига олаётир сув,
Сув олмоқда афсонавий гапга ишониб,
Дўстим, ёрим содиқ бўлсин, деб менга мангу!

Ул чашмадан тўлдирмадим кўзамни бориб,
Дедим: Бундан, эҳ, кимнинг ҳам кўнгли тўларди?
Ер юзини хиёнатдан этмоқ-чун фориг,
Чашма эмас, улкан уммон керак буларди...

Журъат

Журъат керак тўғри сўзни айтмоқлик учун,
Журъат керак гуноҳларни олмоқ учун тан.
Журъат керак хато йўлдан қайтмоқлик учун,
Журъат керак яшамокқа мағрур қад билан.

Журъат керак дилда меҳринг этмоққа изҳор,
Журъат керак ғаддорларга сочмоққа газаб.
Юрагингда журъат йўқми, ҳаётинг бекор,
Умринг зое, сен шунчаки ўтарсан яшаб.

Қай бир инсон не савдога экан мубтало,
Қай кимсанинг ҳоли забун, толеи кулмас-
Бунда "чархи кажрафтор"нинг айби йўқ асло,
Журъатсизлик сабаб бунга, бошқа гап абас.

Қайда тазйик, разолатнинг қўллари узун,
Қайда инсоф, адолатнинг қисқадири дасти-
Уша элнинг фарзандлари безабон, маҳзун,
Уша ернинг одамлари журъатсиз, асли.

Қаердаки, диёнатга тортилган чизик,
Қаердаки, нодон азиз, аҳли дониш хор-
Қаердаки, шоирларнинг тиллари қисик,
Демак, ўша эл қонида журъатсизлик бор.

Гоҳо журъат етишмади менга ҳам, афсус,
Юрагимга гар ёвқурлик бўлса эди ёр-
Бевақт яшил боғларимни босмас эди куз,
Менинг ҳам дил бўстонида яшнарди баҳор.

Ағёрларнинг қаршисида эгмас эдим бош,
Балки улар аҳволидан юрардим кулиб.
Дўстларимга биров агар отса ногоҳ тош,
Турар эдим девор янглиг ҳимоят бўлиб.

Яхши-ёмон,
дўст-ғаним бор,
замон долғали,
Дунё нотинч, шам мисоли титрама, юрак!
Уни нурли манзилларга олиб боргали
Ҳали қанча журъат керак, жасорат керак...

Шу боисдан қалбингизда менга нисбатан
Бот-бот меҳр, ҳайрихоҳлик жўш урган фурсат -
Бойлик, омад соғинмангиз менга қисматдан,
Сиз дадиллик тиланг фақат, тилангиз журъат!..

Аста ўтар эдим ҳаёт йўлимни,
Ногаҳон зирқираб кетди кўкрагим.
Ҳайҳот, чал кўксимга кўйдим кўлимни,
Бугун илк мартаба санчди юрагим.

Қай пайт бир разилга бермовдим жавоб,
Бу ишим гунохдир, эмасдир савоб?
Укинч бермоқдами қалбимга азоб,
Бугун илк мартаба санчди юрагим.

Не экан дафъатан кўтарган тугён,
У бирор орзудир ё бирор армон?
Билмадим, бу қандай қисматдан нишон,
Бугун илк мартаба санчди юрагим...

Бирдан кўзларимда чакнади чақин,
Дедим: Наҳот, сўнгги манзилим яқин,
Бекор ўтган дамлар сўрдими ҳаққин,
Бугун илк мартаба санчди юрагим.

Балки, бу – пинҳона ишқнинг нафаси,
Ё поймол ғурурнинг исёни, саси?
Боиси ноаён, лекин қисқаси,
Бугун илк мартаба санчди юрагим.

Эҳтимол, ҳар онинг-имкон, дегандир,
Ғафлатда қолмагил, инсон, дегандир,
Ёхуд у туртгандир:
-Уйғон!-дегандир,
Бугун илк мартаба санчди юрагим.

Қалбим тигладими суронли дунё,
Оғирлик қилдими ё бирор савдо,
Бунда не ҳикмат бор, бунда не маъно,
Бугун илк мартаба санчди юрагим?..

Шохлардан паришон учиб тушган барг,
Нечундир кўзгайди дилда мунгли ун?!

Баҳорда, куртаклар очганда қабо,
Қалбимда уйғонар қандайдир шодлик.

Ҳа, умр карвони шамолдай елар,
Шу япроқ сингари... одам ҳам... бир кун...

Авлодлар шу каби кўради дунё,
Туғилиш доимо бўлади тотли!..

Сой шовуллаб оқади пастда,
Тун... Осмонда тўлин ой кезар.
Шитирлатиб баргларни, аста
Абадият шамоли эсар...

Аёз тушар, бошлар эртагин,
Кўк юлдузгул гиламин ёзар.
Абадият шамоли тагин
Юзларимни силар беозор.

Зилол сувлар - ювади ғубор,
Гул-чечаклар – руҳимга нажот...
Бир зум дилни эркалар баҳор,
Бир зум мангу туюлар ҳаёт!

Уйғонаман ҳарир тонгларда,
Йўқ, дунёга келаман қайта.
Сой сингари хуш охангларда
Қалб мангулик қўшигин айтар!..

Наби Жалолiddин

СЎРАТ ВА ИҶҚОВ

Умар Хайём

Роман

МУҚАДДИМА

У йўл излагувчи эди. Куну тун, тушу ҳуш йўл изларди. Бу ҳатто бир кеча суратан аён бўлди: у саросар кезарди, жони ҳалқумида, кўнгли туғенда, бутун вужуди лов-лов ёнарди. Бу йўл бошида гала-говур ила турган одамларнинг қошига етди. Жигар-бағри хун, қоврилиб етди.

— Бу йўл қай маъвога олиб боради? — дея сўради ёниб.

Одамлар парво қилмадилар.

— Эй, одамлар, бу йўл қайга боради, ахир?

Яна ҳамма жим. Баъзилари ажаб жилмайиб, елка қисдилар.

У яна чопа кетди. Товонидан, бағридан ўт чиқа чопди. Алҳол, тагин бир йўл бошидаги одамлар қошига етди.

— Бу йўл қай гўшага элтади? — деди уларга, бутун вужудидан тер куйилиб.

Одамлар жим туравердилар.

— Эй, одамлар, айтинг, ахир, бу йўл қай маъвога олиб боради?!

Жавоб йўқ.

Яна чопа кетди.

Яна йўл.

Яна савол.

Яна жавоб йўқ.

Бу ҳол қайтарилаверди.

Ахийри, ҳолдан тойиб, йиқилар пайтида кўзлари олдидаги хира парда йўқолиб, соқоли-ю кийим-боши оппоқ нуроний зот пайдо бўлди. Унинг юзидаги ҳалий ва ёқимли табассумни таърифламоққа тил ожиз эди. У яна “Йўл!..” деди овози базўр чиқиб.

— Йўл?!

Ҳар бир йўлнинг аввали кўнгилда. Йўлнинг бошини кўнглингдан изла!

Энди унинг вужудига унга нотаниш ҳаловат ина бошлади ва шуурини ажиб бир ойдинлик қамрамоққа тушди. Кўнглидаги боягина оламни зеру забар этмоққа қодирдек туюлган тўфонлар тин олиб, энди тўлғоқли саволларга доя бўлдилар.

— Мен... мен... Тавротни ўқидим, Инжилни ўқидим... Куръонни мутолаа этдим, ё ҳазрат. Бироқ йўл?!..

— Умрингни сарҳисоб эт, болам. Дунёда қанча илоҳий аталмиш китоблар бор. Керагини ўқи ва, аввало, кўнглингда ихлосни бино эт. Сўнг бу оламдаги вазифангни англаб ет-да, ўша вазифани адо айла. Муродингнинг қолганлари ўзи келади. Йўл ҳам, нажот ҳам ихлос ҳамда вазифада, амалда.

— Бошимизда турган коинот чексиз-чегарасиз. Унинг охир ҳаддини Ўзидан ўзга кимса билмайди. Шул каби бу чексизлик қаърида беҳисоб йўллар, юлдузу сайёралар бор. Аммо уларнинг барчаларининг адоғи Меҳвари Муаззамда туташгусидир. Уларнинг ҳар бири ва Меҳвари Муаззам оралиғдаги сирли маъвони изламоқ ҳамда илғамоқ зарур. Ҳақиқат ана ўша ерда.

Ўзи тузган бу борлиқда Ўзи бор ва Иблис бор. Яъни Эзгулик ҳамда Ёвузлик мавжуд ва уларнинг оралиғи мавжуд.

Бани башар бу оламда кўним топгандан буён не-не мукаррам зотлар яшаб ўтмадилар. Уларнинг ҳар бирлари бир сайёра, бир юлдуз бўла оладилар. Динлари турфа, миллатлари турфа, лекин маслағу муродлари бир- эзгулик эди. Илло, бу зотларга ҳам бирон бир дин ёхуд миллий тамойиллар тарафида туриб баҳо бермоқ душвор ва уларни англамоқ мушкул. Шундай экан, ҳақиқат барқарор бўлган оралиқни-сирли маъвони изла!..

Унинг шуури ойдин-ойдин эди. Нуроний зот сўзлагани сари вужуди ҳузурбахш жимирлаб, ўзга бир оламга сингиб бораётгандек бўларди. У рўбарўсидаги кишининг сўздан тўхтамоғини сира-сира истамасди.

Нуроний зот эса мудом сўзлар, ҳикоя қиларди. Унинг овози ўзга бир оламдан, сирли бир маъводан эшитилаётгандек туюларди...

Биринчи қисм Биринчи боб

Ҳижрий 455 (мелодий 1076) йилнинг баҳори. Исфаҳонда тонг отмоқда. Қадим шаҳарнинг муҳташам деворлари оша, уларнинг ортида қорайиб кўринган ҳайбатли тоғларнинг виқорли елкалари узра тонгнинг илк муждалари сезилади. Осмоннинг шарқий буржидаги ҳов анови улкан чўққининг орти кўзнинг оқи янглиғ оқариб бормоқда. Тўё тун тўнининг бир пеши ҳимарилиб, кўйнидаги оппоқ тонгнинг елкаси кўриниб келаётгандек.

Бу азим шаҳарга оламга ҳукмронлик даввосини қилган Искандар Зулқарнайн асос солган бўлиб, уни водий шаҳар деса ҳам бўлади. Чунки шаҳар қалъасининг уч томони қир-адирлару уларга туташиб кетган баланд тоғлар билан ўралган, атрофи эса кенг яйловлардан иборат эди. Фақатгина жанубий-шарқ томонигина очиқ, яъни, текислик бўлиб, чўлу саҳролар билан уланиб кетганди. Шаҳар қалъасининг асосий дарвозаси ҳам айни шу тарафда эди.

Қалъа деворлари анча баланд ва мустаҳкам эди. Уларнинг ости чуқур ҳандақлар билан иҳоталанган, устида эса қоровул ва соқчилар юриши ҳамда атрофни кузатиши учун махсус йўлақлар, тўйнуқлар қилинган, ёв босқини пайти камончиларнинг ёй отишларига мўлжалланган суғачали кунгурадор сангандозлар¹ ҳам қурилганди. Буларнинг барчаси, хусусан, қалъа девори ҳам тунда, айниқса, маҳобатли ва ҳатто ваҳимали кўринар, дунёнинг катта бир қисмини эгаллаб турган салжуқийлар доруссалтанатининг бутун улуғлиги ҳамда салобатини намойиш этаётгандек туюларди.

Исфаҳон араблар ҳукмронлиги даврида анча обод бўлди. Шаҳарнинг бош майдонида қад ростлаб турган анови Жомъе масжиди, Низомия мадрасаси биноси, асосий бозор ва ҳатто султон саройи ҳам араблар замонида қурилган. Масжиду мадрасанинг ҳозир қорайиб кўринаётган аслида мовий гумбазлари кўплаб шуҳратталаб ҳукмдорларнинг кўзларини қамаштирганлиги ҳам рост. Исфаҳон шуҳратига шуҳрат қўшмиш Жомъе масжиди минорасининг баландлиги етмиш аршин бўлиб, анча узоқлардан кўриниб туради...

Шу пайт муазиннинг минора устидан эшитилган бутун оламлар эгасини ша-рафловчи жарангдор овози атрофни тутди:

— Оллоҳу Акбар! Оллоҳу Акбар!..

Одатда Умар Хайём бомдод намозини ўз ҳужрасида ўқирди. Аммо бугун муҳим бир юмушни режалаб, эртароқ уйғонди. Таҳорат олгач, суннат номозини ўқиди-да, жундан тўқилган хирқасимон одми чакмонини кийиб, ташқарига чиқди. Мақсади намоз фарзини Жомъе масжидида ўқиш эди. Тонг осмонининг оқиш-кўкимтир ранги оламга хиёл ойдинлик бахш этаётган бўлса-да, ҳали атроф нимқорон-

¹Сангдоз — ўқ отиш учун қолдирилган тўйнуқ.

фулик оғушида эди. Шаҳар ташқарисининг шимол томонидан оқиб ўтгувчи дарёнинг муздек баҳорий сувини ҳўплаган шабада кишининг баданини жунжиктирар даражада совуқ. Ҳавонинг тозалигидан нафас олганда кишининг томоғи, бурни ачишиб кетгудек бўларди. Шоир чакмонига яхшироқ бурканиб, бир-икки томоқ қириб қўяркан, бироз энкайган қўйи масжид томон одимлади.

Намоз ниҳоялангач, масжиддан аввалроқ чиққан Умар Хайём ўзини бир четга олиб, улуғ вазир Низом ул-Мулк жанобларининг чиқишини кута бошлади... Олам мудом осуда, ҳаво мусаффо, илло бу гўзал ва файзли хилқатлар киши умрига барокот бераётгандай туюлади. Табиатдаги бу тиниқлик одамлар шуурига ҳам кўчган ва улар шуурларидаги тиниқлигу тонгги ибодатнинг илоҳий таъсири ҳамда субҳидам тароватидан ўзларини ўзгача, балки энгилроқ ҳис этадилар. Намоздан турган ва масжиднинг нақшинкор ҳашаматли эшикларидан чиқаётган аҳли тақвонинг йўталишлари ва ҳатто томоқ қиришлари ҳам бомдодий сокинлик қўйнида мисоли темирчи болғасининг товушидай қулоққа ёқимсиз эшитилади. Одамларнинг лабидан учган ожиз шипшишлар ёҳуд бир оғиз сўз ҳам чор атрофга акс садодай сочилади... Мана, ниҳоят, мақсурада¹ бўлгани учун кечроқ чиққан вазири аъзам ҳам кўринди. У хонаки ва одми бўлса-да, озода ҳамда оҳорли либосда бўлиб, кўринишдан бу либосини фақатгина намоз учун кийишини сезиш мумкин эди. Аслида, ҳам шавкатли салжуқлар давлатининг таянчларидан бири бўлмиш, шўхрати бутун Шарққа ёйилган бу инсон жудаям саришта ва покликни суйгувчи эди. Унинг эғнига тушган анчайин уринган мато ёҳуд либос ҳам оҳорли кўринар, мой суртилгандай ялтираб тургувчи юзи, доимо қиртишланган ихчам мош-туруч соқол-мўйлови, на кичигу на катта бўлмаган, бироқ ўзига ўта ярашган оппоқ салласи шу қадар файзли эдики, кишининг завқини келтирарди. Зотан унинг қадди-қомати ҳам ўртадан қуйроқ бўлиб, паканаликка хиёл мойил эди.

Вазири аъзамнинг ҳам шоирга кўзи тушиб-да, унинг масжид эшигида пешвоз туриши бежиз эмаслигини сезиб ҳамда у билан кўришмоқ ниятида ўша тарафга майл қилди.

— Ассалому алайкум, эй, мискинлар халоскори, фозиллар ғамхўри улуғ вазир жаноблари!

— Шоир аслан бундайин жимжимадор сўзлардан иборат ҳамду саноларни ёқтирмасди. Эҳтимол, шунинг учунми ҳар сафар шу каби сўзларни айтганда кўнглида ажиб бир ҳолат пайдо бўлар ва бу билан ўзини ўзи масхаралаётгандай туюларди-да, ичиди ғашлик туғиларди. Унинг бу феълини, балки кайфиятини Низом ул Мулк ҳам тўла бўлмаса-да, бир қадар биларди. Қолаверса, бундайин мақтовлар шодасини Хайём ҳам ҳар кимга-да, ҳамиша-да айтавермас, айни дамда эса бу ҳамдлар вазири аъзам учун қуруқ хушомадгина эмас, балки унга берилган тўғри баҳо эди. У ҳақиқатан ҳам мискинлар халоскори, олим фозиллар посбони эди. Шу важдан ҳам шоир ул зотни бениҳоя ҳурматларди.

Улар қўшқўллаб қуришдилар. Вазири аъзам шоирнинг тавозесига мағрур тавозе ила жавоб берди. Икковлон ёнма-ён вазири аъзамнинг қасри томон йўл олдилар. Дарвоқе, ул зотнинг қасри султон саройига туташ бўлиб, ихчам боғ ва тош ётқизилган текис йўлакчалардан иборат эди. Қаламга ошно фозиллар аҳлидан бўлган улуғ вазир одатда субҳи содиқдан то нонушта маҳалигача мазкур боғда сайр этиб, хаёл сургувчи, режалар тузгувчи эди. Хайём унинг бу ошиёнида бир неча бор бўлган ва ҳатто тонгги сайрларини ҳам кўрганди. Ёдида, у билан илк учрашувлари ҳам мана шу қасрда кечган эди...

Икки йил олдин, ўшанда ҳам айни кўклам маҳали эди. Узининг Бухородаги ҳаётидан, балки Мовароуннаҳр ҳукмдори Шамс ул Мулк муносабатидан озурда бўлган Умар Хайём ўз валинеъмати қозикалон Абу Тоҳирга рўбарў келди. Қозикалон бу кўҳна ва жафокаш дунёда анча яшаб қўйган, шул боис одамнинг ичидагини юз-кўзидан била олмоқлик қурбига эга инсон эди. У ёш шоирнинг аҳволи руҳиясига қалб кўзини тутаркан, инчунун зоҳиридаги ижод заҳматини, ўзидан қониқмаслик, ҳаловатсизлик сифатларини ҳам пайқади. Ўшанда зийрак қозикалон ҳам ундаги бедорлик ортида яширинган бўронларни, тўфонларни тўлалигича илғай олмаганди. Вужудида кечаётган бу ғалаёнларни ҳатто унинг ўзи ҳам бутун борича ҳали тушунмас, идрок этолмасди.

— Энди не манзилни ихтиёр этмоқ истарсен?-дея сўради Абу Тоҳир Умарга синовчан тикилarkan.

Шоирнинг ўз муддаоси, кўзлаган мақсади бор эди. Мовароуннаҳр ҳоқонининг унга бўлган муносабати анчайин совуқлиги шунда ҳам акс этардики, унга тайин этилган маош нафақат қадр-қимматини, балки тирикчилигини меъёрига сол-

¹Меҳроб ёнидаги аркони давлат намоз ўқийдиган жой.

моққа-да изн бермасди. Аммо Хайём қозикалонга буни арз этмайди, бу борада аввало унинг ўзи сўз айтмоғини кутади. Унинг феъли шундай-бировга ҳасрат қилиш, юкиниш, ўтиниб ёрдам сўраш мағрур юрагини жароҳатлайди. Қолаверса, Абу Тоҳир ҳам унинг бу феълени яхши билади ва қадрлайди.

— Сизнинг маслаҳатингизни кутмоқдамен — деди Хайём тавозе ила.

— Бухорони тарк этмоқчи эканлигингни сезиб турибмен. — Қозикалон мудом мулоҳазакор бир оҳангда сўзларди. — Менинг фикримча, ҳозир сенинг жойинг Исфаҳонда. Чунки салжуқийлар султони Жалолиддин Маликшоҳ ва унинг улуғ вазири Низом ул Мулк жаноблари ўз доруссалтанатларига кўплаб олиму фозилларни жамъ этмоқдалар. Илло Султон ҳазратлари ҳўп илмпараст эрмиш. Агар истасанг, дўстим Низом ул Мулк жанобларига нома битиб берурмен. Иншооллоҳ, ул зот сени бенасиб этмагай.

Хайём учун бу айни муддо эди, айни шу нарса у кўзлаган мақсаднинг ибтидо-сини ташкил этарди. Чунки шоир Исфаҳондаги улкан кутубхонанинг шуҳратини эшитган ва ўшал бебаҳо хазинага тезроқ етишмоқ орзусида эди. Шунингдек, кўҳна Исфаҳонда асли бухоролик бўлган ўзининг ғойибона устози, Шайх ур раис Абу Али ибн Сино ҳам маълум давр яшаб, ижод этганлигидан бохабар эдики, илло унинг битикларини зўр бир ташналик ила мутолаа қиларди. Унинг баъзи мухтасар асарларини ёддан билар, “Ал-Қонун”ини эса ёнидан қўймасди. Айни дамда Шайх ур раисдай улуғ олимнинг янги асарлари билан танишмоқ иштиёқидан шодланмоқда эди. Зеро уни Бухорои шарифга етаклаб келган асосий сабаблардан бири ҳам жаннатмакон Ибн Сино даҳосининг завқу сурури бўлганди.

— Марҳаматингиздан миннатдормен, муҳтарам қозикалон ҳазратлари! — Шоир хиёл бош эгиб, таъзим қилди.

Шундай қилиб, Умар Хайём қозикалоннинг улуғ вазирга битилган номасига эришгач, Бухородан Исфаҳон сари йўл тутган карвонга кўшилди. У карвонда уч туяга эга бўлиб, бирига ўзи минган, қолган иккитасига эса китоб ва битиклари ортилган эди.

Баҳорнинг ўрталарида доруссалтанатга стиб келгач, бир-икки кун ювиниб-тараниб, ҳордиқ олди ва улуғ вазирнинг қабулига ошиқди. Ушанда ҳам Низом ул Мулк шоирни ўз қасрида қабул қилган эди. Ёши элликдан ошган хуш чеҳрали улуғ вазир Умар Хайём ҳақида аввалдан эшитган, унинг ҳеч бир битикка қиёслаб бўлмайдиган рубойларидан ҳам бохабар эди. Шунинг учун ҳам кўп илмлар бора-сида баҳс этмоққа қодир бўлган донишманд вазир ёш шоирни илиқлик ила кутиб олди. Унинг истиқболига пешвоз чиқиб, қучоқлашиб кўришди. Хайём бундайин муомалани кутмаганлиги боис бироз эсанкиради ва эҳтимол улуғ вазирнинг са-лобати ҳам босди.

Вазирнинг таклифи билан нақшинкор хонтахта ёнига юзма-юз ўтирдилар. Оллоҳ таолодан яхшилик тилаб, юзларга фотиҳа тортилгач, шоир Абу Тоҳирнинг мак-тубини тавозе ила улуғ вазирга узатди.

Умар Хайём шуҳрати узоқ-узоқларга кетган Низом ул Мулкдай инсон билан бу янглиғ юзма-юз ўлтириб ҳамсуҳбат бўлмоқ ҳар кимга ҳам насиб этавермасли-гини яхши тушунар ва шул важҳдан-да имкон қадар ул муборак зотнинг эътиборини қозонмоқ истагида одоб сақларди. Вазир то мактубни ўқиб бўлгунича боши-ни қуйи солиб, жим ўлтирди. Ва ниҳоят улуғ вазир очиқ чеҳра ила яна шоирга юзланди.

— Қалай, сафар толиқтирмадимми? Оллоҳ таолонинг паноҳида эсон-омон етиб келдингизми? Биродарим қозикалон Абу Тоҳир жаноблари ҳам омонда юрибди-ларми?

— Шукр, — деди Хайём илкани кўксига қўйиб, -ул зоти бобарокот Оллоҳ таолонинг паноҳида соғ-омон яшаб юрибдилар. Мазлумлар паноҳи, олиму фозил-лар ҳомийси бўлмиш сиз вазири аъзам жаноби олийларига кўпдан-кўп дуои са-лом йўлладилар.

— Ул зотдан Оллоҳ рози бўлгай. Улуғ султонимиз Маликшоҳ жаноби олийла-рининг фармонлари ҳамда истакларига биноан ислом оламининг билимдон олиму фозилларини, оташзабон шоирларини доруссалтанатга жам этмоқдамиз. Иншоол-лоҳ, Исфаҳон жумлаи жаҳоннинг бош кентига айлангай. — Улуғ вазир бир муддат сукутга толди-да, сўнг яна сўзида давом этди. — Маълумингиз бўлгайким, дорус-салтанатда расадхона бунёд этилмиш. Лекин унинг улуғворлиги султонимизнинг шону шавкатларига монанд ва арзирли эмасдур. Расадхона қурилишини ниҳояла-моқ, айниқса, унинг юқори қисмини такомилга етказмоқ илми ҳандаса ва илми нужумдин бохабар бўлган сиз каби олимга лозимдур.

— Қуллуқ, ҳазратим! — деди илки мудом кўксига бўлган шоир хокисорлик

ила. — Банда ҳам улуғ султонимизнинг шону шавкатлари соясинда илм ила машгул бўлмоқ орзусида ёнмоқдамен. Илло Исфаҳон расадхонаси-ю кутубхонаси ҳақида кўп бор эшитганмен. Оллоҳ таолога ҳамдлар бўлғайким, ул мўътабар даргоҳлар остонасини кўзга суртмоқ бахтига мушарраф этаётир.

— Бороколло, улуғ вазир шоирга меҳр ва самимият ила боқиб деди. — Қаерга кундингиз?

— Карвонсаройдамен, жаноби олийлари.

— Бу кеч ҳам ўша ерда тунамоққа сабр этурсиз. Эртага рухсати муборақдин сўнгра расадхонага кўчиб ўтгайсиз. Улуғ султонимизга шу бугуноқ сиз ҳақингизда етказурмен.

Шу билан суҳбатлари ниҳояланиб, Хайём карвонсаройга қайтди. Эртаси куни Низом ул Мулкнинг чорлови ила султон ҳузурига кирди ва салжуқийлар салтанатининг ёш ҳукмдори назаридан ўтди. Султон ҳам унга олий мулозамат кўрсатди, унинг ташрифидан илҳомланибми, ўзи орзулаган юмушлар хусусида-да мухтасар сўзлаб ўтди. Қабул ниҳоясида шоирнинг режалари борасида ҳам қизиқди. Уша илк учрашувдаёқ Умар Хайём ёш султоннинг билимига, ўзини тута билиш салоҳиятига қойил қолганди. Зеро яқиндагина тахтга ўлтирган ўн етти ёшли Маликшоҳ ўзини худди катталардай ва ҳатто анча-мунча йилларни яшаб қўйган донишмандлардай тутар, келишган қадди-баста ҳам унга янада салобат бахш этарди. Шоир асли кўчманчи турк-ўғизлардан бўлмиш султондан бундайин қобилият ва юксак маданиятни кутмаганди. Уша учрашувдан сўнг унинг қалбида туғилган султонга бўлган ҳурмати вақт ўтгани сайин тобора мустаҳкамланиб, собитлашиб борди...

Улар улуғ вазирнинг боғидаги тош ётқизилган текис йўлак бўйлаб борардилар. Вазири аъзам эрта баҳорнинг этни жунжиктиргудай салқин ҳавосини гўё писанд қилмаётгандай ўзини мағрур ва виқорли тутар, у кишидан бироз тикроқ бўлган, юз суяклари бўртиб чиққан, қисқа қора соқоли ўзига ярашган басавлат шоир эса бошини хиёл эгганча қадам ташлайди.

Ва ниҳоят улуғ вазир тилга кирди:

— Шоирлар шоирини саҳармардонда бизнинг ҳузуримизга не юмуш бошлаб келди?

— Аввало узримни қабул этгайсиз, жаноби олийлари. — Шоир субҳий бир тиниқ ва ўктам овозда сўзларди. -Расадхонамиз таббоҳига¹ бир-икки бор қутлуғ назарингиз тушган бўлса керак.

— Ҳўш-ҳўш?...-дея вазири аъзам диққатини жамлаб, шоирга қаради.

— Уша одамнинг ёлғиз қизи мана бир неча кундирки ғойиб бўлган. Назаримда, Саббоҳни, таррорлари ўғирлаб кетишган шекилли...

Хайёмнинг мақсадига тушунолмаётган вазир мудом унга тикилиб турарди.

Бунини пайқаган шоир дарров гапига ойдинлик киритишга ўтди:

— Агар бошқа бир ташвиш туғилмаганда сизнинг қимматли вақтингизни олишга жазм этмаган бўлур эрдик.

— Тортинмай сўзлайвер, — дея далда берди вазир.

— Энг яхши сангтарошимиз бўлмиш йигит ўша қизга кўнгил қўйган экан. Ҳозир у жуда безовта. Қизни излаб кетиб қоладими деган ҳадиқдамен..

— Агар йўқолганига шунча кун бўлган бўлса, ўғирлашгани аниқ. — Вазир бироз хаёлга толгач, деди. — Бироқ сенга ёрдам бермоққа ожизмен. Бойси улуғ султонимиз тез кунларда улкан юриш режасини тузганлар. Илло бир ожизани деб бу режага даҳл этолмаймен.

Умар Хайём шу билан суҳбатга якун ясалганини тушунди. Улуғ вазирнинг бу ошқора тушунтиришидан сўнгра бирон нарса дейиш одобсизлик саналиши аниқ эди. У Низом ул Мулк билан хайрлашиб, расадхона сари қайтаркан, Маҳмудни ўйларди. Бечора йигит шу бир ҳафта ичида хароб бир аҳволга тушди, қолди. На бир тузукроқ овқат ейди, на ишида бир унум бўлади. Шоир йигитга дил-дилдан ачинаркан, уни илк бор учратган пайтини эслади...

Иккинчи боб

Бухородан Исфаҳон сари бораётган карвоннинг йўлга чиққанига икки ҳафтадан ошганди. Бир маромда йўргалаб борувчи карвон Бухоро салтанатидан чиқиб, аллақачон азим Жайхундан кечиб, Хуросон бағридаги қумлоқ даштлар оралаб ўтар, мудом давом этаётган чўлу даштлар нигоҳларни толиқтирар даражада адоғсиз кўринарди. Бу адоғсизлик шундайин тамсилга муносиб келадики-гўё улкан

¹ Таббоҳига - ошпазига

аждаҳонинг қия очилган оғзи аста-секин баралла очилаётгандек ва мана-мана борлиқни ютиб юборадигандек туюларди. Одамзотнинг ибтидоси каби қадим ва шунингдек, асрорга йўғрилган ҳамда файласуфнинг ўйи мисол чўзилгандан-чўзилган чўллар ҳам баҳорда жонлана бошлайди. Қибла ёқдан мунтазам эсиб тургувчи, ҳали пешини йиғиштириб улгурмаган қишнинг қақшаган тунларида бисёр яхлаган ва бунинг устига тап-тақир чўлда ўзини қаерга қўйишни билмай гир-гир айланиб, шўхланган шамол танларга муз каби урилади. Аммо илк кўкламнинг бу совуқ шамолида ҳам ёқимли бир бўй борки, у димоқларни ҳузурбахш сийпалайди. Эҳтимол, шамолдаги бу хушбўйлик чўлнинг у ер-бу ерида ниш ураётган саҳройи гиёҳлар ва ёҳуд энди-энди жонлана бошлаган чўли маликнинг баҳорий нафасидандир. Балки саркаш шамоллар бу ёқимли исларни тоғу тошлардаги эртароқ уйғонган гулу чечаклар ёҳуд обод кентларнинг гулзору бўстонларидан олиб қочиб келгандирлар. Не бўлганда ҳам одамзот наздида ёвузлик, бало-ю офат тимсолига айланиб қолган бу чўллар айна дамда ҳаётга ташна бир мавжудотни эслатарди. Балки бу ёз жазирасига асос солиб, борки жонзоту набототни ўз оташ қозонида қовурган бобо қуёшнинг заминга ажиб илиқлик билан боқаётганлигидандир.

Даштнинг бағридан ўтиб, ҳов узокларда қум барханлари елкасига опичган илон изи йўлнинг туси чўлнинг бошқа ерларидаги рангдан хиёл ўзгачалиги билан ажралиб туради. Бу йўлдан аста-аста бораётган карвон юқоридан қараган кўзга ўз ўлжасини пойлаб судралаётган улкан илондек кўринади. Карвон асосан юзлаб туялардан иборат, лекин туёқлари йўғон бир неча ўнлаб отлар ҳам борки, уларда қуролланган сарбозлар - карвон соқчилари борадилар. Туялар аксари қўш ўрқачли бўлиб, ўрқачлари орасидан икки ёнбошига осилган зил-замбил юклар уларнинг одимларига монанд лўкиллайди. От ва туяларнинг гоҳо-гоҳо пишқириши, сарбозларнинг бир-бирларига баланд овозда гапиришлари, кимларнингдир хиргойилари, қурол-яроғларнинг шақир-шуқурлари карвон қўнғироқларининг умидбахш товушларига қўшилиб, карвонга хос кўҳна умум бир сасни вужудга келтиради. Қўнғироқ овозини ёпинган бу сас узок-узоклардан ҳам эшитилади ва карвон келаётганидан олис-олисларга ишончли хабар беради.

Хайёмнинг икки туяси ва бир оти карвоннинг бошроғида-карвонбошининг туяларига бақамти жойлашганди. Бухоро қозикалонининг номидан карвонга қўшилган шоирни карвонбоши ўзига яқинроқ жойлаштиришни лозим топди. Ҳар ҳолда Бухоро қозикалонидан Исфаҳондаги вазири аъзам даргоҳига бораётган бу зот сағир одам бўлмаса керак, деган андишага борди. Қолаверса, ҳордиқ пайтлари тилла-ю кумуш ва молу матоҳдан бошқа гапни билмайдиган карвоннинг асосини ташкил этган савдогарлардан кўра китоб кўрган, айтишларича, замин у само илмини билгувчи олим зот билан суҳбат қурмоқни афзал билди. Ҳар тугул узундан-узун сафарни зерикмайроқ қаритмоқни умид қилди. Шул боис, ётиш-туриши-ю емоқ-ичмоғи ҳам Хайём билан бирга бўлиб қолди. Карвонбошининг хизматкорлари хоҳасининг истагига биноан Хайёмга ҳам хизмат қила бошладилар. Айниқса, олов ёқиб, овқат пишириш, туя ва отларга ем-хашак бериш, ниҳоят карвонбошининг иссиқ-совуғидан хабардор бўлиб туришда сидқидил заҳмат чекаётган савлатли йигит шоирнинг эътиборини тортди. У жуда гавдали эди. Жағ суяклари кенг, туртиб чиққан, бўз чопони яширган елкалари улғувор, билаклари йўғон эди. Бундан бир-икки кун бурун бўлиб ўтган воқеа бу йигитнинг ниҳоятда бакуват эканлигини ҳам намойиш этди. Ушанда кеч кириб, карвон истироҳат учун тўхтади. Бундай пайтда таомилга биноан туялар чўктирилиб, уларнинг устидаги юклар ҳам туририб қўйилар ва жониворлар шу тариқа дам олдирилади. Хайёмнинг зил-замбил китоблари ортилган туялари ҳам чўктирилди ва у юкларни туририш ниятида ҳаракат қилаётган бир пайтда ҳалиги йигит пайдо бўлди. Икки-уч одам базўр кўтаргувчи юкни даст кўтарди-да, ерга қўйди. Унинг бу ишидан ҳайратлангандай бўлган туялар ҳам пишқириб юборгандай туюлди. Ана ўшанда Хайём бу йигитга эътибор берди ва мавриди билан уни саволга тутди.

Бу йигитнинг исми Маҳмуд бўлиб у Бухорога келиб илм ололмаган бўлсада, касб-хуна ўрганибди. Ниҳоят, у ҳам аҳли хунарманд қудратли салжуқийларнинг бош кенти Исфаҳон сари интилаётганини эшитиб, ўша ёққа бормоқни ихтиёр этибди. Бухорода хунармандларнинг тирикчилиги танг бир аҳволга келган, боиси ҳеч қандай қурилиш-бунёдкорлик ишлари олиб борилмасди. Эҳтимол, бу кўҳна замин ҳукмдорлари шундоққина ёнбошларида дунёни ларзага солиб турган салжуқлар хавфдан ҳадиксираб, ёйинки жонлари кўзларига кўриниб, бундайин эзгу ишларга ҳафсалалари келмаётгандир. Нима бўлганда ҳам қадим Бухородан қўр-қут кўтарилиб улгурган ва бу шаҳарда хунармандларнинг камайиб бораётганида ҳам кўринарди.

Исфаҳон эса буюк салжуқийлар салтанатининг дорулсалтанати. У ерда кўпдан-кўп бинолар, масжиду мадрасалар барпо этилмоқда. Демак, у ёқларда меҳнаткаш ҳар қандай қўл қуруқ қолмаслиги, тишга ботгулик емиш топмоғи тайин. Бухорода сангтарошликни ўрганиб, устасининг дуосини олган йигит ана шундай ўй-хаёллар билан маблағи йўқлиги сабабли карвон эгасига хизматга ёлланиб, Исфаҳон сари борарди.

Хайём ўз бахтини излаган бу йигитга боқаркан, дунёнинг ажаб савдоларини ўйлай кетди. Ризқини билаклари кучи ила топиб, бир нави кун кўраётган, ўзи оми эрса-да, шоирнинг наздида, гўзал қалбнинг соҳиби бўлмиш бу йигит ҳам Маҳмуд ва дунёни зир титратган султон Ғазнавий ҳам Маҳмуд. Яратганнинг ҳукмини қарангки, ўшал соҳиби қудрат ҳам тупроққа қоришди. Кун келиб оддий бир камбағал, ризқидан ортиғини даъво қилмагучи оққўнгил ҳунарманд бу Маҳмуд ҳам барча қатори тупроқнинг бағрига қайтади. Охират ҳисоб-китоби эса барча учун баробар. Шоирнинг бошида янги сатрлар ғимирлай бошлади:

*Кулол дўконига кирдим бир сафар,
Дастгаҳда ишларди уста кўзагар,
Гадо қўлидану шоҳнинг бошидан
Кўзанинг бўйни-ю дастасин ясар.*

Во дариг! Олам оқиб борар одамни оқизиб. Агар шу осмон ёхуд тун ва кун бўлмаса, умр ҳам худди мана шу чўлу даштлар янглиғ чексиз-чегарасиз туюлади. Балки Оллоҳнинг ҳикмати ҳам шундадирки- у одамга ўз умрини ўзи ҳисоб-китоб қилишлигини амр этгандир. Мана умр, уни хоҳла кунга ёз, хоҳла тунга...

Хайём атрофга ўйчан боқаркан, умри мана шундай сафарларда, одамларнинг ҳикояларига қараганда сарсон-саргардонликда ўтган ғойибона устози Абу Али ибн Синони эслади. У бу улуг олимни ўзгача бир меҳр, ўзгача бир эҳтиром ила ёд этарди. Чунки Хайём донғи етти иқлимга кетган ана ўша олимнинг китоблари таъсирида улғайгани, вояга етгани. Ҳатто унинг баъзи асарларини ёддан билар, қувваи ҳофизасининг кучлигидан қайси боб, қайси саҳифада жойлашганигача айтиб бера оларди. Айниқса, табобатга оид асарларининг мутолаасига ўсмирлик йилларининг катта бир қисмини сарфлагандики, дардларни даволашда тузуккина моҳирлиги ҳам бор эди. Гиёҳлар ва жониворларнинг аъзоларидан дору тайёрлаб, дард қувмоқ, жароҳатларни шифоламоқ санъатига эга эди. Бу хислатларга ғойибона пешини тутмиш устози Ибн Синонинг китоблари орқали эришганди. Лекин у ўзининг бу ҳунарини кўпда ошкор қилавермас, зарурий ҳолат пайдо бўлсагина қўлларди. Хайём, шунингдек, Ибн Синонинг фалсафий қарашларини ўзига яқин оларди...

Шоир тафаккурида айланган ҳалиги сатрлар таъсирида кўксини тўлдириб бир нафас олди-да, кескин қайтариб чиқарди. Кўзларини хиёл қисиб, атрофга назар солди. Шом яқинлашмоқда эди. Карвонбоши мана-мана буйруқ бериб карвонни тўхтатади. Афтидан шу ерда тунаб ҳам қолишса керак, боиси оёққа тура бошлаган шамол кучайиб кетиши ва тунда юришини мушкуллаштирмоғи мумкин.

Муаззин азонни айтиб, карвондагилар шом намозини ўқимоққа йигилганларида, соқчилар бошлиғи тунги қўриқлаш жойларини белгилай бошлади. Хизматкорлар эса ўз хўжайинларининг юқларига яқин жойларга олов ёқишиб, кечки овқатни ҳозирламоққа тушдилар...

Таомдан кейин карвонбоши соқчилар бошлиғини алоҳида чорлаб, топшириқлар берди. Қоровуллар хушёр туришлигини, имкон қадар оловларни ўчирмасликни тайинлади. Чунки миш-мишларга қараганда, бу ерларда шер тўдалари изғиб қолганмиш ва карвонларга ҳужум қилаётганмиш. Карвонбоши ҳали бирон марта биронта шерни кўрмаган бўлса-да, эҳтиёт бўлишликни лозим топди. Ҳайтовур ўша узун қулоқ гаплар ҳақиқат бўлса, гафлат балосидан Оллоҳнинг ўзи асрасин. Унинг устига бу хос карвон. Унда Бухоро ҳукмдорининг жон риштаси, тўғрироғи, радди балоси, Маликшоҳ салжуқийнинг эса кўринмас назари бор. Бу назар айни кунларда дунёнинг тўрт буржини кўрмоққа қодир. Карвонбоши ана шуларни ҳам эътиборга олиб хизматга зўр бермоқда эди. Умрининг асосий қисми мана шу саҳройи йўлларда кечган карвонбоши учун ҳар бир нимарсаннинг, ҳар бир ҳодисотнинг заррадин кабири қадар ҳисоб-китоб этмоқ одат эди. Эҳтимол шунинг учундирки, савдогарлар ва умуман сафарни ихтиёр этганлар орасида унинг обрўси баланд эди... У ўз вазифаларини бажариб бўлгач, эртароқ уйқуга ётди.

Хайём мудом бояғи ўй-хаёллар таъсирида бўлганлиги учунми, олов қошида анча ўтирди. Идиш-тавоғу дастурхонни йиғиштириб қайтган Маҳмуд ҳам оловни

ковлаш ва кучайтириш баҳонасида унга ҳамроҳ бўлди. Андишада бироз ўтиргач, журъат қилиб шоирни саволга тутди:

— Ҳазратим вазири аъзамнинг қанотига бораётган эмишлар? — деди иложи борича овозини кўтармасликка уриниб.

Хайём оловга тикилиб ўтирарди ва Маҳмуднинг сўровидан кейин ҳам ҳолатини ўзгартирмади. Оловга термуларкан, эҳтимол, рўпарасидаги содда йигитнинг самимиятга йўғрилган овози таъсириданми, балки бошқа сабабданми, бутун вужуди жимирлаб, гўё ичидан нимадир чиқаётгандай, ўзини иккига ажралаётгандай ҳис қилди.

— Мен сенга ҳазрат бўлдимми? — деди беозор таъна ила ва шу гапи ортидан ҳалиги ҳолатидан мосуво бўлди.

Маҳмуд беодоблик қилиб қўйдим шекилли дея ўйлаб, безовталанди, ўзининг авбош коми¹дан таассуф қилди.

Бироқ ҳали унинг хафсаласи пир бўлиб улгурмай, ўз ҳазилининг нохуш оқибатини бартараф этишга шошилган Хайёмнинг таскинловчи овози эшитилди:

— Сизларда ўзидан ёши улуғларни не деб эъзоз этадилар?

Маҳмуд шоирнинг олов шуъласида ялтираган кўзларига мақсади не экан, дегандек ҳадиксираб боқаркан, хиёл чўзиб деди:

— Оғойи дерлар.

— Унда мени шундай атай қол.

Соддадил йигит Хайёмнинг муродини дабдурустдан англаёлмай тек қотди, сўнг кўзлари чақнаб, бақувват йирик тишларини кўрсатиб, жилмаяркан, ўнг қўлини кўксига қўйиб, бош эгди.

— Мени ҳам ўз хизматингизга олсангиз, ҳар не юмуш бўлса бўйин товламасдим.

Шоир “иншооллоҳ” деб қўйди-да, ҳордиқ олмоққа шайланди. Карвонбошининг ўнг ёнбошидаги бистар² устига чўзилиб, жундан тўқилган ёпинчигига бурканди...

Оламни бузғудай фарёддан чўчиб уйғониб кетди. Кўзларини очди-ю ёнбошида тўлғонаётган карвонбошини кўрди. У чап қўлини бағрига босганча “Илон! Илон!” дея додларди. Хайём ирғиб ўрнидан турди-да, бир силтаниб карвонбошига етди ва унинг сўл билагидан тутаркан, олов бошида нима қилишини билмай гарантсиб турган Маҳмудга ҳайқирди:

— Ёруғ келтир!..

Маҳмуд олов ичидаги энг баралла ёнаётган саксовул шохини суғуриб олиб, бир ирғиб Хайём устига келди-да, карвонбошининг билагига ёруғ тутди. Унинг билагидаги қон сизган жароҳатни кўрган шоир табобатдан бохабарлиги боис саросимага тушмади, ниҳоятда тезликда карвонбошининг белбоғини ечиб, тирсагининг юқорисидан қисиб боғлади. Сўнг ҳамон талвасага тушаётган карвонбошининг билагини икки қўллаб маҳкам тутиб, жароҳатига лаб босди. Уни қаттиқ-қаттиқ сўриб, ёнбошига туфлайверди. Охириги сўришларида карвонбоши кучлироқ ингради. Хайём ўз наздида жароҳатдаги захарни сўриб ташлагач, бир-икки томоқ қириб, кетма-кет туфлади-да, Маҳмуднинг қўлидаги милтираб ёнаётган саксовул шохини шитоб тортиб олди ва унга буюрди:

— Бос!..

Маҳмуд унинг галини тушунган бўлса-да, хўжайинини босишга ҳадди сизмадими ёки қасрини босишни ўйладими, тек туриб қолди.

— Елкасидан бос дейман!.. — дея дўқ урди Хайём бетоқатланиб.

Маҳмуд хўжайинининг кўкрагига ўнг тиззасини қўйиб, икки қўли ила икки оёғини босди. Хайём эса карвонбошининг ўнг қўлини тиззаси остига олиб, чап илки ила жароҳатли қўлини маҳкам ерга тираб, қип-қизил чўғни илон чаққан жойга босди. Карвонбошининг танаси жизиллаб куйди, атрофга қўланса ҳид таралди. У оғриқ даҳшатида бир-икки кучаниб силтанди, оҳ урди, бироқ забардаст Маҳмуднинг чангалидан халос бўлолмади. Ана ўша зўриқишлар асносида ҳушидан айрилиб, жимиб қолди.

Хайём хуржундан турли гиёҳ ва жониворларнинг аъзоларидан тайёрланган малҳамни олиб, ҳушсиз карвонбошининг жароҳатига сурди-да, боғлаб қўйди. Сўнг жойига яхшилаб ётқизаркан, унинг юзидаги терларни артиб, устини ёпди ва Маҳмудга деди:

— Эрталабгача иситмалайди. Ора-сира ичиргали хапдору тайёрлаб берурмен. Иншооллоҳ, тузалиб кетгай?!

¹ Коми-истаги

² Бистар-тўшақ

Хайём шундагина атрофига эътибор қилди. Уларни карвонбошининг фарёидан уйғониб кетган одамлар ўраб туришарди.

— Бу баҳорий аёзда илон инидан чиқмаслиги жоиз эрди. Фикримча, охирги тунаган карвонсаройимизда юкларнинг ичига кириб олган бўлсами — деб қўйди шоир ўзига ўзи гапирётгандай ва Маҳмудга қайрилди. — Эрталаб жамики юкларни бир бор кўздан кечирмоқ лозим. Ул мори газанда узоққа кетмаган чиқар.

Учинчи боб

Маҳмуднинг ғойиб бўлганидан хабар топгач, Хайём унинг ортга қайтмаслиги-га, расадхона эса бир моҳир сангтарошдан жудо бўлганлигига ишонди. Чунки у Маҳмуднинг феълини жуда яхши биларди. У қайсар ва жасур, дўсту ёр учун жону танидан кечмоққа қодир эди. Суюклиси гўзал Райҳона учун эса ўшал жону тандан ортигини ҳам бахшида қилмоғи мумкин. Унинг феъли шундай эди, феъл эса Оллоҳдан. Мағриб Машриққа оғиб, Жайхун Сайхунга қуйилиши мумкинدير, вале, Одам алайҳиссалом фарзандларининг феъли эврилибди десалар, шоир асло ишонмағай. Демакки, Маҳмуд сангтарош ҳам ўз ёрининг ҳеч қурса изини, жоизки, ўлик ёхуд тиригини кўрмагунча қўймас. Хайём ундан буткул умидини узди. Шул боис пайшанба субҳида бош бозорга бормоқни, расадхона учун асбоб-анжом ва турфа хил бўёқлар харид қилмоқни ихтиёр этди. Баҳонада йўлиқса, қурилиш учун бир-икки хизматкор ҳамда билгичроқ сангтарош ёлламоқ ҳам нияти бор эди.

Эрталаб Хайём, ёш мунажжим Абул Музаффар ал Исфазарий, расадхона корфармоси¹ отда ва икки чухра² аробада бозор сари йўл олдилар.

Исфаҳонда бир неча бозорлар мавжуд эди: катта-кичик, ҳатто баъзилари маълум бирон нимарса номи билан ҳам аталгувчи эди. Энг катта бозор эса шаҳарнинг расадхонага қарама-қарши томонида жойлашганди. Унга етмоқ учун масжиду мадраса, султон саройи ва шоҳмайдонни ёнлаб ўтмоқ жоиз эди. Шаҳристоннинг кўчаларига текис қилиб тош ётқизилган, икки ёнида эса ажиб бир дид ва режа ила икки қаватли дўконлар бино этилганди. Уларнинг пастки қавати савдо-сотик учун бўлса, юқори қисми мол сақламоқ, баъзиларга ҳатто ётиб-турмоқ ҳаёт кечирмоқ учун хизмат қиларди. Дўконлар олдидан кичикроқ ариқ ўтган бўлиб, унинг икки четига сарв ва сапидор³лар оралатиб ўтқазилган, уларнинг остига эса турли гуллар экилганди. Шаҳар аҳли кориз⁴лардан оқиб киргувчи ана ўша ариқлардан сув ичарди. Исфаҳон тарих саҳифаларида бежиз “Яшил шаҳар”, “Гул шаҳар” дея ном қолдирмаганди. Айни дамда дарахтлар барг чиқармаган, яланғоч, гуллар ҳам ҳали гунчаламаган бўлса-да, шаҳарнинг бир ой ўтгандан кейинги ҳусну жамолини тасаввурга келтириш қийин эмасди.

Дарҳақиқат, шаҳри азим Исфаҳон буюк салтанатнинг дорулсалтанати ўлароқ бисёр ораста, покиза ва муҳташам эди. Шунингдек, шаҳарда баҳорий бир уйғониш кезмоқда эдики, гоҳо-гоҳо кўкламга хос юмушлар ила банд бўлган кишилар ҳам кўзга ташланарди. Боз устига ундаги саҳарги осудалик қулоғу кўнгилларга хуш ёқса, бир маромда “тақ-туқ” қилаётган от туёқлари бўлмаса-да, аробанинг гийқиллаши ва гилдиракларининг тош йўлда айланишидан чиққан овоз кишига хиёл нохуш туюларди. Бу айниқса, айни дамда кўнгли сабуҳий насимлар янглиг мусаффо ва жазибали бўлган Хайёмга ўзгача таъсир этар, янаки бу мутаассирлик ортидан “балки бозорга бормаганим дурустмиди”, дея надомат ҳам қилиб кўярди. У ўз мавқеи ва хизмат бурчига биноан бозорга бормаса ҳам, харид хусусида корфармога амр этса ҳам бўларди. Вале, ўзи хўп ва кўп меҳр бахш этган расадхонага сангтарош ёки оддий бўёқчи қиёфасида қандайин одам келишидан ташвишга тушарди. Шоир бу андиша ила аввало ўз кўнглини эҳтиёт қилса, шу каби, расадхона аҳли орасида фитнес-ю ноаҳиллик пайдо бўлмоғидан ҳам сақланарди. Бундан ташқари, у савдо-сотикни, тўғривоғи, бозорни мутлақо хуш кўрмас, унга кирди дегунча нафаси бўғилиб, кўксига оғир бир тош бино бўлгандек туюлаверарди. Бозор аҳлига боқиб, бирон сўз демоққа майли ҳам, хоҳиши ҳам қолмасди. Бу мол бозоридаги олди-сотти авжига минган бир пайтда аҳли бозорга қарата шеър айтмоқ билан баробар эди. Ило, шу феъли ила ҳам унинг бозорга бормоқдан тийилмаганлиги муддаосининг чандон муҳимлигидан далолат эди.

Бозор қошида от-уловларни қолдириш учун махсус манзил мавжуд. Улар ҳам

¹ Корфармоси-ишбошиси

² Чухра-хизматкор, гулом

³ Сапидор-терак

⁴ Кориз-ер ости қувур

ароба ва отларни ўша ерда омонат қилдилар.

Бозорнинг бош дарвозасидан сўл тарафга юрилса, мева-чева, сабзавот ва кап-пон расталарига ўтиларди. Тўррига борилса, базозлик дўконлари бўлиб, турфа рангдаги матолар ёйиб ташланганди. Филҳақиқат, Исфаҳон ўзининг шойи ва пахтадан тайёрланган газламалари билан машҳур эди. Бу борада пойтахт хунармандлари анча номдор эдилар. Шунингдек, матоларга гул босиш санъати ҳам бу ерда ўзгача даражатга етган эдики, Исфаҳон газламалари гули ҳамда бўёқларининг тиниқлиги ва турфалиги билан ажралиб турарди. Дорулсалтанатда бўёқ тайёрлаш, тери ошлаш, китоботчилик хунарлари ҳам бисёр ривож топган эди. Бозозлик расталарининг адоғида бўёқ тайёрловчилар, кўнчилар ва китобдор устозларнинг дўконлари қаторасига қурилганди. Бозорнинг бу қисмлари ҳам жуда гавжум эди.

Унг томонда эса эшиксозлик, бешиксозлик, кулолчилик, темирчилик, наддофлик¹ каби расталар жойлашганди. Бу қисм хийла шовқин-сурон, янада аниқроғи, тақир-туқирдан иборат товушларга макон эди. Мазкур расталарнинг охиридаги майдонда иш излаган хунармандлар, мардикорлар ва ҳатто дарвешу гадойлар жой олишарди. Бу ерда ҳам бақир-чақир етарли эди.

Шоир ҳамроҳларини ўнг тарафга бошлади. Нияти-энг аввало уста бир сангтарошни ёлламоқ эди. Расталар ёнлаб борарканлар, ёш Исфазарий шоирнинг юзида изтиробми, маъсум кўнглидан оққан озорми акс этганини кўриб, уни бироз андармон этгиси келди. Яқингинада Исфаҳон Низомиясини хатм қилиб, устозлари тавсиясига биноан расадхонага, Хайём ҳузурига келган бу олим йигит илми нужум ҳамда илми риёзатда билгич эди. Шу боис тез орада Хайёмнинг хурматига, эътиборига мушарраф бўлди. Шу билан бирга, Исфазарийнинг бироз шумлиги, шўхлиги ҳам мавжуд бўлиб, вақти-вақти билан кишини мутойибага чорламоқ одати бор эди. Худди шу феъли гоҳо шоирга хуш келар ва аксарият ҳолларда унинг беозор шўхликлари гашнок қалбини тарабнок² этарди.

— Устоз, — деди Исфазарий овозига шўхлик бағишлаб, — Оллоҳ таборака таолога хунармандлар ёвуқроқми ёхуд олимлар?

Хайёмнинг тундлашган юзида табассумга мойиллик пайдо бўлди. Исфазарийга кўз қирини ташларкан,

— Кўнгил ёвуқроқ. Илло банда ўз эгасини қалбида кашф этмай туриб, унга яқинлашолмайди, — деди шунчаки сўзлаётгандай. Бир муддат жим боргач, кўшиб кўйди:

— Оллоҳ бу дунёи бозорга боқиб, бандаларининг нафс жунбушидан ёқа тутган чиқар. Бир-иккисининг орасинда биз шунчаликмиз, барчасидин огоҳ зот не кўйда экан?

Исфазарий мамнун жилмайди — мана, энди ҳақиқий устозига ўхшади, унинг мутойибали сўзига мос сўз айтди.

Хайём ҳали ёш, янаки бошкентга келганига эндигина икки йил бўлганди. Шул боис уни ҳали кўпчилик таниб улгурмаган, халқ орасида унчалар шўхрат топмаганди. Ҳозир улар расталар ёқалаб борар эканлар, ора-сира берилган саломларга алик олардилар. Шоирни таниган кишилар эса ёнидагиларга маъноли қараб кўйишар ёки унга тавозе ила салом бергач, “сизни таниб қолдим”, дегандай бош қимирлатишарди. Ёшроқ, илмпешароқлари эса бир-бирларига “Хайём ҳазратлари, Хайём ҳазратлари”, дея шивирлашарди. Лекин бу каби сийлов-сўрашувлар сезилмас даражада сийрак бўлиб ўтарди.

Расталар адоғидаги майдонга чиқдилар. Бу ер янада ғала-ғовурга тўла эди. Айниқса, майдоннинг сўл ёнидаги жанда кийган дарвешларнинг овози бошқа товушларни босиб кетади...

Унг томонда, майдоннинг четида ўтирганча нималарнидир минғирлаётган одам Хайёмнинг эътиборини тортди. У бир пайтлар кулранг бўлган, лекин ҳозир ўнгиб кетганидан тусини ҳам англаб бўлмас ҳолатда қирлаган чопони устидан эски белбоғ боғлаб, унга мул³ учун аёқ⁴ илиб олганди. Бошида қулоҳ, сочи, мош-гуруч соқоли ўсиқ, қирлаган эди. Бўй-баста паканага монанд, юзи думалоқ, кўзлари сузилиб боқади.

Шоир унга ёвуқ келди. Бозор шовқинидан унинг минғирлашини ажратмоққа уриниб, диққатини жамлади. Нафақат олатасир бозорни, балки бутун оламни унутган бу одам шеър ўқирди. Бир пайт у Хайёмнинг нигоҳини сездимми ёхуд бошқа важҳданми, шарт бошини кўтарди-да, дарвишлар томонга қараб шеър ўқий

¹Наддофлик-ип йигириш

²Тарабнок-хурсанд

³Мул-май

⁴Аёқ-идиш, хумча

кетди. Унинг овози бироз хипкипаб чикап. бироқ левона бир кайфиятга йўғрилгани боис ёқимли эшитил.

*Муғона бодадин маст бўлсам бордур,
Ошиқу ринд, будпараст бўлсам бордур.
Муҳар ким мени ҳар хил гумон қилади,
Ош Қандайлигим фақат менга ошқордур.
Ҳар ким мени ҳар хил гумон қилади,
Қандайлигим фақат менга ошқордур.*

Дарвишларнинг баъзи гофилроқлари, унга ола қараш қилиб: “Астағфуриллоҳ!” дея наъра тортдилар.

Хайём галати бўлиб кетди. Авваллари бўлганидек бутун вужуди титраб, ичидан бир нарса сидирилиб чиқаётгандек туюлди. Шундайин бир жазба ила ёқасин чок, жисмини пора этиб, фарёд урмоқ истади. У гўё иккига айрилмоқда эди. Бироқ рўбарўсидаги одамнинг кўзларига йўлиққан биринчи бўлаги уни фарёддан тўхтатди. Уқилган рубоий Хайёмники эди.

— Кимсиз? — сўради у овози титраб.

— Бир мулпарастмен? — деди ҳалиги одам елкаларини силкитиб. Унинг елкаларига боқиб ҳаммоллигини фаҳмлаган шоир яна сўроққа тутди:

— Қаердансиз?

— Оллоҳдин!..

Бу жавобни эшитган Хайём ҳар доим берилгувчи саволнинг иккинчи қисмини тилига чиқармоқдан тийилди. Чунки ҳаммолнинг жавоби қандоқ бўлишини англаб етди. Шунинг учун исмини сўраб қўя қолди.

— Юсуф дерлар мени — деди у ҳирқироқ овоз ила.

— Расадхонага чорласам борурмисиз?

Юсуф шоирга қаттиқроқ тикилди.

— Во-оҳ! — деб юборди у оҳ уриб, — Хайём ҳазратларининг дийдорига мушараф бўлдимму, ё, Оллоҳ!.. Ахир, эндигина сизнинг ўтлиғ сатрларингизни ўқимаган эдимми! — Тавозе ила келиб, меҳнатдан қадоқланган, эгри-бугри бармоқли қўлларини шоирга узатди.

— Ассалому алайкум, ё, зоти шариф!..

Шоир ҳам кўш қўллаб кўришди.

— Бир умр ошиёнингиз гардин аритсам шодмен.-дея бош эгди Юсуф эҳтирос ила.

Шоир унинг сўзларидан ва айниқса, улардаги эҳтиросдан мутаассир бўлди.

Улар Юсуфни эргаштириб сўл ёққа юрдилар. Дарвишлар ёнидан ўтиб, айиқ ўйнатаётган одамга рўбарў келдилар.

Айиқ ўйнатовчи жуда басават бўлиб, қалин соқол-мўйлови малла тусли, кўзлари мовий эди. У мусулмонча кийиниб олган бўлса-да, афт-ангори муслимга ўхшамасди. У чап илкида айиқ боғланган занжирни тутиб, ўнг илки ила турли ҳаракатлар қилар ва айиққа шунга монанд ҳар хил буйруқлар бериб, уни идора этарди. Аслида кўнгир тусли бўлган айиқ айни дамда кир-чирлигидан тўқ кулранг ҳолга келган, жунлари гадонинг жулдур чопони янглиғ кўринарди. У озиб-тўзиб кетган, бироқ аслида баҳайбат бўлганидан йирик устихонлари туртиб чиққан ва шул боисми, важохатли туюларди. Лекин эгасининг буйруқларини икки оёқлаб турганча итоаткорона бажаришидан бировга озор етказмаслигини англаш мумкин эди. У маймоқлиги етмагандай яна ажабтовур қилиқлар қилиб, атрофдаги томошабинларнинг завқини келтириб, кулгусини қистатарди.

Хайём ҳам завқ ила унга тикилиб қолди. Унинг завқини англаган Юсуф ўзгаларга эшиттирмасликка уриниб, аста сўз қотди:

— У олис юртдан бўлур. Исфаҳонда яқинда пайдо бўлмиш. Илкидин келмайдурғон юмуш йўқ кўринадур.

Суриштиргач, билдиларки, унинг оти асли Михаил экан, Ислом динини қабул қилгач, Микоил деб ўзгартирибди. Туркий ва форсийда заҳматсиз сўзлашмоққа қодир, Юсуф айтмоқчи, кўп ҳунарлар соҳиби, жумладан, сангтарошлик, наққошлик борасида ҳам усталиги бор экан. Шоир уни ҳам ишга ёллади...

Тўртинчи боб

Расадхона ҳовлиси хийла кенг эди. Саҳнига тош ётқизилиб, иҳоталанган айланалар ичига мевали дарахтлар ва гуллар экилган. Икки ёндаги икки қаватли гиштин бинолар турли ҳажмдаги ошёналардан иборат, барча ошёналарнинг эшиклари расадхона ҳовлисига қараган. Ўндаги бинонинг иккинчи қаватидаги бир

неча хоналардан иборат энг катта ошёнага Умар Хайём жойлашган бўлиб, унда соҳиб девон¹ шоирга инъом этган бир канизак ҳам истиқомат қилади. Хайёмнинг икки ёнида ҳамда сўлдаги бинонинг иккинчи қаватидаги кичикроқ ошёналарда эса мунажжимлар-Абул Музаффар ал Исфазарий, Маймун ибн Нажиб ал Воситий ва бошқа олим-толиби илмлар кўним топмишлар. Пастдаги хужраларда бўлса, расадхонанинг корфармо бошлиқ хизматчилари, қурилишда меҳнат қилаётган хунармандлар, чухра ва бошқалар яшайдилар. Утинхона, қозону ўчоқ ва омборхона ҳам ўша ерда жойлашган.

Ҳар икки тарафдаги бу бинолар рўпарадаги бош бинога уланиб кетган. Расадхонанинг асосий биноси ҳам икки қаватли бўлиб, тоғ тошларидан бунёд этилмоқда эди. Унинг биринчи қавати битказилиб, иш иккинчи қаватда давом этарди. Бу бино Хайёмнинг тархи асосида бунёд этилар, унинг иккинчи қаватида улкан бир хосхона барпо этмоққа киришилганди. Бу хосхонадаги ишлар ниҳоясига етгач, унда Хайёмнинг режасига асосан илмга хизмат қилувчи мўъжизалар тикланиши мўлжалланмоқда эди. Расадхона биносининг ҳар икки қаватидаги бошқа хоналарда салжуқийлар салтанатига дунёнинг кўплаб мамлакатларидан олиб келинган, таклиф этилган олимлар илм ила машғул бўлишиб, кузатишлар олиб боришар, ҳисоб-китоблар ўтказишар, турфа тархлар чизишиб, коинот сарҳадларига етмоққа интилишарди. Бу ишларнинг бари шахсан султон Жалолоддин Маликшоҳ ибн Али Арслон Салжуқий ва вазири аъзам Абу Али Ҳасан ибн Али ат Тусий-Низом ул Мулк ҳомийлигида, Абул Фатҳ Умар ибн Иброҳим Хайём-Нишопурий бошчилигида олиб бориларди. Шунинг учун ҳам жамики юмушлар пишиқ-пухта, тартиб-қоида билан бажарилар ва ҳамиша расадхона узра ёрқин бир нур сузиб юрганди, эҳтимолки, бу нур ундаги кишиларнинг қалбларига туташдай туюларди. Расадхонадаги олимлар, илми толиб ва хизматчилар, айниқса, унда олиб борилётган юмушлар асло моддий тақчиликка йўлиқмасдилар. Аёнки, бу расадхона салжуқийлар салтанатининг, хусусан, султон Маликшоҳнинг фахру ифтихорига айланмоқда эди.

Юсуф ва Микоил ўнг томондаги бинонинг биринчи қаватида-Маҳмуд яшаган хужрага жойлашдилар. Айиқ эса Хайёмнинг ижозатига биноан ўтинхонадан макон топди.

Хайём шом намозини ўқигач, таомланди. Сўнгра канизаги келтирган илиқ сувда қўлини ювиб, оғзини чайқади. Айни пайтда у ажиб бир иштиёқ ила анчадан буён ёзаётгани риёзатга, хусусан, алжабрга оид асарини давом эттирмоққа ўзида рағбат сеза бошлаганди. Уйчан қиёфада хонтахта ёнига ўтириб, даволтни очди ва илмига хомани² олди. Бироқ хомани қоғозга теккизар-теккизмас хаёли чалғиди, ҳалигина кўнглида жўш урган илҳомбахш эҳтирос энди уни олис хотиралар гирдобига тортди. Она шахри Нишопур бағрида ўтган болалиги, илмга ҳаво янглиг ташна бўлган дамлари ёдига тушди. Ушанда ўн ёшдамиди... Фойибона устози бўлмиш Ибн Синонинг китобларидан бош кўтармасди, на кун, на туннинг фарқига борарди. Илми ҳисобга оид асарларини гўё гўзал бир дoston мисол ўқир, айниқса, бу илм билан энди-энди шуғуллана бошлаганлигидан сеҳрли рақамлар ўйини уни ҳайратга соларди. Рақамларнинг мўъжизакор бу ўйинларини Ибн Сино ажиб содда, шунингдек, мафтункор бир йўсинда тасвирлаб бергандики, бирозгина киришиб қолган одамни асир этарди кўярди.

Дунёда фақатгина мўъжизалар кутиб, унга ҳайрат ила боқувчи болакай Умар учун Шайхурраиснинг “Ал ҳисоб” асари улуғ бир оламга олиб киргувчи қутлуғ боб² вазифасини ўтаган бўлса ажабмас... Хайём асарнинг рақамлар хоссалари ҳақидаги биринчи фаслини эслади. Ҳамон илқида турган хома билан ўзга ниятда очган қоғозга беихтиёр рақамларни ёза бошлади. Мана, уни илк болалик чоғлариданоқ асир этган оддийгина рақамлар: 1, 2, 3, 4, 5... Рақамларнинг бу туришини Ибн Сино “рақамларнинг табиий қатори” деб белгиллаганди. Ҳа, Хайём билади-сонлар башарият кашф этган энг буюк мўъжизадир. Балки оламнинг асосини ҳам шу ўнтагина рақам ташкил этар. Уларнинг куч-қудрати нечоғли эканлиги фақатгина Оллоҳга ва уларнинг сеҳрини англаган зотларгагина аён. “Ҳар бир сон ёнидаги кичиги билан каттаси йиғиндисининг ярмига тенг ҳамда ўздан шундай тенг узоқликдаги сонлар йиғиндисининг ярмига тенг”. Бу Ибн Синонинг Хайём учун ёд бўлиб кетган сўзлари эди. Масалан, “5”ни танласак, Хайём шу хаёл билан қоғозга “5” сонини ёзди. Унинг ёнидаги кичиги- “4”, каттаси - “6”, яъни, $5=(4+6):2$. Худди шунингдек, 5 дан 3 ва 7, 2 ва 8 ҳам тенг узоқликда жойлашган, яъни, $5=(3+7):2$... Бу эса дунёдаги ҳамма нарса ҳисоб-китобли, янаки Буюк Зотнинг ҳисоб-

¹ Соҳиб девон - бош вазир

² Боб - эшик.

³ Хома — қамнишдан тайёрланган ручка, қалам.

китобига тааллуқли эканлигини кўрсатмайдими? Рақамлар ҳам худди сўз каби сеҳрга эга.

Хайёмнинг лаблари хиёл қайрилиб, юзида мамнунлик акс этди. Яна “Ал ҳисоб-”даги сўзларни эслай бошлади. “Ҳар бир соннинг икки баробар узоқликда жойлашгани ўша соннинг ўзига тенг бўлади”. У завқ билан тез-тез ёза бошлади: масалан, 3 нинг 2 баробари 6 бўлиб, бу сон 3 дан ҳисоблаганимизда учинчи ўриндадир. Яъни $3 \cdot 2 = 6 - 3 = 4, 5, 6 \dots$

Ибн Сино бу китобини ёзишда юнон олими Уқлидус¹ нинг “Устуксот” асаридан фойдаланган. Дарвеш, Уқлидус ёдига тушди. Бу олимнинг фалсафий қарашлари Хайёмни ҳамиша ўйга толдиради. Унинг исбот талаб қилмайдиган “қоида”ларига мудом исботу далил қидиради...

Ташқаридан келган ғалати овоз шоирнинг хаёлини бўлди. Унинг не сас эканлигини билмоқ илинжида канизакни чорлади:

— Пармуда!

— Лаббай, ҳазратим. — Унинг қаршисида назокат ила бош эгди канизак.

— Не товуш келадир ҳовлидан?

Пармуда ўзига ярашган табассум ила жилмайди:

— Сиз келтирган одамнинг ҳалиги улкан маҳлуқи наъра тортадур, ҳазратим. — деди у бош эгиб.

Хайём канизакнинг сўзларидан завқланиб, унга ғалати қараш қилди. Шу пайт кўнглида алланучук соғинч пайдо бўлди-да, сим-сим оқаётгандай туюлди. Киприкларининг ости ачишич, ўртанди ва ичидан нимадир сидирилиб чиқаётганга ўхшади. У “Ё Оллоҳ!” дея ўрнидан турди. Канизакнинг ёнидан ўтаркан, деди:

— Боқайчи, ул маҳлуқ не деюр!

Пармуда яна жилмайди.

— Сен эса мени кутгил! — дея уни уялишга мажбур этгулик қараш қилди ва ташқарига чиқиб кетди.

Аслида Хайём чўри тутмасди, эрданан хизматкор сақласа сақлардики, канизакни ихтиёр этмасди. Пармудани эса яқинда вазири аъзам инъом этди. Шоирнинг уйланмаганлиги, ёлғиз истиқомат қилиши ва бақувват вужуди уни шундай иш тутмоққа ундади. Хайёмга бир шаърий аёл лозимлигини пайқади, лекин бу мулоҳазасини унга айтмади-ю канизакни измига топширди.

Хайём ташқарига чиқиб, ошёнасининг эшиги рўпарасидаги нақшинкор панжара ёнига келди. Кўксини тўлатиб нафас оларкан, чўзиб чиқариш асносида тўлин ой зиёсида оқиш кўринган кўкка тикилди. Узукнинг тилло кўзидай ялтираб, кўнгилга самовий енгиллик бағишлагувчи сочқин юлдузларга интиқ термулди. У бутун умр ана ўша самога интилиб, уни ўрганишга уриниб яшади. Бу ҳадсиз кенгликлар сиру синоатга тўла эканлигини билганлиги учун ҳам унга талпинди. Ундаги мўъжизакор борлиқ қалбини доимо ром этиб келади...

Кўйдан найнинг киши бағрини ўртагувчи хазин ноласи эшитилди. Бу нола ҳайбатли, улуғвор ва шунингдек, асрорли тунга шу қадар қоришиб борардики, кулоқ ёхуд қалб на уни эшитарди, на тунни ҳис қиларди. Балки тун ва куй ажиб сирлиликка йўғрилган дил билан уйғунлашиб борарди. Самовий хаёллар хуруждан сармаст бўлган шоирнинг бутун жисму жони жимирлаб, қаъридан нимадир сидирилиб чиқа бошлади. Бу унинг вужудида яшаётган иккинчи Хайём эди. У ташқарига чиқди-да, киприкларининг ости ачишиб, қароғи оловланди. Кенг, суяқдор кўксини узун бармоқлари билан либоси устидан гўё тимдалагандай силади. Юзи изтиробли тиришиб, соғинчли бир интилиш билан сўлга юрди...

У ҳовлига тушиб, най овозига интилгани сари куй унга ёвуқ² келаварарди. Жон олғувчи мусиқор Юсуф ва Микоил жойлашган ҳужрадан эшитиларди. Шоир пастак эшик қошида бир муддат туриб қолди, чунки у эшик очилиши билан най овози тинишини ҳис этар ва шу боис унинг тўхташини истамасди. Куй авжига келиб, най энг юқори пардада инграганда ихтиёрсиз шиддат билан эшикни туртиб юборди. Эшик тарақлаб очилди, занжири шақирлади. Куй узилди. Чўчиб тушган ҳамхоналар бақрайганча бир лаҳза қотдилар. Сўнг биринчи бўлиб ўзига келган Микоил иргиб ўрнидан турди, қўлида най тутган Юсуф сармаст бир аллозда унга эргашди. Шошиб салом бердилар. Шоир алик олгулик ҳолатда эмасди. Унинг кўзлари оловдай ёнар ва ўчоқда хонани ҳам иситиб, ҳам ёритиб ёнаётган олов бу кўзларга нисбатан анчайин ожиздай туюларди. Юзи қизариб, бўғриқиб кетган, қош, кўзи ҳам ҳалиги оловга кўшилиб ёнарди гўё.

— Тўхтамангиз! — деди шоир илтижولي титроқ овозда илки ила Юсуфга ишо-

¹Уқлидус — Евклид

²Ёвуқ — яқин

ра қилиб.

Унинг аҳволини Микоил англамаган бўлса-да, Юсуф дарҳол фаҳмлади ва шоирни тўрга- ихчам хонтахта ёнидаги бўйрага ўтқазиб, найни лабига босди. Ёр лабига қовушган ошиқ оҳ урди гўё. Шоир кўзларини юмиб, куйга монанд тебрана бошлади. Ҳозир у ҳеч нарса кўрмасди. Учоқдаги оловдан қорайган бу тор хужра, ундаги ғарибона ашёлар, ҳалигина бозор чангига қоришиб, тирикчилик илинжида ҳар куйга тушган мана бу одамлар унинг учун фарқсиз. У буларнинг бари билан бирга эди. У дунёда ёлғиз эди. Бағрида ўзи ҳам англамаган улуғ бир ком тўлғонарди...

Микоил қорайган сопол пиёлага кўзададан ачимсиқ ҳидли, арпадан тайёрланган арзон бўзани қуйиб, Хайёмга узатди. Шоир кўзлари юмуқ бўлса-да, буни пайқади, пиёлани олиб, бир зарбда сипқорди. Юзи бужмайиб, ўз тебраниши ила мусиқага жадалроқ жўр бўлди. У куйдан, яшашдан, бўзадан, мана бу даврадани умуман дунёдан маҳмур¹ эди.

Роса ўртаниб ингранган куй ниҳоят тинди. Унинг ортидан Юсуфнинг ҳирқи-роқ, лекин ёқимли овози эшитилди. У шеър ўқирди:

*Меҳробга саждадан нима ҳам фойда,
Дилда Бухоро-ю Тароз жонони.
Намозни ёқтирмас менинг худойим,
Унга мақбул тушар ишқ галаёни...*

— “Одами шуаро”!² -деди Хайём паст овозда ва ўзи ҳам ўртаниб Раудакийнинг байтидан ўқиди:

*Тўлин ойдек нигор бирлан ақиқ май, чолғу бўлса, воҳ,
Фаришта ҳам тушар кўкдан, тушар жой бўлса ҳамки чоҳ.*

*Нечук узғум назар ундан, зарар топса имоним гар,
Мозоримдан чиқар ҳаттоки нарғис, қовжираб гиёҳ.*

*Унинг ишқ лаззати жаннатда ҳам асло топилмас шаҳд,
Кечар ўз ҳолидан кимки агар бир бор бўлур огоҳ.*

*Кўзингда куппа-кундуз гар хари бўлса кўролмайсен,
Кўрурсен қоп-қора тун ўзга кўзи ичра чўп ногоҳ.*

Сўнг Юсуфга юзланиб, деди:

— Кимсиз? Бу фано даҳрида не шўришлар ёғилмиш бошингизга?!

Юсуф ютоқиб кўксини силаркан, яна боягидек ҳазин, бироқ ёқимли овозда шеър ўқишга тушди:

*Мен ул риндменки, номимдир қаландар,
На хонумон, на уй кўрдим, на лангар.
Кўчанг кездим, чиқиб қалсанг мабодо,
Фидо этмоққа бошимни муқаррар.*

(Бобо Тоҳирнинг рубойиси)

У шеърни тугатиб, бироз тин олди-да, ўз кечмишини мухтасар ҳикоя қилиб берди.

Юсуф асли бухоролик эди. Отаси моҳир хаттот бўлиш билан бирга уста саҳ-хоф³ ҳам эди. У киши жуда илмпарвар эди ва шуниң орқасидан фозил зотларни кадрлар, уларни дунёнинг устунлари деб биларди. Ўзи исломий илмларни пухта билгувчи мулло зот эрса-да, кишилар билан бўлгувчи муомалада ирқ, дин танла-масди, барча “Оллоҳнинг қули” деган ақидага таянган ҳолда қарагувчи эди. Шу сабабли ҳам ёлғиз ўғли бўлмиш Юсуфни бошиданоқ илм шикорига солди. Юсуф аввалига ўз маҳалласидаги домуллодан харф ўрганиб, ибтидоий билимларни олган бўлса, кейинроқ Бухородаги мадрасада таҳсилни давом этдирди. У жуда илмга чанқоқ эди. Фалсафа, фикҳ каби илмлардан ташқари, шеърят ҳамда мусиқага ҳам ўч эди. Мана шу ихлосу интилишлари ўлароқ, улуғ орзулар исқанжасида

¹ Маҳмур-маст

² «Одами шуаро» -Абу Абдулло Рудакийнинг лақаби. Уни биринчи шоир маъносида Одам алайҳиссаломга нисбатан беришиб, шундай аташган.

³ Саҳхоф-китоб муқолавовчи

яшарди. Бироқ унинг бахтиёр ва осуда дамлари қисқа экан. Илло ўша йиллари Бухорони Маҳмуд Ғазнавий лашкарлари ишғол этди.

Ўша кунлари Юсуфнинг отаси биродари бўлган бир яҳудонинг жонини сақлаб қолиш учун яширади. Бироқ чақув туфайли Юсуфнинг отасини ҳам яҳудого қўшиб қўлга оладилар... Яқинларидан айрилган Юсуф ўша кундан бошлаб мадрасани ташлайди, намозни тарки одат қилади ва қаландарга ўхшамаган қаландарга айланади. Майга ошно тутиниб, фақирликда дунё кезади. Фақирлик, танҳолик ва саёҳат кўнгил кўзини равшанлаштириб, девонаваш ҳамда дилбар бир зотга менгзайди. Кеза-кеза ниҳоят Исфаҳонда кўним топади.

Хайём сархуш бир алпозда унинг ҳикоясини тингларкан, айна дамда мана шу девона инсонга жуда-жуда ўхшагиси келиб кетди. Унинг каби жамики нимарсалардан юз бурмоқни, фақатгина илм ва шеър ишқида яшамоқни истагувчи бир иштиёқ бағрида жўш урди. Юсуфга ҳавас ила боқаркан, деди:

— Сиз бизнинг нозик феъли, яъниким, ўзингиз лутф қилганингиздек, риндий бир маҳрамимиз бўлғайсиз. Ва ризолигингиз ила бугундан эътиборан Риндоний таҳаллуси сизнингдир.

Юсуф сархуш кўзларини сузиб, жилмайди ва шоирга миннатдорона таъзим қилди.

Юсуфнинг ёдномаларини эшитгандаёқ Хайёмнинг қалбида ҳам ширин ва шунингдек, эзгин хотиралар бош қўтара бошлаганди. У ҳам она шахри Нишопурни, ота-онаси ва олис болалигини эсламоққа тушганди. Шоир Микоилнинг умр ҳикоясини узук-юлуқ эшитди. Яъни у олис юртдан тери савдоси илинжида машриқ сари йўл олганини ва савдоси юришмай, айиғи билан шу томонларда қолиб кетганлигини элас-элас илғади. Унинг ҳикояси асносида шоир Нишопурда бундан ўн олти йил нарида, ота хонадонида рўй берган воқеотлар оғушига сингиб кетди...

Бешинчи боб

1

Ҳижрий 441 (мелодий 1048) йилнинг кўклами адоғида, жавзо эшик қоқиб турган бир кезде, самонинг жамики хос юлдузлари, сайёралари заминга хайрихоҳ ёнгувчи кунда, қадим Нишопурда бир гўдак дунёга келди. Унинг отаси Иброҳим чодирдўз Хайём¹ оддий ҳунарманд бўлса-да, илмли кишиларга ихлоси баланд ва қалбан Ислом нуридан баҳраманд инсон эди. Шул сабабли ўғлининг исмини халифаи рошидинларнинг бири бўлмиш ҳазрати Умар номи билан Абул Фатҳ Умар деб атади.

Чодирдўз Иброҳим ўғли Умар туғилганида бир мунча камбағал эди. Касби кори бўлса-да, илки калталиқ қилиб, ҳали бирон мустақил иш бошламаган, бировларга ёлланиб топган пулига базўр рўзғор тебратарди. Охир оқибат қашшоқлик унинг жонига тегди ва даромад топиш илинжида Султон Маҳмуд лашкарига сарбозликка ёлланди. Бахтига султон ўша йили ҳинд мамлакатига юриш қилишга тадорик кўраётган эди. Омади қулиб Иброҳим ҳам ана шу фатҳда иштирок этди. Ўша йили султон олам-жаҳон ўлжалар-олтину кумуш, дуру жавоҳирлар ила ортга қайтди. Табиийки, қўшинидаги сарбозлар ҳам унинг ижозати туфайли анча-мунча бойликка сазовор бўлдилар. Улар орасида нишопурлик Иброҳим ҳам бор эди. У ана ўша бойлик билан она шахрига қайтди ва чоғроғ боғи бўлган кўп хонали уй сотиб олди. Ҳавлининг бир ёнига катта устахона қуриб, бир неча аёлу эркакни ёллади ва чодирдўзликни йўлга қўйди..

Умарнинг ширин болалиги ана ўша боғда, гоҳо эса хотин-халажнинг гап-сўзларига тўлган устахонада ўтди. Меҳрибон ота-онасининг ҳароратли кучоғи унинг учун нақадар азиз бўлганлигини кейинроқ англаб етади. Ҳозир эса дарду ташвиши китоб, фикру ёди илм олмоқ ила банд.

Ўшанда ҳам қиш интиҳолаб, кўкламнинг илиқ кунлари бошланган дамлар эди. Ўн ёшли Умар бутун қиш ичи Қуръон мутолааси ила машғул бўлди. Оллоҳнинг китобини хатм қилиб, бир юз ўн тўртта муборак сурани ёд олди. Қиш охирида бир неча кун мобайнида устозининг ҳузурда бўлиб, улуғ Китобни бошидан охиригача қироат билан ёд ўқиб, ул зотнинг таҳсинига сазовор бўлди. Зеро устози уни алоҳида бир меҳр ила севар, қувваи ҳофизасининг тиниқ ҳамда кучли эканлигидан ифтихор этарди. Шундай қилиб, Абул Фатҳ Умар ўн ёшида ҳофизи Қуръон мураттаб қорига айланди.

У устозининг табаррук фатвосини олиб қайтган кечаси туш кўрди. Бу унга

¹ Хайём — чодир тикувчи деган маънони беради.

бутун умр ҳамроҳ бўлгувчи, самовий ўй-хаёлларга солиб инсон қурбининг бени-ҳоялигини англагувчи сирли, эҳтимолки ишоратли туш эди. Тушида гўзал бир манзарали маъвода сайр этиб юрган эмиш. Туйқус қалбида югурмоқ истаги жунбушга келибди-ю жон жаҳди ила чопа кетибди. Чопгани сари қадамлари тобора катталашаверибди, катталашаверибди, ниҳоят оёқлари ердан узилибди-да, осмонни фалакка кўтарилибди. Илкани мисоли қаноат янглиғ икки томонга ёйиб, парвоз этаркан, заминдан узоқлашиб, юлдузларга яқинлашаверибди. Мана энди юлдузлар шундоқ ёнбошида нур соча бошлаганида само тоқида бетимсол зиёга чулганган сиймо пайдо бўлибди-да, унга маъноли бир нигоҳ ташлаб, яна тезликда ғойиб бўлибди. У эса энди пастлай-пастлай ниҳоят заминга келиб кўнибди. Кўкка парвоз этганидаги бетакрор туйғу, юракни кўкрак қафасини ёрмоққа қодир қилгувчи эҳтирос шу-шу бағрида макон тутди.

Умар ширин энтикиш билан уйғонди. Бомдод намозини ўқигач, ота-онасига кўшилиб, нонушта қилди. Ҳар кунгидек Куръон ёхуд бошқа бирон китоб мутолааси ила машғул бўлмади. Бойси Умумул Китобни хатм этгач, илму китобга оид ҳар не машғулотдан “озод” олганди. Энди маълум муддат эмин-эркин бўлмоғи, барча болалардек ўйин ўйнамоғи мумкин эди.

Ўша кунни чошгоҳдан сўнг ёмғир ёға бошлади. Боғнинг ҳали япроқ ёзиб улгурмаган яланғоч дарахтлари оралаб кезинган Умар, кўклам ёмғирини ҳар нечук хушламасин ўзини панага олмоққа мажбур бўлди. У бутун қиш бўйи хонанишин ўлтириб, мутолаа заҳматини тотганлиги учунми, бир мунча носоглом кўринарди. Юзи рангпар, бу рангпарликда ожиз бир ойдинлик мужжасамдек. Оёқ-қўллари узун, нозиклашгандек туюлади, кўзлари ичига ботган, бироқ тубидаги қорачўғлари мардона чақнайди. Айни дамда қадам ташларкан, оёқлари ердан узилиб, парвозга интилаётганга ўхшайди...

Қочиб, яна уйга кирмоқни кўнгли истамади-да, илдам қадамлар ила устахонага ўзини урди.

Устахонанинг эшиги иккита эди. Бири кўча томонда бўлса, иккинчиси ҳовлига қараганди. Ҳар икки эшик ҳам катта, икки тавақали эди. Умар ҳовли томондаги бир тавақаси қия очиқ эшикдан кириб борди. Кирди-ю таққа тўхтади. Бу ерга авваллари ҳам кўп бора кирганига қарамай, ундаги манзарани, одамларни худди илк бора кўриб тургандай кўзларини катта-катта очиб, серрайиб қолди.

Устахонада асосан аёллар ишлашарди. Юк ортиш, юк тушириш каби оғир юмушларни отаси ёллаган бир-икки эркалар бажарсалар-да, чодир тикмоқликнинг бутун заҳмати аввало аёлларга тушарди. Ҳозир эса биронта эрка кўринмас, уларнинг отаси билан бирга шаҳар ташқарисидаги ерларини экишга тайёрлаш учун кетганлигидан Умар бохабар эди. Устахонадаги юмушларга онаси корфармолик қилмоқда эди.

Оллоҳ таоло аёл зотига жумла неъматларидан энг аввало забонни ато этганлиги маълум. Айни дамда кенг сўриларнинг тўрт томонига ўтириб олган аёллар ҳам чодир тикмоқ ҳамда сўзламоқ ила банд эдилар. Умарнинг кириб келганлигини бирови пайқади, бирови пайқамасди.

— Вой, мулло Умар ҳам бор эканлар-ку! — дея шодон сўз қотди уни биринчи бўлиб кўрган ёшгина жувон.

Ҳаммаларининг нигоҳлари болакайга қадалди. Ростдан ҳам улар Умарни қиш бўйи кўрмагандилар. Шунинг учун барчалари ишларини қўйиб, неча бор эшитиб, гувоҳи бўлганлари фавқуллода истъод соҳиби деб аталмиш йигитча билан кўришмоққа тутиндилар.

Шу пайт кўча томондаги эшикдан ажиб бир наъра эшитилди. Эҳтимол бу овозни наъра дея атамоқлик хатодир, зеро у дарвишларнинг жаҳрий зикрларини ёдга солувчи бағирнинг туб-тубидан отилиб чиқаётган ҳароратли ўртаниш эди. Ҳамма ўша ёққа қаради. Эшикдан қадди хиёл букилган бир пиразан¹ кириб келарди. Унинг уст-боши жулдуз ва шунга монанд равишда кир-чир эди. Буткул оқарган, бироқ кирлигидан кулранг тусга кирган сочлари паришон тўзғиган. Бошида кўҳна кулоҳ, ўнг илкида эгри-бугри асо, қўлида эса мухтасар кўза-май учун аёқ. Қўллари озгин, қоп-қора, бармоқлари узун-узун. Юзи ҳам қоп-қора, тўғрироғи, кўкимтир қора, унга кўзи тушган одамнинг бир сесканиб қўймоғи тайин. Фақатгина кўзлари, нигоҳи... Унинг ана ўша кўзлари ва бояги ҳазин, шунингдек, мардона наъраси, ўртаниши чор атрофни ёритиб юбораётгандек туюлади. У ўз сасига монанд тебраниб, байт ўқимоқда, балки куйламоқда:

¹Пиразан-кампир.

*Дилинг зулмга ҳеч тўймайди, ё раб,
Кўзингга ёш келмас ҳолимга қараб.
Қизиғи-сени мен жондан дўст тутсам,
Юз минг ёвдан баттар сен ажал талаб.*

Аёллар “Биби Мастана! Биби Мастана!” дея чуғурлаб қўйдилар.

Биби Мастананинг овози сеҳридан Умарнинг вужуди жимирлаб кетди.

— Авлиё хотин-да бу Биби Мастана! — деди кимдир аёллар ичидан.

Аёллар Биби Мастанани олдинлари ҳам бир неча маротаба кўришган, аммо Умар унга илк бор йўлиқиб турганди.

Икки нигоҳ тўқнашди. Иккала нигоҳда ҳам ҳайрат зоҳир эди. Инкори тан пиразан рўпарасидаги болакайнинг ҳарирдай вужуди ҳамда нигоҳидаги маънодан ҳайратланаётган эрса, азимуш шаън китоб хатмидан ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан покланган ўсмир Биби Мастананинг шиддати ҳамда кўзларидаги нурдан ҳайратга тушмоқда эди.

Пиразан уни ўзи томон имлади. Умар беихтиёр унга яқинлашди. Нигоҳлар эса мудом бир-бирларига қадалганди. Биби Мастана асо тутган ўнг илки ила боланинг бўйнидан кучиб, бағрига олди. Умарнинг юзи унинг кўксига кўмилди. Бу бағир шу қадар оташли эдики, Умар юзини оловга теккизиб олгандай ҳис қилди ўзини ва нафаси бўғилиб, юз-кўзлари куяётгандек туюлди. Аммо кампир унинг бўйнидан қисганча тураверди. Умар бутунлай бўғилиб қолди, жон халқида нозик қўллари ила олов бағридан халос бўлмоққа уринди. Уринишлари бекор кетди. Ниҳоят ожиз бир силтаниш ортидан жим қолди. Худди шу пайт Биби Мастана уни бағридан озод этди. Боланинг кўзлари қинидан чиққудай турар, бўғзидаги сўнгги ҳавони ютишга уриниб силтанар, юзи қип-қизариб кетганди. Пиразан шақирлаб қулиб юборди.

— Во-оҳ!.. Куйиб қолдингми, бўтам?! — деди дўрилдоқ овоз ила ва сўл илкидаги аёқни боланинг оғзига тутди. Тирсаги билан унинг бошини хиёл кўтарди-да, очиқ оғзига май қуйиб юборди.

Боланинг кўзлари баттар олайиб кетди. Силтаниб-силтаниб, ютоқиб-ютоқиб бир неча қултум май ютди. Пиразан уни қўйиб юборгач, бир-икки қадам гандираклади-да, ҳузурли бир хўрсинибми, оҳ урибми, ерга қулади.

Бўлиб ўтган воқени ҳайрату қўрқув ила кузатиб турган аёллар шундагина ўзларига келдилар ва ув тортиб, Умар сари интилдилар. Барча у билан андармон қолганлиги боис Биби Мастананинг қачон, қандай гойиб бўлганини биров сезмай қолди.

Умар кўзини очиб, боши узра афтодаҳол ўлтирган падари-ю волидасига кўзи тушди. Ҳа, шундай бўлди, бироқ уларнинг қиёфаси кўз ўнгида бир бора йилт этди-ю гойиб бўлдилар. Сўнг унинг нигоҳи оппоқ нурга тўлди ва боши ул нурга қўшилиб гир-гир айланаверди. У томоғига қадалиб турган нимарсани ютмоққа саъй қилди ва шунинг учун юзи тиришиб кетди. “Болам!” деган йиғи аралаш сас келди узокдан-бу волидасининг ноласи эди. Кимдир бошини силади-бу кафтнинг оғри ва катталигидан отасиники эканлигини пайқади.

— Қўрқма, онаси, иссиғи тушибди — деди таниш овоз, бу отасининг овози эканлигини кейинроқ фаҳмлади.

Демак, иситмалабди-да. У аста-секин ўзига кела бошлади. Кўзи равшанлашиб бораркан, хонани хира ёритаётган мойчироқни илғаб, аллақачон кеч кириб ул-гурганини англади.

У ҳамма нарсани тўла идрок эта бошлагач, шуурида нечукдир эврилиш рўй берганлигини тушунгандай бўларди. Бу эврилиш шундан иборат эдиким, ҳар нимарсанинг чети, чегараси аниқ-тиниқ кўринар, оқ ила қора, нур ила савод¹яққол намоён бўлаётгандек туюларди. Ҳатто меҳрибон ота-онасининг хавотирли нигоҳларидаги беназир меҳр ҳам балқиб, бўртиб кўринарди.

— Тузукмисан, болам? — дея сўради отаси мудом унинг юз-кўзларини силаркан.

— Менга не бўлди, ота?-деди Умар саволга савол ила, кўзларини пирпиратиб.

— Оллоҳга шукр! —деб қўйди онаси йиғламсираб.

— Кўкламда об-ҳаво илғаб олади-да, ўғлим, —деди отаси жилмайишга уриниб.

Биби Мастана ҳозир Умарнинг ёдида йўқ эди ва не бўлганини ростдан ҳам англаб етмаётганди. Бироқ падару волидаси ҳам ул ғалат пиразанни на эсламадилар, на қарғамадилар. Эҳтимолки уни ёд этиб, болани тақи қўрқитиб қўйишлари

¹ Савод-зулмат.

мумкинлиги хаёлида шундай қилаётган бўлсалар ҳам ажаб эмас.

Онаси пиёлада гиёҳлардан тайёрланган дору келтирди. Отаси унинг бошини ёстиқдан узиб, доруни ичирди. Бироқ энди бола ўзини кучсиз, ҳолсиз сезмасди, табора қувватта кираётганини ҳис қилмоқда эди.

— Онажон, ғамнок бўлмангиз! — деди Умар шодон товушда, дадиллик ила бир кўзғолиш олиб. — Сиҳатим соз. Фақат егу¹ истайдурмен, онажон.

Онаси хурсандлигидан қалқиб кетди. Кўзлари ёшга тўлиб, жилмаяркан, шошиб қолди:

— Егу? Вой, егу деган тилларингга жоним садога, болам! Ҳозир... — У ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди. Ҳеч қанча муддат ўтмай бир коса суюқ таом ва мис патнисда нон олиб кирди. Хонтахта устига дастурхон ёзиб, егуларни қўяётганда, Умар отасининг кўмагида ўрнидан туриб ўтирди. Унинг ўз қўлига қараб қўйганини сезган отаси, муддаосини англаб, онасига ишора қилди. Бироқ Умар волидасини уринтирмоқликдан истиҳола қилиб, ўрнидан кўпмоққа саъй этганида отаси елкасидан тутди:

— Хижолат тортма, ўғлим! Андак қувватта киргунча кўзғалмаганинг маъқул, — деди мулойимлик ила.

Умар отасининг истагига ризолик билдирган каби итоаткорона тин олди.

Онаси келтирган чилобчин ва обдастада юз, қўлини ювди. Сўнгра шошилмай енгил таомланди ва падарининг сўзига биноан яна болишга ёнбошлади.

Иброҳим чодирдўз ўғлининг кенг пешонасини силаркан, ҳайбату ҳайрат балқиган кўзларига термуларди.

— Тузукмисан ишқилиб, болам? Кўнглингда бирон мушкуллик бўлса айта-қол, ўғлим! — деди у боласининг безовта нигоҳидан ташвиш чекиб.

Умар отасига чуқур бир хаёлдан чалғиётгандек тикилди.

— Соғлигим яхши. Асло қайғурмангиз, отажон. — У токчада милтираётган мойчироққа ўтрилди. — Фақат бошим бўм-бўшдек. Оллоҳ таолонинг буюк ижоди бўлмиш бу олам, бу коинотга боқиб, қалбимда улуг бир ҳайрат ва ҳатто ваҳм туғёнга келади.

Отаси унинг сўзларини англамади: Бироқ “нечук, ўғлим?” деди беихтиёр.

Умар яна отасига қайриди.

— Сўзларимдан ўзгача ўйга бормангиз, ота, ақлу ҳушим жойида. Бу кўҳна олам биносини англамоқ истайдурмен, бас... — У ўйчан бир қиёфада сўзини давом эттирди. — Устоз Арасту² дейдики-замин бу курра шаклида ва у коинотнинг марказидир. Архимедус³ эса ернинг думалоқлигини, бироқ у оловли булут, яъни қуёш атрофида айланувчи кичикроқ сайёра эканлигини тасдиқлайди. Сўнг... — Умарнинг қошлари чимирилди. — Анови токчада турган Батлимус⁴нинг “Алмажастий” деган китоби. Уни биз мадрасада ўрганамиз. Унда айтилишича ҳам замин думалоқ, лекин ҳаракатсиз. Ер атрофида нурафшон бир жисмлар айланадилар. Улардан Ерга энг ёвуғи Ой муҳити. Ундан сўнг Аторуд⁵, сўнг Зухро⁶, ундан сўнгра қуёш, Миррих⁶ ва бошқа муҳитлар мужассам. Саккизинчи муҳитда эса юлдузлар жойлашган. Ниҳоят тўққизинчи муҳитда бирламчи онг, яъни уларнинг барчасини, бутун коинотни ҳаракатлантирувчи Меҳвари Муаззам барқарор. Бу энди Батлимуснинг фикрлари.

Улуг Беруний эса қадим ҳиндларнинг илми донишларига асосланиб, “Ер ҳаракатда, самолар ҳам ҳаловатсиз” дейди.

Иброҳим чодирдўз ўғлига ҳайрат ва қўрқув ила тикилиб турарди.

— Бизнинг замин коинот қаққашонида бир заррадайин заиф вужуддир. Эҳтимол ўшал олис муҳитларда биз каби жонзотлар бордур. Ақл кўзи билан бир боқинг, отажон, Яратувчи айлантираётган чархдаги Ой, Миррих ёки бошқа сайёралар эмас, нега энди айнан Ер баҳри муҳитнинг ўзаги ҳисобланади? Нега?!..

— Оллоҳ билгувчидир, болам. Ҳар неда Оллоҳнинг иродаси мужассам.

— Рост айтдингиз, ота!..

Умарнинг кўзлари кенгайиб, чақнадилар. У яна гапини давом эттирмоққа чоғланганда, отаси уни чалғитмоққа уринди, чунки омий чодирдўзнинг кўнглида ўғлининг аҳволидан хавотир пайдо бўлганди.

Ушанда ёшгина Умар ўзидан аввал ўтган устозлари — Арасту, Афлотун⁷, Бат-

¹ Егу-таом.

² Арасту-Аристотель.

³ Батлимус-Птолемей.

⁴ Аторуд-Меркурий.

⁵ Зухро-Венера.

⁶ Миррих-Марс.

⁷ Афлотун-Платон.

лимус, Жолинуc¹, Беруний, Ибн Сино, Фаробий, Ибн Ҳайсан, Ар Розий, Ал Хоразмий, Харроний, Баттоний ва ниҳоят кейинчалик бир умр асарларидан илҳомланган ғойибона устози Уқлидус ҳақида, уларнинг асарлари, баҳри муҳитни англаш борасидаги фикрлари хусусида гапирмоқчи, гапирганда ҳам узоқ-узоқ, бутун вужуди ила гапирмоқчи бўлганди. Лекин унга аввало отаси, сўнгра ўзидаги андиша монелик қилди. Уша ҳолатини, вужудини қамраган эҳтирос, оташни ҳали ҳануз қўмсайди ва ўша кунги воқеани такрор-такрор эслайди. Ким эди ул пиразан? Жону жаҳонини мудом ёндиргувчи оловни солган ул мастона зот қай каромат соҳиби эди?! Шу кундан бошлаб у ҳам қалбан, ҳам жисман улғайиб борди. Боши ақлга, билаги қувватга тўлаверди...

2

Хайём Микоил узатган майли пиёлани оларкан, узоқ-узоқлардан келаётгандек эшитилгувчи сас ила айна дамда туғилган рубоийни ўқиди:

*Ҳушёр бўлсам, мендан хурсандлик йироқ,
Маст бўлсам, ақлимдан ажраймен бироқ.
Мастлигу хушёрлик оралиғи бор,
Ҳаёт шу, унга қул бўлсам яхшироқ.*

У юзига фотиҳа тортди-да, шаҳд ўрнидан турди. Риндоний ва Микоил ўринларидан кўпишиб, қузатмоққа шайланиб эдилар, бир ишора ила изн бермади. Хужра эшигидан чиқиб, энди ўнг ёққа қайрилди. Бир-икки қадам босгач, расадхонанинг қорайиб кўринган улкан гумбази устида-ойдин осмонда жимирлаётган юлдузларга тикилиб қолди. Нигоҳи ортидан шуури ҳам ўшал юксакликларга интилди. Интиларкан, вужуди нимадандир фориг бўлиб бораётгандек туюлди ва шу энгиллашиш асносида оҳиста одимлар билан ўз ошёни сари юрди...

Бутун вужуди, қалби ҳил-ҳил эриб бормоқда эди. Ашкли кўзлари бир нуқтага қадалган, ҳўл лаблари титрайди.

— Ла илаҳа иллаллоҳ, ла илаҳа иллаллоҳ, ла илаҳа иллаллоҳ!.. — Бу гўзал сўзлар адоғсиз эди.

Бир замон “Одами шуаро”нинг ушбу шеърини эслади:

*Шу оддий кўз билан боқмагил, балки
Билим кўзи ила боқгил жаҳонга.
Жаҳон дарё эрур, яхши ишингдан
Кема ясаб ўтгил нари томонга.*

Хобгоҳ сари ўтди. Айна дамда канизак Пармудага айтган сўзини эслаб, хижолатли жилмайди.

— Интиқ бўлгандир шўрлик!..

Бироқ энди вужудидаги бояги оташ сусаймоқда эди.

Олтинчи боб

1

Тонгга яқин туш кўрибди: гўё еттинчи осмонга кўтарилганмиш. У ердаги гўзал бир масканда башар аҳлининг жамики улуғлари йиғилганмиш. Хайём уларнинг ўртасида турар, бир ёнида Ибн Сино, иккинчи ёнида Уқлидус жой олган бўлса, атрофида Арасту, Жолинуc, Фаробий, Ал Хоразмий, Беруний ва бошқа у таниган-танимаган зотлар қатор-қатор саф тортганмиш. Барчалари хушнуд қиёфада эмиш. Бир пайт улкан олтин кўшк пайдо бўлибди. Унда бутун вужуди нурга чулғонган зот ўлтирар, унинг юзига боқмоқликка ҳеч бир нигоҳ дош беролмасмиш. Ўшал зотнинг ишораси ила Ибн Сино Хайёмнинг елкасига заррин чопон ташлабди. Барча “Муборак! Муборак!” дея олқишлабди. У мислсиз бир ички тугёнли орзиқиш билан кўшк сари ошиқибди. Не бўлибди-ю кўшк туйқус силтаниб кетиб, нурли тўлқин унинг кўзига урилибди...

Шоир алланечук кайфиятда, руҳий зўриқиш оғушида уйғонди. Ҳамон туш таъсиридан чиқолмай шифтга термулиб ётаркан, намози бомдодга чорлаётган муаззин овози олис-олислардан эшитилаётгандек туюлди. У шуурининг туб-тубида кўшқда ўлтирган ул зот Расулиллоҳ эканлигини англар, лекин муборак юзини

¹Жолинуc-Гален.

кўролмаганлигидан ўзича маъно чиқариб, изтиробланарди...

Нонуштадан сўнг вазири аъзам Низом ул Мулкдан чопар келиб, чошгоҳ маҳали хузури муборақда бўлмоғи лозимлигини етказди. Улуғ султон машварат ўтказмоқликни ихтиёр этибди.

Чошгоҳда Хайём султон саройининг жамики аъёнлари ила хосхона бўсағасида ҳозир турарди. Барча султон дийдорига интиқ эди. Айниқса, амирул шуаро Шамсиддин Қазвиний безовта турар, кўзларининг олазарақ боқишидан, қўлларини қаерга қўйишини билмагандай тез-тез қимирлатиб қўяётганидан ҳукмдор ила бўладиган бу учрашувга ошиқабганлиги ва ул зотнинг шоҳона мурувватидан умидворлиги сезилмоқда эди. У Хайёмга қайта-қайта қараб қўяр, уни илк бор кўрганида бош силкиб саломлашган бўлса-да, энди ўзини мағрур тутишга уринарди. Хайёмнинг хотиржам нигоҳи ҳар сафар унга тушганида у кўксини тобора кериб, бошини ҳам тик тутиб, мастона кўринишга интиларди. Бироқ бунинг уҳдасидан чиқолмас, чунки унинг виқорли, салобатли кўринмоғи учун ҳаммиша ўйнаб тургувчи дум-думалоқ митти кўзлари монелик қиларди. Қолаверса, унинг жуссаси анчайин кичик эдики, эғнидаги либослари шалвираб кўринарди. Юзи кичкина, тагинки бир зувала хамирни бир муштлаб туриб, ўртасини чимдиб қўйгандек пачоқ эди ва буларнинг бари унинг кибор кўринмоғи учун халақит берарди.

Ниҳоят хузури муборақка ижозат бўлди. Аркони давлат ўз мавқеларига қараб бирин-сирин хосхонага кира бошладилар. Улар эшиқдан кирибоқ улкан тахтада мағрур ўлтирган султонга таъзим бажо айлашар ва сўнгра икки тарафга тизилишарди. Султон Маликшоҳнинг ўнг ёнида вазири аъзам Низом ул Мулк турарди. Хайём ўз мавқеига қўра вазири аъзамнинг ўнг ёнидан жой олди. Султоннинг сўл ёнида эса соҳиб фатво, салжуқийлар салтанатининг бош имоми, муҳтасиб¹ Саййид Муҳаммад Бадрий, султоннинг иниси Муҳаммад Такаш, сўнгра шоирлар амири Қазвиний ва бошқа аъёнлар саф тортдилар. Салжуқийлар салтанатининг давлат бошқаруви тизимидан бохабар киши аъёнларнинг жойлашувига қараб уларнинг қай бири не мансабда эканлигини дарров пайқамоғи мумкин эди. Хўш, дунёнинг катта бир қисмини эгаллаган бу мамлакатнинг идора тизими қандай эди?

Салжуқийлар салтанатининг ҳукумат идораси икки улкан девонга-девони хос ва девони олийга бўлинган эди. Девони хос- бу султоннинг шахсий девони бўлиб, у султонлар сулоласининг уруғ-аймоғи, қўйинги, султоннинг номи ила боғлиқ барча меросий нимарсаларни тасарруф қиларди. Унга султоннинг жамики мол-мулклари, ерлари кирарди. Бутун-бутун вилоятлар ҳам унга бўйсуниб, солиқлар тўларди ва бу солиқлар девони хосга келиб тушарди. Давлат ғазнаси ҳам бевосита мазкур девонга кирар ва унда султоннинг борки олтин-кумушлари, жавоҳирлари ҳамда қимматбаҳо буюмлари сақланарди.

Девони олий эса ўз навбатида тўртта йирик девондан ташкил топганди. Улар девони туғри, девони истифо, девони ишроф ва девони арз деб номланарди.

Девони туғро султоннинг фармонларини, турли номаларини ва умуман давлат ишларини бошқаришдаги топшириқларини тасарруф этарди. Бу идоранинг бошлиғи туғройи деб аталар ва у ҳукумат ишига оид барча ҳужжатларни ҳукмдорга олиб кириш ҳамда унинг муҳрини шахсан бостириш ҳуқуқига эга эди. Туғройи давлат бошқарувига келиб тушадиган ва ундан чиқадиган барча ҳужжатларни, хабарларни, элчилик фаолиятига оид иш қоғозларини қатъий бир тарзда текширарди, шунингдек, ёрлиқ ҳамда фармонлар, барча расмий қоғозларнинг тўғри юритилишини, берилишини назорат қилмоққа, ниҳоят давлат сирларини сақламоққа бурчли эди.

Салжуқийлар салтанатида расмий иш юритиш асосан форсий тилда, подшоликлар аро ёзишмалар эса кўпроқ араб тилида олиб бориларди. Бироқ жамики салжуқлар сулоласининг эл аро муомалатида ва ҳатто шахсан олампаҳоқнинг гоҳо сезилгувчи ихтиёсида ҳам туркий тилнинг гўё камситилишидан оғриниш сезилиб турарди. Шул боис султон Маликшоҳ туркийда сўзлагувчи амалдорларга, шу тилда лутф этган фузалоларга гоҳо рағбат ҳам этгувчи эди. Лекин азалий расмий тил форсий ва арабий экан, туғройидан ҳар икки тилнинг нозик жиҳатларини, истораларини пухта билишлик талаб этиларди. Бундан ташқари, у гўзал хусниҳат соҳиби, арабий имлога хос барча ёзув усулларида бемалол ёза олгувчи ҳаттот бўлмоғи зарур эди.

Девони истифо ҳам бу салтанат идора усулида катта ўрин тутарди. Унинг пешвоси муставуфий деб номланарди ва у ўз мартабаси бўйича учинчи одам ҳисобла-

¹Муҳтасиб-шариат назоратчиси.

нарди. Муставуфий давлатнинг молиявий юмушларини идора этарди. Девони истифо давлатнинг кирим-чиқим маблағлари, солиқ ва бошқа тушумларнинг, шунингдек, газнадаги мол-мулкларнинг ҳисоб-китобини қиларди. Девони ҳоснинг ҳисоб-китоб ишлари ҳам айна шу девон зиммасига юклатилганди. Мамлакат миқёсидаги ерларнинг, кимнинг мулки бўлишидан қатъи назар, хатлаб берилиши ҳам девони истифо хасми-ҳаққига мансуб эди.

Девони ишроф эса давлатнинг олий назорат идораси ҳисобланарди. Бу девон бошлиғи, яъни мушрифнинг вазифаси молиявий ва солиққа оид ҳисоб-китобларни назорат қилмоқ ҳамда тафтиш этмоқдан иборат эди. Хуфия хизмат ҳам мазкур девон тасарруфига кирарди. Махфий хизмат ва назорат, у орқали мамлакатнинг ички аҳволдан огоҳлик қудратли салжуқлар давлатининг асосий таянчларидан бири эди. Буни вазири аъзам жуда яхши биларди ва шунинг учун ҳам Маликшоҳ ҳамда авваллари унинг падали бузруквори Алп Арслон ҳазратларига мушрифлик мансабига энг ишончли, садоқатли кишиларни тайинламоқ лозимлигини таъкидлаб келарди. “Хукмдор амалдорлар борасида ҳеч қачон эҳтиётсизлик ва бепарволикка йўл қўймоғи мумкин эмас, ҳамиша уларнинг ҳаёт тарзларидан огоҳ бўлмоғи жоиз. Токи мушриф юқори мансабдорларни махфий равишда назорат қилиб бормоғи ва у амалдорнинг ишлари хусусида хукмдорга мунтазам хабар етказиб турмоғи лозим”, дерди, Низом ул Мулк ҳамиша.

Шунингдек, салжуқийлар ҳукуматида ҳарбий идора-девори арз ҳам мавжуд эди. Унинг бошлиғи “Ариз ал жайш” деб аталарди.

Давлатни идора этувчи бу девонларнинг барчаси мамлакатнинг ҳамма вилоят ва шаҳарларида ўз бўлимларига эга эди.

Бағоят мукамал бўлмиш мазкур идора усулини Низом ул Мулк жорий этганди. Айна дамда ҳузури муборақда жамики девонларнинг бошлиқлари ҳам ҳозир эдилар. Бироқ улар ўз ишлари ҳақида вазири аъзамга аллақачон ҳисоб бериб бўлганликлари боис хотиржам қўл қовуштириб турардилар. Султон уларга у қадар назар қилмас, ўз навбатида вазири аъзам ҳам девонлардаги аҳвол ва ишлар хусусида олампаноҳга ҳисоб бериб бўлганди. Мазкур машваратдан мурод эса кўпчиликка маълум бўлган кўклагги юмушларнинг ва умуммамлакат миқёсидаги бошқа зарурий тадбирларнинг режасини тузмоқдан иборат эди. Яъниким салтанатнинг асосий ҳаётий зарурати бўлмиш экин-тикин ва заминкорлик борасидаги муҳим ташвишлар эътибори олийга молик эди. Буларнинг ҳисобини олмаган хукмдор бу кун эрмаса-да, эртага боши берк манзилга рўбарў келиб, авомнинг норизолигига ва ҳатто нафратига гирифтор бўлмоғи, шубҳасиз.

Тахт ниҳоятда улуғвор эди. Жимжимадор нақшлар билан безатилган, суянчиқлари кунгурадор, султон илкиннинг ҳар икки кафти ўрнашадиган жойига шер тасвири туширилган. Улуғ амакиси ясаттирган бу тилло тахтда савлат тўкиб ўлтирган ёш султон Маликшоҳ кишига қаттиқ тикилгувчи эди. Унинг ёши эндигина йигирма бирга тўлаётган бўлса-да, шамойили улуғ кўринарди. Бу эҳтимол шохлик салобатидан эди, аммо юз сўнақларининг бўртиб туриши, ияқдор ва елкадорлиги, ниҳоят эрта қалинлашган қоп-қора қалта соқоли ҳам унинг қиёфасига улуғлик бахш этарди. Насли туркий қавмга бориб тақалгувчи султон чинакам бақувват ва мардона сувратли одам эди. Бошидаги соф олтиндан ишланган султонлик тожига туташган йўғон қошлари остидаги хиёл қисик кўзларига ҳар нечук инсоннинг тик боқмоғи мушкул эди. Ҳозир ҳам у аъёнларининг барчаларини бир-бир назаридан ўтказди. Кўзи тушганки одам бир безовталанар, нигоҳини ёхуд қўлларини қаерга яширишини билмай қоларди.

Тахтнинг ортида икки забардаст занжи қўлларини кўкракларидан қовуштириб, ҳайкалдек қотиб турар, лекин совуқ нигоҳлари сергак эди. Улар султоннинг хос соқчилари эди.

Султоннинг сезилар-сезилмас ишораси ила вазири аъзам аста томоқ қириб олди-да, ўктам овозда машварат муддаосини баён этди. Унинг шаҳар ташқарисидани иқталарни¹ ва улардан олиннадиган ҳосилларни тартибга солмоқ, баҳорги экин-тикин юмушларини бошламоқ, юртнинг уруғликка бўлган эҳтиёжини қондирмоқ, Наврўз айёмини нишонламоқ, мадраса-ю расадхона ислоҳлари борасида айтган умумий сўзлари унчалик узоқ чўзилмади. Ниҳоят султоннинг бу зарурий юмушлар хусусидаги ихтиёрини ҳам ошкор этди. Айниқса, Исфаҳондаги Низомия ва бошқа мадрасаларнинг бепул деб эълон қилиниши ҳамда уларга сарфланадиган маблағларнинг давлат томонидан қопланиши ҳақидаги ҳуш пайғом аҳли аъённинг олқишига сазовор бўлди. Айна дам Қазвиний ижозат ила олдинга

¹ Иқталар-маълум хизмат эвазига турли мансабдорларга тортиқ қилинган сатрлар.

чиқиб, ҳукмдор шаънига жимжимадор сўзлардан тузилган мақтовларни ёғдирди ва султонга бағишланган неча кунлар аввал битиб, ўқимоқ учун маврид кутгани ашъорини қўйнидан олиб, куйиб-пишиб ўқимоққа тушди. Шоирлар амири янглишмаганди, унинг таъма ўқи нишонга теғди, яъни султон қасидадаги ҳамду санолардан мум каби эриди. Кибр ила қошларини кериб девонбегини чорлади ва Қазвинийнинг елкасига хилъат¹ ёпмоқни амр этди.

Қазвиний султонга боши ерга теккудай таъзим қиларкан, пайт топиб Хайёмга голибона назар ташлаб қўйди. Хайём шоирлар амирининг бу хушнудлиги-ю у эришган тўхфага ҳам безътибор турар, бироқ мадрасаларнинг бепул қилинганлигидан дил-дилдан шодланмоқда эди. У бу эзгу амалларнинг ижодкори вазири аъзам эканлигини билар ва унингдайин донишманд зотнинг тadbирларини қўллаб-қувватлагувчи ҳукмдор борлигидан мамнун турарди. Дарҳақиқат, номи бутун мусулмон дунёсига тараннум бўлган вазири аъзам қудратли салжуқлар салтанатининг ишонган устунларидан бири эди. Уни Маликшоҳнинг падари бузруквори Султон Алп Арслон саройга келтирган ва таъбир жоиз бўлса, ундаги буюк истъодни кашф этиб, қадрини юксакка кўтарган эди. Шунинг учун валиаҳдининг тарбиясини унга ишонган ва рихлат маҳали ўғлининг ҳамда салтанат тақдирини унга топширган эди. Эл бахтига, вазири аъзам таъсиридами, ёш султон илмпарвар, динпарвар, шунингдек, фузалопарвар бўлиб чиқди. Яъни Нисоз ул Мулкнинг тақлифларини инobatга олиб, жамики олиму фузалони Исфаҳонга йиғмоққа тушди. Бунинг ортидан бошкентнинг шуҳрати етти иқлимга таралди.

Вазири аъзам сўзини тугатаркан, султоннинг хоҳишига биноан баъзи аъёнларга топшириқлар берди. Сўнгра олампаноҳнинг янги тақвим жорий этмоқ ҳақидаги ихтиёрини баён этди. Аслида бу амалнинг бошида ҳам вазири аъзам ила Хайём турардилар. Шунинг учун вазир бу борадаги фикрини ва мулоҳазаларини билмоқ истагида Хайёмга қаради.

Хайём бироз олдинга чиқиб, ҳукмдорга таъзим бажо этаркан, мардона жарангдор овозда сўз айтмоққа киришди:

— Олампаноҳ ихтиёр этган бу улуг юмушда улкан маъни бор. Барчага аёнки, биз қўллаётган ҳижратга молик қамарий йил шамсий йилдан ўн бир кунга қисқадир. Бу фарқлилик эрса бисёр мушкулотларга рўбарў этмоқда. Шулар боис йил ҳисобини ислоҳ қилмоқ ва ҳукмдоримиз шону шавкатига муносиб тақвим татбиқ этмоқ мақсади олийимиз эрур. Хайём Султонга яна таъзим қилди.

Султоннинг бу сўзларга хайрихоҳлигини билиб, барча Хайёмнинг фикрини овоз чиқариб тасдиқлади.

Ҳақиқатан ҳам салжуқийлар мамлакатида бир вақтнинг ўзида иккита тақвимдан қамарий ва шамсий йил ҳисобларидан фойдаланардилар. Шамсий тақвим асосида шамсий йил ётади, яъни заминнинг Шамс (Кўёш) атрофида айланиш даври 365 кеча-кундузу 5 соат, 48 дақиқа 46 сонияга тенг ва мана шу муддат бир йил ҳисобланади. Қамарий тақвим асосида эса қамар (Ой)нинг замин атрофида айланиш даври муддати мужжсам. Бу муддат 29 кеча-кундуз 12 соат 44 дақиқа 3 сонияга тенг. Шундай қилиб, ўн икки ойдан иборат қамарий йил 354 кеча-кундуз 8 соату 48 дақиқа 36 сонияга тўғри келади. Демак, шамсий йилдан ўн бир кун қисқа бўлган қамарий йил баҳорги экин-тикин юмушларида ноқулайликлар туғдиради. Бу борада шамсий йил ҳисоби жуда қўл келади. Натижада қамарий йил ҳисобидан диний ва ҳукумат ҳужжатларини юритишда, шамсий тақвимдан эса деҳқончилик юмушларида фойдаланилади.

Хайём йил ҳисоб-китобларига оид тақвимлар тарихидан жуда яхши бохабар эди. У Зардўшт ва унинг дини ҳақида кўп ўйларди. Ўша даврда шоҳ Гуштасп Зардўшт динини қабул қилган. Йил ҳисоби ислоҳ этилиб, Наврўзга асос солинган. Бу тақвим то Искандар Зулқарнайн замонасигача умр кўрган. Шундан кейин одамлар яна қадимги анъаналарга қайтишган. Бу кечмиш сосонийлар сулоласининг асосчиси шоҳ Ардашер давригача ҳукм сурган. У ҳам тақвимга ислоҳ киришиб, улкан байрам жорий этган ва уни Наврўз деб номлаган. Хайём буларни жуда яхши биларди ва ҳатто пайти келиб Наврўз ҳақида бир рисола битмоқ орзуси ҳам бор эди. Номи афсонага айланган, эл оғзида кўп хурматга сазовор, Нўширавони Одил замонасида Наврўзнинг ривож топиши, аббосийлар халифаси Маъмун даврида кўёшни кузатишлар ва у ҳамал буржиги кирганда Наврўзни нишонлашнинг жорий этилиши буларнинг бари Умар Хайёмга маълум эди. Эҳҳе-е, бу жафокаш ва лекин ҳамиша тўлин қиздек табассум ила кириб келгувчи ҳамда кўнгулларни сарафроз этгувчи Наврўз не-не замонларни-ю не-не ҳукмдорларни кўрмаган. Ҳат-

¹ Хилъат- заррин чопон.

то уни мажусийлар байрами дея таъқиқ этганлар ҳам бўлган. Бироқ ҳаётбахш Наврӯз мудом яшамоқда.

Уша ўтган замонлардаги тақвим ислоҳларида йил ҳисобига ҳаммаси бўлиб ўн олти кун қўшилиб қолган эди. Яъники ҳар бир ислоҳ киритган ҳукмдор кабиса¹ йил ҳисобига бир кундан қўшаверган. Маликшоҳ замонасига келиб, яъни айна дамда ана ўша хатоликларни тузатишга амр этилмоқда эди. Бу ҳукми олий юлдузлар ошноси бўлмиш Хайёмни беҳад ҳушнуд этди. Зеро у ҳозир тунги-Риндоний ва Микоилнинг ҳужрасида ўлтирган бағри чок шоирга мутлақо ўхшамасди. Султоннинг қаршисида салобатли мударра² салласини ўраб, зарбоф чакмон кийган адл қоматли, юзида гурур акс этган олим турарди.

— Биздин не тилак этурсиз? — дея сўради ниҳоят илк бора сўз айтган Султон.
— Расадхона юмушлари бароридами? Харажатлар нечук?

Хайём тагин қўл қовуштириб, таъзим қилди-да, жарангдор овозда деди:

— Олампаноҳнинг буюк давлатлари соясида ҳамиша омондамиз. Расадхона қурилиши жадал бормоқда, сарф-харажатлардин мустарлигимиз йўқ. Оллоҳ султони-мизнинг давлатларини яна-да зиёда қилгай. Биргина мушкул бизни қийнайду...

— Сўйлангиз! — Султон Хайёмга қаттиқроқ тикилди.

Хайём мулоҳазакор ва андишали оҳангда деди:

— Ҳазрати олийлари бохабардирларки, расадхонамизда улкан устурлоб³ бино этмоқ юмушлари ниҳояланмоқда. Вале сағирни кабир этгувчи шишаи олмос-заррабинга эҳтиёжимиз бордур. Бундаин олмос алкимё илмининг усталари бўлмиш мажусийлар даргоҳида мавжуддир...

Султоннинг овози кескинлашди:

— Нечук сўз? Ақчага муҳтожлигингиз борму? — Султон туркий сўзларни аралаштириб сўзларди. Бу, демак, унинг ҳаяжонланаётганидан ёхуд газабга келаётганидан дарак берарди. Султоннинг лафзидан учгувчи “нг” товуши “нг” тарзида эшитилардики, бу унинг асли турк ўғизларидан эканлигини эслатиб турарди.

Хайём султоннинг овозидаги ўзгаришни мажусийларни тилга олганидан газабланаётганга йўйиб, бироз саросималанди.

— Маблагга муҳтожлимиз йўқ. Хуршиди оламнинг ҳиммати олийлари барча юмушларимизни бисёр таъмин этмиш.

— Унда не сабаб?

— Мен бу ишга ижозати олийни олмоқ истагинда сўзлаб эрдим. Илло ислом таянчи бўлмиш султон ҳазратларининг расадхонасида мажусийларнинг буюми...

Султон Хайёмнинг сўзини бўлди:

— Хайём ҳазратлари Расули Акрам саллаллоҳу алайҳи васалламнинг “Чиндан бўлса ҳам илм ўрганинг”, деган ҳадисларидин бизни беҳабар деб ҳаёл қилдилар чоғи.

Хайём ўз феълига ва қўнғил майлига зид иш тутиб, хато қилганини англади, султонга итоаткорона бош эгди. Шу маҳал нигоҳи беихтиёр шоирлар амирига тушди. У Хайёмнинг мот бўлганидан ва унинг султонга малол сўз сўзлаб, гўё уни ранжида этганидан мамнун бир қиёфада роҳатланиб турарди. Лекин у янглишаётганди, чунки олампаноҳ Хайёмни ўзгача меҳр ила яхши кўрар, унинг феълидаги мағрурлиги ҳамда тўғрисиўзлигида туркийларга уйқашлик сезарди. Шул боис ҳам ҳозир Умар Хайёмни оғир аҳволга рўбарў қилганигини фаҳмлади-да, навбатдаги ихтиёрини вазири аъзамга ишорат этди. Вазир султоннинг фармонини ошкор қилди:

— Олампаноҳимиз фузалонинг пешвоси, осмон илмининг билимдони, шоир Умар Хайём ибн Иброҳим жанобларини ўзларига надим этиб сайладилар ва у кишининг йиллик маошларини ўн икки минг динор қилиб тайин этдилар.

Барча “офарин, тасанно” дея султонни олқишлади. Қазвиний ҳам бу олқишларга тил учиди қўшилса-да, аслида Хайёмнинг толеидан адоий тамом бўлганди. Ахир ўн икки минг-а! У бўлса бор-йўғи уч минг динор маош олади, тагин Амирул шуаро деган номи бор. Хайёмни эса Султон ўзига надим этиб сайлади. Бу дегани подшоҳнинг энг яқин кишиси, суҳбатдоши демақдир. Ё Оллоҳ, бундайин бахт нечукким унга насиб этмаса?! Ҳа, мана шу нишопурлик пайдо бўлди-ю шоирлар амирини ўша бахтга олиб боргувчи йўллар тўсилди. Энди бу йўллар Хайём даф бўлгачгина очилади. Қазвиний аянчли тиржайиб турар, аммо ич-ичидан отилиб келаётган бир фарёд бўғзини ёргудай бўларди.

Султоннинг ишораси ила Хайёмнинг елкасига ҳам хилъат ёпдилар.

¹ Кабиса- ҳар тўрт йилда келадиған 29 февралі бор йил.

² Мударра- мударрислар ўрайдиган кагга салла.

³ Устурлаб- телескоп.

Машварат якун топгач, султон вазири аъзам ва Хайёмга ўз хузурида қолишликни буюриб, бошқаларга ижозат берди.

Султоннинг уни бошқалардан айру кўрганлиги маъносини тушуниб ва ҳатто бу яхшидик эканлигини билиб турса ҳам Хайём ўзини қандай тутмоқ лозимлигини билмасди. Ҳалигина мулоҳазасизлик ила айтган гапи Хайёмни анчайин хижолатга солган, шул боис ҳам мудом ўшал туйғу оғушида эди. Асли бу сўзларини вазири аъзам жанобларига айтиб, рухсат олиб, уни бохабар қилиб қўйса ҳам бўларди. Не лаъин қавми йўлдан урди-ю шу гапни олампаноҳга ароз этиб турибди. Ё ашъори туфайли иззат-икромга сазовор бўлган амирул шуарога ҳасадни келиб, ўзининг султон ҳазратларига нечоғли ёвуқ эканлигини намойиш этмоқчи бўлдимиз? Ҳа, султоннинг ҳалиги сўзидан сўнг Қазвиний қанчалар хузур қилганлигини сезди...

Хайём ҳукмдорларга боз яқин юрмоқлик, уларнинг ошнолигига эришмоқлик офатлар асоси эканлигини яхши билгувчи эди. Лекин замона зайлига биноан ва ёхуд Хайёмники каби мақомга сазовор одам учун уларнинг назаридан узоқлашмоқ ҳам яхшилик аломати эмасди. Чунки бул замонада дабдабали умр сурмоқ, улуглар, яъни аҳли сарой, беку боёнлар ила ошнолик қилмоқ, ҳамдавра бўлмоқ русум эди ва барча шундайин тутумлар ортидан обрўга эришмоқ истарди. Мазкур таомили замонадан келиб чиқиб фикр этганда ҳам саройдан, яъни ҳукмдордан узоқлашмоқ ақлли одамнинг иши эмасди. Нима бўлганда ҳам ундан хатолик ўтди. Мана энди олампаноҳга не муомалотда бўлишлигини билолмай ҳалак.

Султон Маликшоҳ ақли, кўпда адолатли ҳукмдор эди. Ва лекин кўп ҳукмдорлар каби дўстни қадрлаш, сийлаш унинг феълига хос эрса-да, вақти-вақти ила ўша дўстнинг шохига болта уриб турмоқ одати ҳам мавжуд эдики, бу эл аро ҳукмдорлик иззатини сақламоқ учун қўл келарди. Ҳа, у исломпарвар, илмпарвар, фузалопарвар эди, бироқ бу олий амалларнинг барчаси унинг шуҳратпарастлиги ила қоришиб кетганди. Улар, зотан султон Маликшоҳ ҳам ҳокими мутлақликка интилардилар ва жами ҳаракатларида мана шу истак-хоҳиш намоеън бўлиб турарди. Шу истак ортидан салжуқлар сулоласига доҳил мамлакат тахтини эгаллаганки кимса ўз теварагидаги тахтга даъвогар кишиларни қатлиом этган, ҳатто ўз жигарларини ҳам аяб ўтирмаган.

Ҳижрий 428 йили Муҳаммад Тўғрулбек отлиғ ҳукмдор салжуқий султонлар сулоласига асос солди. Уни “Буюк султон, дин ва осойишталик таянчи” дея атай бошлади. Бу қудратли салтанатнинг олий ҳукмдорлари “Шаҳаншоҳи олам”, “Мағриб ва Машриқ султони” номли унвонлар ила улуғланардилар.

Боғдод Ислом халифалиги бутун дунё мусулмонларига ўз ҳукмини ўтказиб келаётган бўлса-да, аслан энди салжуқлар сулоласи Ислом оламига ҳукмронлик қила бошлади. Айнан улар халифа билан баробар тургувчи “Ислом олами султони” дея аталгувчи олий ҳукмдор лавозимини жорий этдилар. Бироқ султонлик ҳуқуқини эл кўзига расман халифадан олар эдилар. Шунга қарамасдан, уларнинг ҳадлари чегара билмас даражада кенг эди. Улар мусулмонлар яшайдиган барча ерларда ҳукмдорлик қилардилар. Бу ҳукмронлиқни ушлаб турмоқ ва ривож топтирмоқ учун айғоқчиликка асосланган хуфия хизматларга алоҳида эътибор қаратдилар. Шунингдек, “душман-ичингда” деган ҳикматга амал қилиб, ўз тахтларига даҳл қилгувчи ҳар қандай жигару қариндошнинг баҳридан ўтмоққа тайёр эдилар. Маликшоҳнинг амакиси султон Тўғрулбек унга қарши бош кўтарган ўз туғишган иниси Иннолбекнинг исёнини бостиргач, уни бўғиб ўлдиришга амр этди. Маликшоҳнинг отаси Алп Арслон тахтга ўтиргач эса оғаси Тўғрулбекнинг унга қарши бош кўтарган амакиларидан бири Қутулмишбек ила саваш қилди ва шафқатсизларча бостирди. Сўнг ўз иниси, Кармон ҳокими Ковурдбек ила сўғишди. Бироқ инисига омонлик берди. Ўша Ковурдбек ўтган йилнинг қўкламида Исфаҳон тахти орзусида Маликшоҳга қарши бош кўтарди. Ҳамадон бўсағасида бўлиб ўтган уч кунлик савашдан сўнг Ковурдбекнинг кўшини тор-мор этилди ва ўзи асир олинди. Эртасига тунда Низом ул Мулк маслаҳати ила у ҳам бўғиб ўлдирилди. Бу салтанат яхлитлигини ва осойишталигини таъминламоқ ниятида қилинди. Бундай шўр қисматдан султоннинг туғишган иниси Муҳаммад Такашгина ҳозирча омонда. Аммо унинг оёқ олишидан вазири аъзам ҳамиша оғоҳ турмоққа уринади. Чунки бир-икки шубҳаларига асос топа олди. У мансуб бу сулоланинг бироз соддалигини билиб, қадрласа-да, уларнинг пайти келганда ўта шафқатсиз бўлиб кетишларини ҳам тушунар ва шундан сақланишга уринарди.

Султон Маликшоҳ замона зайлига нечоғли шўнғимасин ва вазири аъзам таъсирга қанчалар тушган бўлмасин, ўзининг мустақил фикрлари, орзу-ўйлари ҳам бисёр эди. У анчайин саводхон, тафаккурга суянган, илму маърифатга ён босган, ободончиликни хуш кўрувчи, бунёд этмоқдан шодлангувчи ва шунингдек, кам-

бағалпарвар ҳукмдор эди. Хайём унинг айнан шу сифатларини қадрлар ва бу фазилатларидан илм йўлида наф олмоққа саъй этарди.

Султон ҳазратларининг авомпарварлиги ҳақидаги бир воқеотни вазири аъзам ажиб эҳтирос ва ифтихор ила сўзлаб берганди: мева-ю сабзавот тақчиллашган бир кезде сарой хизматчиларидан бирови бозорга тушибди. У тарвуз сотаётган деҳқоннинг тарвузидан олибди-ю ҳаққини тўламай жўнаворибди. Жабрдийда деҳқон шу ондаёқ саройга югурибди, чунки у султоннинг адолатпеша эканлигини ва арз этгувчилар учун сарой эшиги ҳамиша очиқлигидан бохабар экан. Султон деҳқоннинг тотини¹ диққат билан тинглабди. Сўнгра:

— Ул юзсизни танийсанму? — дея сўроқ қилибди.

— Сурагин фаромуш айламишмен, — дебди афсус ила деҳқон.

Бу суҳбатдан кейин султон ҳазратлари деҳқонни панага олиб, саройнинг жамики хизматчи-ғуломларини ҳузурига чорлабди.

— Қанийди биттагина тарвуз бўлса, кўнглим ани тусайдур. Надоматким анинг мавсуми ўтмиш. — дебди у сасини самимиятга йўғириб.

Шунда ҳалиги хизматчи олдга чиқибди-да, олампаноҳга ёқмоқ истагида хушомад ила хонасида тарвуз борлигини ошкор этибди. Султон деҳқонни чорлабди ва у талончини танибди. Ғуломи айбини бўйнига олгач, султон уни деҳқонга инъом этибди ва дебди:

— Бу сенга ғулом бўлғай. Анинг ихтиёри сендадур.

Алқисса, ғулом ўзини деҳқондан уч юз динорга сотиб олибди-да, озод бўлибди.

Бу воқеот вазири аъзамнинг султон ҳазратларига бўлган эҳтироми маҳсули ўлароқ ул зотнинг тахайюлида туғилиб, мардумга таралганми ёхуд ростдан ҳам кечмишми Хайёмга равшан эмас. Вале бундайин саховатпешалигу адолатни улуғламоқ олампаноҳ феъллига хослигига боз инонади. Шундай экан, унинг султон ҳазратларидан ёмонлик кутмоғи асоссиз эди.

Султон Маликшоҳ тахтдан қўзғолиб, виқор ила қуйига тушаркан, вазири аъзам ва Хайёмни ўнг ёқдаги хона сари бошлади. Иккиси ҳам унинг ортидан эргашдилар. Хайём икки соҳиби давлат тақи буюк салтанатнинг устунлари изидан юраркан, олампаноҳнинг боши узра ярқираган, айна дамда ўзлари тарк этаётганлари хонаи хоснинг нақшинкор усугунлари-ю шифти янглиғ ва кўкламги қирлардаги алвон чечакларга менгзаган нақшин деворлари каби улуғвор кўринган султонлик тожиға боқиб, кўнглида ажиб бир ҳузурни ҳис этди. Ҳузур унинг вужудини бир неча лаҳзалар ишғол этди. У оддий чодирдўзнинг ўғли бўлмиш фақир шоирнинг подшоҳларга ҳамсуҳбатлик шарафига эришганлигидан ифтихору ғурурга ўранган инсоний қониқиши, тўғрироғи, кибр эдиким, бунинг англамоққа ҳамма ҳам қурб тополмасди. Бандалик Хайёмга ҳам хос эди. Бунинг устига замонанинг зайли ҳам шу эди, яъниким одамлар юқори мартабали кишилар ила яқинлик қилмоққа, аҳли сарой ила қариндош бўлмоққа ва уларнинг суҳбатига мушаррафликка интилардилар. Аҳли замоннинг бахтиёрлик, шарафлилик ўлчови ана шундоқ эди. Ҳозир Хайёмнинг борлигини сийпалаб ўтган туйғу ана ўша кечмишларга йўғрилган, бироқ унинг руҳиятидан қувватли бўлмаган нафсий бир ҳис эди.

Ҳукмдор уларни танаввуд хонасига етаклади, демак, у вазиру надими ила тушлик қилмоқни ихтиёр этган. Султон ишорати ила анвойи ноз-неъматлар тўла кенг нақшин хонтахта теварагига ўлтурдилар ва Оллоҳга шукрона келтириб, юзларига фотиҳа тортдилар. Ғуломлар хизматга киришдилар. Аввали ҳарир либосга бурканган, қадамлари парвозга шай оққушмонанд гўзал канизак обдаста ва чиловчин келтириб, барчаларининг қўлларига сув тутди.

— Умар Хайём жанобларининг бизга ҳамроҳ бўлганликларидан бахтиёрмиз, — деди султон табассум ила бош силкиб. Бу исломий одоб тамойилларидан бохабар ҳукмдорнинг дастурхон ҳурматидан қилган мулозамати эди. Шунингдек, у бу билан даврага илиқлик киритмоқни ҳам истади.

— Куллуқ, олампаноҳ, — деди Хайём таъзим қилиб.

Таомдан сўнг шоир ва султон шатранж сурдилар. Ҳукмдор бу донишмандлар ўйинини хуш кўргувчи эди. Шул боис Хайёмдек кучли рақиб унга икки ҳисса завқ бағишларди...

¹ Тотини-арзини.

Бу юртнинг кўклами ўзгача, унинг ҳусну таровати ва файзини таъриф этмоққа ҳар не тил ожиз, қиёсига бирон муносиб ҳилқат топилмас. Шаҳар атрофида ястанган яйловлар, қирлар сабз уради, қирларнинг елкасига опичган тоғлар бағридан оқиб тушаётган дарё тўлиб-тошади. Ҳаво он қадар ғуборсиз ва хушбўй бўладики, халқумлар ачишиб кетади. Ҳали гулу чечаклар очилмагани боис бутун водийга яшил гилам тўшаб қўйилганга менгзайди, дўмпайган қирларни эса гилам тусига уйқаш ёстиклар дегулик...

Хайём болалигидан фасли баҳорни яхши кўради, рутубатли қишнинг зулумотини қувиб солгувчи улкан чароғни олиб келган гўзал парийга қиёслайди уни. Филҳақиқат, улкан чароғ-бу офтобки, у кўламда нақадар чароғон бўлади. Кўзку бардош этолмас, бардош этганлари қамашур. Кўк эса мислсиз даражотда тиниқлашади, қор уюмларини эслатгувчи оппоқ абрлар, кўм-кўк уммондаги кемалар янглиғ бир маромда сузадилар. Кўнгуллар бўлса уларнинг ортидан парвоз этмоқ истайдилар. Айниқса, назмга ошно кўнгуллар.

Хайёмнинг кўкламни яхши кўриши рост. Эҳтимол унинг бу гўзал фаслга бўлган меҳри аввали-ҳов ўшал парвозлари чоғида самода туғилгандиру сўнг заминга қайтгандир. Чунки баҳор-бу Наврўз, Наврўз эса олдин юлдузлар чаманида таваллуд топган ва кейин башар фарзандларига инъом этилган. Наврўзнинг қон томирлари юлдузларга туташган. Шунинг учун ҳам Хайём эсини танибдики юлдузларга ошиқ, Наврўз ва кўкламга мафтун. У Зардўшт қолдирган муқаддас китоб саналмиш “Авасто”ни ҳам мутолаа қилиб эди. Унда ҳам Наврўз ҳақида кўп ва ҳўп сўз айтилмиш. Зеро улар осмон илмини жуда пухта эгаллаган қавмдирларки, йил ва ойлар ҳисобида, тақвим табдили, юлдузлар ҳамда уларнинг жойлашуви, буржлар, умуман самонинг заминга, башар тақдирига таъсири борасида улардан кўп нарса ўрганмоқ мумкин. Бежиз мардум улар динини жодугарлар дини деб атамаган, чунки улар илмда чуқур кета бошлаганлар. Хайём буларни жуда яхши биларди, уларнинг коинот илми, Наврўз ва йил ҳисоблари тўғрисидаги китобларидан бохабар эди.

Зардўштиларнинг ҳисоблари бўйича, қуёш ҳамал буржига кирган кун Наврўз, деб аталарди, яъни ўша кундан янги йил бошланарди. Улар юлдузлар ҳаракатига қараб ҳар бир кун ёхуд ойнинг хислатларини белгилай олардилар ва ўз турмушларига жорий этардилар. Мисол учун улар ҳамал ойини фарвардин деб номлардилар ва бу ойни жаннатга қиёслардилар. Чунки бу муддатда наботот оламига жон киради дов-дарахту гиёҳларда тириклик барқ ура бошлайди. Офтобнинг заминга меҳри зиёдаланади.

Қуёшнинг савр буржида кечгувчи даврини улар урдбихшат ойи деб атайдилар. У кўкламнинг айни ўртасидир, замин ям-яшил либосга бурканади. Ундан сўнг хурдад ойи, тир, мурдод ва ҳақозо ойлари келади. Хайём буларни жуда яхши билади ва уларга эҳтиром ила қарайди. Ҳатто у нужум илми борасида уларнинг дунёни идрок этмоққа асосланган ҳар турли фалсафий фикрларини ҳам ўрганган, фойдаланган. Боиси шоир асрлар оша собитлашиб, башар ҳофизасига нақшланиб бораётган улуғ бир ҳикматга астойдил ишонарди. Бу “дунёдаги ҳар бир илм Яратувчига элтади”, деган қадим ва лекин оддий фикр эди...

Қуёш ҳамал буржига кирадиган куни эрта тонгданоқ шаҳарни ва шаҳар ташқарисидаги маъволарни ноғора-ю сурларнинг тантанавор саслари тутди. Бу саслардан нафақат аҳли башар, балки ҳайвонот ва наботат ҳам кўз очди. Доруссалтанат аҳли-ёшу қари, эркагу аёл ўзларининг янги либосларига бурканиб, шаҳар ташқарисидаги яйловлар сари отландилар. Шаҳар теварагидаги қишлоқларнинг аҳли ҳам ўшал кенг яйлов сари ошиқдилар. Бу умум хуш кайфият расадхона жойлашган тоғ ёнбағридаги Бўйра қишлоғи кишиларига ҳам хос эди. Бўйраликлар ҳам субҳи содиқдан Наврўз томошалари бўлиб ўтадиган жойга томон кўчдилар.

Оз фурсатда бутун водий бозормонанд томошагоҳ тусини олди. Аввалдан қазиб қўйилган ўчоқларга улкан қозонлар осилди ва уларнинг остиди оловнинг қизғиш тили кўрина бошлади. Қозонлар атрофида гулгун юзли сулув канизаклар тизилдилар. Уларнинг илкида катта-катта ёғоч қафтгирлар бўлиб, сумалак пиширмақ учун тадорик кўрар эдилар. Баайни Наврўзнинг хуш таоми бўлмиш сумалакнинг сирру асроридан воқиф сирли малаклар давра кургандек.

Бир тарафда қатор қилиб ўрнатилган дорларга бўғизланган қўй ва моллар илинган. Пичоқ тутган қассоблар уларнинг терисини шилиб, эту устихонларини нимталаш ила банд. Қассобларнинг қўли-қўлига тегмас, чунки султон ҳазратларининг амрларига мувофиқ бу йил Наврўзий маъракалар учун жуда мўл жонлиқ ажратилганди. Нимталанган этлар саватларга солиниб, майдон четидаги турли та-

омлар учун мўлжалланган қозонлар бошига этилиди. Таббохларда ҳам бир лаҳза тиним йўқ, уни у ёққа, буни буюёққа юмуш учун югуртиришиб, ҳар хил таомларга мослаб масаллиқлар ҳозирлайдилар. Зеро бутун водий бўйлаб солинаётган қатор-қатор дастурхонларга ҳадемай илк таомларни тортмоқ жоиз бўлур.

Майдоннинг энг марказида жойлашган қир устига султон Муҳаммад Жалолиддин Маликшоҳ учун кўшк ўрнатилди. Кўшкнинг ҳар икки ёнига олампаҳо-нинг аҳли аёли, яъни маликалар ва фарзандлари учун юмшоқ оромкурсилар қўйилди. Бу ошёни олийнинг уч тарафи нақшинкор алвон гиламлар билан тўсилди. Устига офтоб нури баралла тушиб, олампаҳо майдоннинг ҳар буржидан бемалол кўриниб турсин учун оқ ҳарир мато ёпилди.

Бир томондан мутриблар-созанда-ю хонандалар жой олдилар-да, ҳозирданоқ гўзал бир мусиқийни бошладилар. Бир ёнга улкан дор тикилиб, унинг остида адл қоматли дорбозлар ва қиёфалари кулгили алпозда бўяб-бежалган масҳарабозлар томоша кўрсатмоққа шай турардилар. Улардан нарида мерганлик баҳслари учун майдон барпо этилиб, бир неча турли-туман ҳажмдаги қабақ йиғочлари¹ ўрнатилган. У ерда камонкашлар² яна бошқа майда-чуйда тайёргарлик ишлари ила оворалар. Мерганлар майдонининг ёнида эса бутун салтанатнинг кенту қишлоқларидан йиғилган муборизларнинг³ куч синашмоқлари учун бир неча қават кигизлар солиниб, таппа-тахт қилиб қўйилган кураш жойлари кўринади. У ерда юрган ва турли тан машқлари ила машғул бўлган ҳайбатли муборизлар ҳар нечук эътиборни ўзига чорлаб, кўнгиларда завқ уйғотади. Бундан ташқари, одамлар ичра қора танли ҳиндий морбозлар, олов ютиб, олов пурковчи чиний жодугарлар ҳам томошалар кўрсатмоққа ҳозирланардилар.

Умуммайдоннинг энг четида турфа тусли ва насли турли отлар кўзга ташланади. Отларнинг ёнида ҳам одамлар гимирайдилар -булар чавандозлар ва уларнинг кўмакчилари. Алоҳида кўрада турган ва таналари лов-лов ёниб, кўзни қамаштиргудай кўринган отлар эса султон ҳазратларига тегишли. Салжуқий ва арабий бу зотдор отлар шахсан олампаҳо-нинг назоратида, эътиборида туради. Ота-боболари асли саҳройи кўчманчилардан бўлган ва жон риштасининг бир учи отлар жонига туташган, чин эранга хос бу мардона ишқ ила ёнган султон Маликшоҳ отларни бениҳоя севарди ҳамда ўзи ҳам беназир чавандоз, отлар ҳикмати билгувчи эди. Шул боис ҳам унинг отхонасида ўз мамлакатининг ҳар четидан жамланган уста сайислар хизмат қилиб, уларни отларнинг чин билгичлари бўлмиш зийрак синчилар назорат этардилар. Айни дамда отларга аралашиб, уларни артиб, ҳар ёқларини кўздан кечириб юрган анови отпараст одамлар ана шу синчи-ю сайислар эдилар.

Алқисса, Исфаҳоннинг осмону замини бир малоҳатли байрамнинг, бир таърифсиз шукуҳнинг оғушида эди...

Бу тонг анча эрта бош кўтарган офтоб тезроқ кўк тоқига етмоққа ошиқарди. Ҳаво кечагидан илиқ, ёқимли бир шабода елиб турибди. Танлар ҳар кунгидек жунжикмайди ва аксинча, заррин-заррин нурлар элтгувчи офтобий ҳарорат хуш ёқиб, этларни жимирлатади. Аҳли расадхона ҳам кўнгида Наврўзга эш гўзал бир завқ ва жунбуш ила уйғонди. Улар ҳам ҳадемай расадхонадан чиқиб, тантаналар манзили сари окдилар. Хайём Исфазарий, Воситий, роҳиб Амазеус ва бошқа олиму толиби илмларга бош бўлди. Уларнинг ортидан эса расадхона қурилишида ишловчи ҳунармандлар, хизматкору аҳли аёл ҳамда канизақлар эргашидилар. Байрам бошланаётган майдонга стишгач, барчалари ўз тўпларига қўшилдилар. Хайём ва бошқа аҳли илмлар эса тахтиравон бўсағасида олампаҳо ташрифига мунтазир бўлишиб, қўл қовуштирдилар. У ерда вазири аъзам мустасно жаъми аркони давлат ҳам ҳозир эди.

Ниҳоят шаҳар томонда сур чалиниб, қатор-қатор тизилган яроғли сарбоз ва сипоҳийлар дарвозадан чиқишиб, чопганча икки ёққа айрила бошладилар. Улар устларидаги совут ва қуролларини шақирлатишиб, бир маромда югурганча, ҳавасли тартиб ила яйлов теваарағи сафланиб, халқа ҳосил қилдилар. Аёнки, бу ҳаракатлар султон ҳазратларининг омонлигини таъмин этмоқ ниятида амалга ошириларди. Раиятнинг интиқ нигоҳи ўша ёққа қадалди.

Сарбозу сипоҳийлар майдонни ўраб бўлишгач, шаҳар дарвозасида ярим ялангоч, темирдек қоп-қора танлари мой сурдиганидан ялтираган, елка ва билак пойларини бўртган занжилар пайдо бўлдилар. Йигирма-ўттиз чоғли бу қулларнинг ортидан султон Маликшоҳ ўлтирган тахтиравон кўринди. Уни ҳам ўн нафар ҳаба-

¹Йиғочлар-нишонлар ўрнатилган ёғочлар.

²Камонкашлар-ёй отувчилар.

³Муборизларнинг-пахлавонларнинг.

ший кул кўтариб келмоқда эди. Султон кўшкidan сўнг кўринган маликалар Зубайда Хотун ва Туркон Хотун жойлашган кўшкларни ҳам занжилар елкалаб келардилар. Улардан кейин келаётган кичкинтой шаҳзодалар-Маҳмуд, Беркёрук, Муҳаммад, Санжар ва соҳиб девон Низом ул Мулк минган отларнинг ҳар бирини биттадан кул етаклаб олганди. Охирида яна йигирма-ўттиз нафар занжи эргашиб келарди.

Халойиқ иккига айрилиб, султонга йўл берди ва бош эгиб, таъзимда қотди. Кўшк тарафдан бир неча жарчиларнинг акс садо янглиғ бир-бирига уланган баланд овозлари эшитилди:

— Дин ва шариат таянчи, фуқаронинг суянчи, олам мусулмонларининг буюк амири, Искандари соний, хуршиди олам султон Муҳаммад Жалолоддин Маликшоҳ ибн Алп Арслон ҳазратлари!..

Султон тахтиравондан тушиб, кўшк олдига келди ва бошини хиёл қимирлатиб, фуқарога салом берди ҳамда уларнинг олқишига жавобан ўнг қўлини кўтариб, енгил силкинди. Сўнгра ўнг ёнидан жой олиб, қўл қовуштириб турган аъёнларга ҳам бош силкиб ўтди. Малика ва шаҳзодалар сўл тарафдаги ўриндиқларга ўлтирдилар.

Орадан бироз муддат ўтгач, суру ноғоралар овози, олқишу ҳайқириқлар тинди, ҳаммаёққа жимжитлик инди. Энди маросимнинг асосий қисми бошланмоғи лозим эди. Султон қошида бир неча киши пайдо бўлди. Улар оппоқ бўз либосда эдилар. Улардан бири-оқ соқоли кўксини қоплаган басавлат чол қўлида патнис ила султон қошида тиз чўкди. Патнис тўла бугдой эди. Султон ўрнидан туриб, “Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм”, дея илкига бир сиқим бугдой олди. Сўнг шундай деди:

— Илоҳи ризқ-рўзимизни бисёр, иймонимизни басаломат, умримизни баракотли қилсин, омин!

Жарчилар султоннинг лафзини баланд овозлар ила атрофга таратдилар. Халойиқ “Омин! Омин!” дея уларга жўр бўлиб ҳайқирди.

Султон қўлидаги бугдойни ҳаволатиб, атрофга сочди ва бу саъйини уч бора такрорлади. У гўё юрт узра хайру баракот уругини сочди. Жарчилар эртадан бошлаб ерга уруғ қадамоққа ижозат бўлганлигини халққа ошкор қилдилар.

Сўнгра бояги фаришта мисол чол илкидаги патнисдан Каломуллоҳни олди ва ўпиб, кўзларига сурди. Сўнг уни бағрига босди. Бу билан ҳукмдор мамлакатни илму ирфон ва адолат ила бошқармоққа ваъда бермоқда эди.

Чол иккинчи ҳамроҳидан олтин сопли ва қинли каттакон шамширни олиб, тақи тиз чўкканча Султон ҳазратларига узатди. Маликшоҳ сўл илкида шамширни тутиб, боши узра кўтарди. Барча унга эргашди. Бу унинг эл-юртни, дину иймонни ҳаммиша мардона ҳимоят этмоққа, фанимга аёвсиз бўлмоққа аҳду паймон қилганлигидан нишона эди.

Султон ўз ўрнига ўлтиргач, муҳтасиб Бадрий гўзал бир овоз ила Қуръон тиловат қилди. Офтобнинг заррин ва илиқ нурларига, тоғнинг майин шабодасига Оллоҳнинг асрорли каломи қоришиб, мардум вужудини ёқимли жимирлатди...

Шундан сўнг ноғора-ю довуллар зарбланиб, мардонавор ва ҳайбатли бир товушлар мажмуи вужудга келди. Бу сарбозий рақсга ишорат эди. Икки тарафдан жанговар либосларда, қўлларига ҳилолсимон шамширлар тутиб, ажиб бир шиддатли ҳаракатлар ила кириб келган эран давра қуриб рақс эта бошладилар. Шунингдек, улар рақс асносида шамширлар ила бир-бирларига ҳамла қилиб, баланд овозда ҳайқириб ҳам қўярдиларки, унда чинакам улуг муҳорабалардаги манзаралар намоен бўлиб: “Е ҳу, ё, ҳу!” деган наъралар қулоқларга чалингандай туюларди. Ушбу кўчманчи жангчи қавмнинг мардона рақси эди.

Ҳузури муборақда бошланган рақс асносида ижозати олий ила бутун майдон узра байрам тантаналари бошланиб кетди. Хайём вазири аъзамга билинар-билинемас ишорат этиб, аркони давлатнинг орқароғида турган аҳли расадхона орасига келди. Уни кўриб Исфазарий ўз одатича ҳазиломуз оҳангда деди:

— Устоз бу кун чавандозликда ўзларини намоен этадиларми ёхуд мардлар муҳорабасидами? — У Хайёмнинг ҳар субҳида қилгувчи жисмоний машқларини ва отларга бўлган меҳру муҳаббатини жуда яхши биларди. Шунинг учун устозининг кўнглини топиб, эркалик қилди. — Балки назм баҳсини ихтиёр этарлар?

Хайём Исфазарийга муғомбирона жилмайиб боқаркан, деди:

— Сенгзабон машқи ила банд бўлганда, биз чавгон ўйинига майл билдирурмиз. Филҳол, чавгончилар майдонга тушса, бизни боҳабар этурсен.

Атрофда енгил кулгу кўтарилди.

Шундан сўнг Хайём эгнига қора ридо кийиб, белига зуннор боғлаган роҳиб

Амазеусга бир сўз айтмоқчидай бўлиб қайрилган эди, ёнидагилар одоб юзасидан улардан эътиборларини олиб, хиёл нари сурилдилар. Роҳиб ўрта бўйли, кенг елкали, чўзиқ, катта юзига қора паҳмоқ соқоли монанд тушган одам эди. Унинг қошлари йўғон, қоп-қора, кўзларининг қорачиқлари ҳам тим сиёҳ ва катта эди. У кишига дастлабига олайгандек боқар, чехраси суҳбат мазмунининг оғишига қараб, аста-секин очилиб борарди. Ёши элликлардан ошган бу юнони роҳиб илми нужум ва илми ҳандаса-ю тарроҳлик бобида анча моҳир эди, боз устига сеҳр-жодудан ҳам бохабар эди.

Салжуқий султонлар қайси юртни фатҳ этсалар, у ердаги аҳли илм, шоиру хунармандларнинг энг зўрларини ўзларининг бош кентларига келтирардилар. Роҳиб Амазеус ҳам Маликшоҳнинг падари бузруквори султон Алп Арслоннинг Юнонистонга қилган юриши чоғида Исфаҳонга олиб келинганди. Ушанда унинг хотини ва Марям исмли қизалоғи бор эди. Хотини Исфаҳонга келиш пайтида безгак хасталигидан вафот этди, қизи Марям эса ҳозир бўйига етиб, мислсиз бир соҳибжамолга айланган.

— Неча кунким Марям кўринмайдур, сиҳати дурустми ишқилиб? — сўради Хайём чин дилдан қайғуриб.

Амазеус унинг самимиятини жуда яхши биларди, шул боис қондошларча қилган муомалотига монанд жавоб берди:

— Райҳона қиз йўқолганидан буён хонанишин бўлиб қолди. Биласиз-ку икки-си жуда иноқ эдилар.

Хайём дом-дарақсиз кетган Райҳона ва унинг ишқида бир кечада ғойиб бўлган Маҳмудни эслаб, оғир бир хўрсиниб қўйди. Яхшики, унинг қоронғилашиб бораётган кўнглини Амазеуснинг овози қайта ёритиб юборди:

— Шукрки, у бу кун байрамга чиқди. Ҳов, ана, қуйида қизалоқлар ила ўлтирадур, — дея Амазеус майдоннинг энг четига ишорат этди.

Хайём нигоҳи ила Марямни ахтараркан, ўзига қадалиб турган ўткир бир нигоҳни ҳис этди-бу малика Туркон Хотуннинг нигоҳи эди. У хийла узоқ бўлишига қарамай, Хайёмга қаттиқ тикилиб турарди. “Муддаоси недур?” деган фикр ўтди шоирнинг хаёлидан ва ўзини чалғитмоққа уринди.

— Абул Музаффар! — дея чақирди Исфазарийни.

— Лаббай,устоз, — деди ёш олим унга яқинлашиб, қўл қовуштираркан.

— Чавгончилар не бўлди? — ҳазилкаш тарзда сўради Хайём.

— Назаримда ҳозирланмоқдалар.

Хайём султон қаршисига ўтиб, таъзим қилди ва ушбу тавозеси ила бир ишга жазм этганини билдирди. Султон жилмайиб билинар-билинемас бош силкиб, ижозат ишорасини қилди. Шоир айна дамда ҳам Туркон Хотуннинг ўйиб юборгудай нигоҳини ҳис этиб турарди, бироқ у томонга қарамоққа жазм қилолмади. Четроққа чиқиб, эгнидаги жуббасини¹ ва салласини ечиб, Исфазарийга берди-да, бошига тақясини кийганча сўл тарафдаги отлиқлар давраси томон кетди. Бош сайис унга энг яхши отлардан бирини келтирди. Чўғ мисол ялтираётган узун ёлли от жувонмард бир ҳолатга тушган Хайёмнинг завқини тақриби оширди. У отларга бегона эмасди, болалигидан уларнинг зотларини билар, у пайтлар отаси ила далада юрганида, сўнгроқ Бухорода яшаганида ҳам чавандозлик машқини олганди. Бу борада унга чапдастлиги, чайир илки ва оёқлари кўмак берарди. Шунинг учун сакраб отта минди-да, қўлига эман дарахтидан ясалган чавгон таёғини олиб, бир ҳайқириб, ўзини отлиқлар даврасига урди...

Чавгон ўйини тинимсиз ҳайқириқ ва наъралар ила томошабинларнинг олқишлари остида анча давом этди. Ниҳоят интиҳога етгач, Хайём терга ботган қўйи тақриби султонга рўбарў бўлиб, таъзим бажо этди. Ҳукмдор уни чин ихлос ила олқишлади ва бир ҳамён тилло ҳадя қилди.

— Биз жаноби Хайём ҳазратларини олимларнинг олими, шоирларнинг шоири, само тоқига нарвон қўйган зот деб юрсак, ул сиддиқимиз чавандозлар чавандози ҳам эканлар? — деди султон ўз ҳайратини яширолмай, киброна эркалаш оҳангида.

Ҳам тинимсиз жисмоний ҳаракат натижасида, ҳам олий мақом олқишдан вуҷуди лов-лов ёнган Хайём бояги нигоҳни тағин ҳис этди...

Бу орада ҳузури олийда мушоира бошланиб, шоирлар навбатма-навбат ашъорлар айтдилар. Ашъорлар асосан султон Маликшоҳ ва салжуқийлар сулоласи мадҳида эди. Бу назм баҳсида амирул шуаро Қазвиний музаффариятга эришиб, ҳукмдорнинг тухфасига сазовор бўлди.

¹ Жуббасини-кийимлар устидан кийиладиган узун гулли либос.

Кураш майдонида бўлган муборизлар муҳорабасида Исфазарий ва Риндонийнинг кистови ила Микоил ҳам иштирок этди. У фузало ва толибларнинг олқишу рабатлари остида бир неча паҳлавонларнинг елкаларини тубан этди. Бироқ сарой муборизларидан бирига бел бериб қўйди. Шунга қарамай, вазири аъзамнинг хос ҳадясига мушарраф бўлди.

Намози пешинга яқин султон ўз аҳли аёли ва аржумандлари ила водийни тарк этиб, шаҳар ичкарасига юзланди. Намоздан сўнг авомнинг байрам шодиёнлари тақи давом этди.

2

Хайём ўйчан ва девона бир кайфиятда танҳо ўзи дарё сари юрди. Тоғ ирмоқларидан ҳосил бўлиб, кенгайган дарё водийдан бироз қуйида эди. Унинг суви бир қадар лойқаланган ва шунингдек, кўпайиб, икки соҳилининг қабоқлари остига бош уриб оқарди. Дарё суви пасайганда кўриниб қолгучи икки қирғоқдаги тошлоқ ҳозир сув остида қолган, шунинг учун ҳам дарё бир қарашда ғоят ваҳимали туюладики, бу унинг ростдан-да улуғворлигини намоён этади.

Умар Хайём водийдан анча пастлаб, дарёнинг тик соҳилидаги яшил гиёҳлар устига чўнқайиб, шитоб оқаётган сувга тикилди. Шовқин-суронли байрам оғуши дўнг ортида қолган, у ўлтирган жойдан кўринмаса-да, одамларнинг овозлари баралла эшитилиб турарди.

Дарё тоғдан, яъни юқоридан тушаётганлиги боис жуда тез оқарди. Эҳтимол унинг киши кўнглига ваҳм солмоғи ҳам ана ўша тезлигидан бўлса-да ажабмас. Зеро сувнинг шашти кўзни толиқтирар даражада эди.

Хайём ана ўша тезоб сувга тикилиб ўлтираркан, қошлари керилиб, кўз косалари катталашгандай бўлди-да, шуурида маҳзун ўйлар айлана бошлади. Одам умри ҳам худди шу сув каби жуда шитоб оқиб ўтиб кетаркан. Гоҳо ён-верингга қайрилиб қарагани ҳам улгурмайсан. Ҳатто ҳаётининг энг тотли онларини яшаётганлигини ҳам ўз вақтида пайқамайсан. Фақат фурсат бой берилганидан сўнггина... У ҳам яқиндагина бола эди, қиблагоҳининг паноҳида шўх-шодон умр кечираётган китобсевар болакай эди. Отаси оддий ҳунарманд бўлгани билан гоҳо кўп ҳикматли гапларни топиб гапирардики, Абул Фатҳ жон қулоғи ила тинларди. Балки чодирдўз Иброҳимнинг бундаин ҳикматларни топиб сўзлаши унинг дунё ва ёхуд кўпни кўрганлигидан бўлса ҳам ажабмас. Қолаверса, Нишопур жуда қадим маскан эдики, унинг кечмиши юзлаб ҳикматли китобларга жо бўларди.

Ўша куни ҳам улар шаҳар ташқарисига заминкорликка чиққандилар. Туйқусдан отаси Иброҳим Адҳам ғорига бормоқликни истаб қолди. Умуман Нишопур шаҳри ва унинг атрофида бунақа зиёрат жойлари, хонақоҳлар бисёр бўлиб, бу азим кентда жуда кўп азиз авлиёлар яшаб ўтганди. Ушанда отаси ғор ичида Умарни ҳамроҳ тутиб, икки ракат намоз ўқиди. Кўп яхшиликлар, ўғлига улуғ мартабалар тилаб, дуолар қилди. Сўнг уни ғор яқинидаги булоқ бошига олиб борди. Муздек булоқ сувидан қониб ичдилар ва отаси булоққа тикилиб ўтириб, мана шу ривоятни сўзлаб берди:

— Қадимда бу ерда савдогар яшаган экан. У савдо сотиқ билан жуда кўп юртларда бўлибди, катта бойлик тўплабди. Кунларнинг бирида навбатдаги кент дарвозасига яқинлашаркан, шундайин манзаранинг гувоҳи бўлибди: бир заминкор омонда ер ҳайдар, лекин омончи от эмас, терга ботган қул тортиб борарди. Савдогар юмшоқ кўнгилли эди, шул боис қулга раҳми келди. Қул ва унинг хожасини ёнига чорлаб, қулни сотиб олиб, озод қилиш истаги бор эканлигини билдирди. Бироқ қул савдогарни ҳайратга қориб, аввал миннатдорчилик билдирди, сўнг унинг таклифини рад этди ва уни сотиб олишида маъно йўқлигини айтди. У савдогар ва унинг карвонига хотиржам боқаркан, деди:

— О, муҳтарам зот! Ҳамма нарса ўткинчи, бу ҳам ўтади.

Савдогар мулзам бўлибди-да, бир сўз айтмасдан йўлига равона бўлибди.

Орадан бир неча йил ўтиб, иттифоқо савдогар тақи ўша шаҳарга келиб қолибди. Бироқ у ҳалиги воқеани аллақачон хотиридан айирган экан. Хуллас, молларини ўз вақтида сотиб, катта фойда олибди ва таомилга кўра барча тужжорлар ила ўша юрт ҳукмдорининг ҳузурда бўлибдилар. Ҳукмдорга қимматбаҳо совғалар инъом этибдилар, у эса меҳмонлар шарафига катта базм уюштирибди. Савдогар тўкин дастурхон устида ўлтираркан, баногоҳ ўзи бир вақтлар қулликдан озод этмоқни истаган ҳов ўша одамни кўриб қолибди. У қимматбаҳо либосларга бурканиб, подшоҳнинг ўнг ёнида ўлтирарди. Ниҳоят унинг, яъни собиқ қулнинг бош вазир эканлигидан хабар топгач, лол бўлиб қолибди.

Вазир ҳам эски танишини эслабди ва базми олийдан сўнг ўз уйига таклиф этибди. Меҳмонига қимматбаҳо инъомлар бериб, ўз тарихини ҳикоя қилиб берибди: шаҳар беҳисоб ёғий қуршовида қолиб, подшоҳ чорасиз аҳволга тушибди. Қул тақдир тақозоси ила ҳукмдорга рўбарў бўлибди ва ёғий ўртасига низо солиб, бири бири билан уриштириб қўйиш тадбирини айтибди. Ҳукмдор унинг айтганини қилибди ва зафар қозонибди.

Вазирнинг бу фаройиб саргузаштидан янада ҳайратга тушган савдогар сўрабди: — Бу не? Бошингиздан кечирган азоб-уқубатлар эвазига тақдирнинг инъоми-ми ёки?..

Вазир мийиғида кулиб, хотиржам дебди:

— Ҳаммаси ўткинчи, бу ҳам ўтади!

Савдогар лолу ҳайрон ҳолда шаҳарни тарк этибди.

Бир неча йил ўтибди. Савдогар ўзининг тижорий юмушлари ила тагин ўша шаҳарга келиб қолибди. Эски таниши бўлмиш вазирни йўқлаган экан, юрт подшоҳининг вафотидан сўнг бош вазир унинг ўрнига ўлтирганини айтишибди. У кечкурун подшоҳ қабулига кирибди. Янги ҳукмдор уни илиқ кутиб олибди ва дуру жавоҳирларга кўмибди. Тун бўйи инсон умри ва унинг бошига тушгучи турфа кечмишлар ҳақида суҳбатлар куришибди. Ниҳоят савдогар подшоҳ шаънига ҳамду санолар айтиб, бу мартабага чиндан муносиб эканлигини изҳор этибди. Шоҳ ҳеч нарса демабди. Фақат хайрлашув олдидан мулойим овоз ила ўзининг доимги гапини айтибди:

— Ҳаммаси ўткинчи, бу ҳам ўтади!..

Орадан йиллар ўтиб, савдогарнинг йўли яна шу шаҳарга тушибди. Шаҳарга кирибди-ю совуқ хабар эшитибди. Унинг қадрдонига айланиб қолган подшоҳ яқинда қазо қилган экан. У чинакам қайгуга чўмиб, дўсти қўйилган мазористонга борибди ва унинг қабри устида ўлтириб, қуръон тиловат қилиб, унга Оллоҳдан улуг ажрлар тилабди. Кўз ёшларини артиб, сағана тошига битилган таниш сўзларга кўзи тушибди: “Бу ҳам ўтади”. Савдогар фарёд урибди, умрнинг бебақолигини эслаб, оҳ тортибди ва ушбу сўзларни айтибди:

— О, менинг биродарим, бу сафар сен янглишдинг! Буниси ўтмайди!

Маълум муддат ўтиб, кексайган, соч-соқоли оқарган савдогар яна ўша таниш шаҳарга келибди. Ҳар сафаргидек ўзининг савдо-сотик ишларини яқунлагач, дўстининг қабрини зиёрат қилмоқчи бўлибди. Валекин ҳар қанча изламасин мазористонни тополмабди. Одамлардан сўроқлабди. Айтишларича, уч йил аввал кўклам чоғи шаҳар четидаги дарё тошиб, кўп офатлар келтирибди. Кутурган тўлқин ҳатто мазористонни ҳам текислаб кетибди. Филҳақиқат, унинг ўрнида қақраган биёбон ётарди.

Савдогар бирон сўз айтмабди-да, ўша куниеъ шаҳарни тарк этибди...

Отаси сўзини тугатиб, булоқ сувига ўйчан тикилиб қолди. У ўз ривоятини берилиб ҳикоя қилди, бу бевафо дунё унинг ўзига ҳам вафо қилмаслигини ҳис этиб, сўзлади. Балки у бу ривоятни бирон бир дарвишдан эшитгандир, чунки Нишопурда дарвишу зоҳидлар мўл бўлгучи эди. Уларнинг ваъзлари, қаромату мақоматлари оғиздан оғизга кўчиб юрарди. Бироқ отаси бу ривоятни гўё ўз бошидан кечирган мисол ҳикоя қилди. Шунинг учунми, Умар ўзини ўшанда жуда ғалати ҳис қилиб, ажаб ҳолга тушганди. Ҳали бола бўлса-да, бир неча кун ҳаловатини йўқотиб, на смоқ-ичмоғида ва на уйқусида ором қолмаганди. Ҳозир ҳам ҳудди ана шундай аҳволга тушди, шиддат билан оқётган дарёга тикиларкан, юраги орзиқди. Нималарнидир истаб, бағри ўртанди, кўзларининг чети жизиллади. Чуқур бир хўрсинди-да, “ҳаммаси ўткинчи”, деди овоз чиқариб. Айна дамда қалбида жўш урган тугён ила миёсида уйғонган фикр уйғунлашиб, шеърий сатрларга айланди:

*Лоладек қадаҳ тут Наврўз айёми,
Лолаюз ёр ила хушдир дил коми.
Шодлик ила май ич, фируза фалак
Тупроқ қилур охир, шул иш анжоми.*

У ютоқиб бағрини силади. Ҳозир унга на баҳорий салқинлик ва на айқириб оқётган дарёнинг этни жунжиқтирувчи шабадаси таъсир қилмасди...

Ортидаги шарпани сезиб, чап елкаси оша ўша ёққа қайрибди. Бир неча қадам нарида пешонабанд ила бостирилган ҳарир рўймоли ел оғушида мафтункор ҳилпирарган Марям хижолатли боқиб турарди.

— Фикру ўйингизга завол бўлдим, узр устод! — деди у юзи олланиб, —

Ассалому алайкум.

Хайём фикрини жам этгунча бир муддат эсанкиради ва саломга алик оларкан, ўрнидан турди. У бу бемисл гўзал ҳилқат ила рўбару келаркан, тақи ичидан бир нарса суғурилиб чиқаётганини, ўзининг иккига айрилаётганини сезди.

Марямнинг тим қора кўзлари жон олғувчи эди. Бу кўзларни асрамоққа шай турган пайконлар қайрилима бўлиб, тим қора қошларга туташиб кетгудек. Юзи шу қадар пок ва оқки, қараган сари тақи қарамоқ истаган кўзлар тез толиқади. Лаблари пуштга мойил, четлари юз қисмидан тиниқ чизик ила ажратилган мисол. Улар тез-тез қимтиниб турар ва қимтинганлари сарин лаби устидаги қоп-қора холи ҳам ҳаракатга келардики, бу ҳар нечук қалбларга ўртаниш солмоғи аён эди. Хуллас, кундузи дарё бўйига тушган тўлин ой кўклам қуёшидан ҳам ойдин кўри-ниб, ҳаммаёқни кўзларни қамаштиргувчи, дилларни сим-сим оқизгувчи нурга чулғади.

Хайём ҳар сафар Марямга тўқнаш келганда, алланечук туғён ва тебранишларга гирифтор бўлар, гоҳо қаерда тургани, муддаоисию айтмоқчи бўлган сўзларини ҳам фаромуш этарди. Вужудида олов ёниб, қони қизий бошлаганини бетакрор ҳузур ва сархушлик ила яққол ҳис қиларди. Балки бу эҳтиросли кечмишларга айнаи кучга тўлган йигит ёшидаги Хайёмнинг шоир қалби боисдир ва эҳтимол Марямнинг хуркак оху каби зоҳири остидаги бир қадар эркину озод феъли, мусулмон қизларига аксил ўлароқ дадиллиги ёхуд эркаликка менгзаган шўхлиги сабабдир. Не бўлганда ҳам Хайём унинг қошида ҳузурбахш бир оташда қоврула бошларди.

— Завол не, ширин хаёлларимга ҳаёт бахш этдинг, Марям, марҳабо! — Айни дамда Хайём ўзини идора этолмай, саросималанмоқда эди. — Нечук танҳосен?

Қизнинг киприклари силкиниб, шоирнинг бағрига тақи ўқ отдилар.

— Райҳонани унутмоққа ўзимда куч тополмасмен. Шўрликкинанинг ҳоли не кечди экан? — Марям форсийда бехато, лекин ёқимли бир талаффуз ила гапирарди.

Иккиси соҳилда сувга тикилганча маҳзун турардилар. Хайём Райҳона ҳақида Марямнинг кўнглига таскин бергувчи бирон сўз айтмоққа ожиз эди.

— У ғойиб бўлди-ю мен учун сўзлашгулик ҳамроҳ, дўст қолмади. — Марям ҳамон сувга тикилиб сўзларди. — Райҳона кўп тафаккурли қиз эди, кўп китоб ўқирди. Қанча шеър газални ёд биларди. — У сўзларди-ю кўзларидан ёш оқарди ва уларга яна-да қаролик бахш этарди. — Уни эсладим юрагим сиқилди, танҳоликни истаб қолдим. Бу томон юрсам, бахтимга сиз турибсиз!

Хайём қизнинг ростмона йиғлаб, андуҳ чекаётганини кўриб, ачиниб кетди.

— Ўзингни азоблама, Марям, балки қизгинани Маҳмуд топиб келар. Оллоҳ хоҳласа, ҳеч гап эмас. — У қизни чалғитишга уринди. — Ўзинг нечуксен? Падаринг ила расадхонада қийналмаяпсизларми?

Марям бир энтикиб, илки ила кўз ёшларини артди.

— Шукр қийналганимиз йўқ. Ватандин ўзга ҳамма нарса муҳайё, устод.

Хайёмнинг бағри ўртаниб кетди, чунки қизни кичик дарддан олиб, каттасига отганини фаҳмлади.

— Ҳар кун мана бу тоғларга боқиб, Ватанимни, онажонимни эслаймен. Бу ернинг тоғлари бизнинг тоғларга жуда ўхшаш, лекин бу ерда тупроқ, гиёҳ мўл, бизларда эса тош. Бу ернинг ҳавоси хушбўй, бизники бўлса енгил ва мусаффо! — Марям чуқур бир соғинч ила гапирарди.

Хайём сўзсиз қолди, тилига келтиргулик таскинли сўз топа олмади.

Қиз сезгир эди, Хайёмнинг аҳволини англади.

— Узр, устод, дилингни хира торттирдим.

Бир томони Марямнинг Хайёмни ўзига яқин олиб, бу сўзларни гапириши унга хуш ёқарди ҳам.

— Ҳа, айтгандай, отам нечукдир кейинги кунларда камгап бўлиб қолди. Дилдан ҳаловат ариган кўринади. У киши сизнинг суҳбатингизни хуш кўради, балки...

Хайём қизнинг муддаосини тушунди.

— Албатта гаплашаман — деди қизни эркаловчи бир оҳангда...

Саккизинчи боб

Жавзо кириб, коинот тиниқлашди ва шу вайҳудан ҳам расадхона юмушлари жадаллашиб қолди. Самопараст олимлар кеча-ю кундуз осмон ила тиллаша бошладилар. Расадхонанинг устурлоб ўрнатилган кенг хосхонаси олиму толиблар ила гавжумлашиб, гоҳо баҳс-мунозаралар ёхуд илми нужумга оид ваъзлар ҳам жон-

ланмоққа тушди. Осмон, хусусан, юлдузлар сиру синоатга бой бўлганлиги ва уларнинг қисман инсон тақдирига туташлиги дунёни англаш талабидаги бошларни ўзи сари чорлаб, уларга кун сайин мўъжизалар ваъда қилаверарди.

Расадхона тоғ ёнбағрида жойлашганди ва шул боис унинг асосий катта гумбази ортидан тоғ чўққилари қорайиб кўриниб турарди. Хайём мажусийлардан олиб келинган шиша заррабинни устурлобга ўрнатиб, кузатишларини давом эттира бошлади ва бу билан гўё кўк тоқига нигоҳи етадиган бўлди, мажозан унга нарвон ўрнатди. У шоғирдлари Исфазарий, Воситий ва бошқалар ҳамроҳлигида юлдузларни ўрганаркан, шу билан бирга уларнинг Миррих, Муштарий каби сайёраларга нисбатини, ҳаракату ҳажмларини ҳам аниқлашга, кузатмоққа тушди. У янги тақвим яратишга киришганлиги боис юлдузларнинг ўн икки буржини ўзида мужассам этган Сомон йўли¹ туркумини ўрганмоққа астойдил бел боғлади. Зеро сирли самонинг башарият тақдирига туташ манзиллари ҳам айнан шу туркумда эди. Эҳтимол само меҳвари, Арши аълога туташ маъво ҳам шунда бўлса ва чексиз коинотнинг, таъбир жоиз эрса, маркази (нисбатан) мана шу оралиқда бўлса ажабмас. Чунки Ер айланади, Ой, Қуёш ва бошқа хилқатларнинг бари айланади, яъни бутун коинот ҳаракатда, айланади.

Бу осмонга дил боғлаган Хайёмнинг ўйлари, фикрлари эди. У бутун борлиқни ўз қувваи ҳофизасига бирваракай жо этмоқни истарди...

Хайём ҳеч вақт фикрлашдан, изланишдан тўхтамасди. У ҳамшиша янгилик сари интиларди, умрига маъно бўлаётган барча илмларни қамраб олмоққа ва уларда ўзига хос бирон кашфиёт яратмоққа ҳаракат қиларди. Унинг феъли шундай эди, умрининг маъно-мазмунини ҳаракатда эди. Шу кунларда у яна бир янги юмушга қўл урди, яъниким осмон хилқатларини ва унинг заминга нисбатини ўрганишни осонлаштирувчи бир асбоб бунёд этмоққа киришди. Бундан саксон йиллар муқаддам Рай шаҳрида яшаб ўтган риёзатчи ва мунажжим Абу Маҳмуд Ҳомид ибн Хидр ал Хўжандийнинг “Судси фаҳрийси”² Хайёмни қизиқтириб келарди. Мазкур судс ёрдамида Хўжандий Қуёш бир йилда айланиб чиқадиган катта фазовий доира³нинг Ернинг марказий айлана чизигига (Экваторга) оғиш бурчагини аниқлаган. Шунингдек, Райнинг кенглама даржасини ҳам ўлчаган. Хайём ана шу судс-ни бино этмоқчи бўлди. Аввало ҳар томонлама ҳисоб-китобли мукаммал тарх чизди. Мазкур тархга асосан расадхона юқорисидаги тоғнинг тўшида оралиғи етти газ келадиган иккита ўзаро ёндош тош девор ўрнатилмоғи лозим. Уларнинг орасига эса учига туйнуғи айланасининг кўндаланг кесими⁴ бир қарич келадиган гумбазсимон тоқи бириктирилади. Бу туйнукнинг марказини шу деворлар орасидаги текисликка⁵ ўрнатилган ва кўндаланг кесими саксон газ келадиган доира судсининг маркази ила устма-уст тушадиган қилинади. Сўнг судсни ёғоч тахта ила ўраб, уни мис ила қопланади ва айлана даражаларининг ҳар бирини уч юз олтимишга бўлинади. Бу бўлимларнинг ҳар бири эса ўн сония келади. Қуёш чиқаётганида унинг нури шу туйнукдан текислик чизигига тушмоғи лозим.

Хўжандий тажрибасига биноан, туйнукдан ерга тушаётган нурнинг ҳажмича (микдорича) доира ясаб, унинг марказини ўзаро кесишувчи иккита кўндаланг кесими ила белгилаб қўйилади. Доиранинг айланаси ердаги нур чегараси ила мос келади ва унинг марказига биноан Қуёш билан осмоннинг кузатувчи тепасидаги энг баланд нуқтаси оралиғидаги масофа аниқланади.

Шундай қилиб, Хайём мазкур тарх асосида судсни қуришга киришганди. Кеча Микоил бошлиқ сангарошлар ёндош деворларни қуриб битказдилар. Тоқини ўрнатишда эса Хайёмнинг ўзи иштирок этмоғи шарт, чунки бу юмуш заргарлик каби нозик ва аниқ ҳаракатларни, ҳисоб-китобни талаб этади. Озгина хатога йўл қўйилса ва нурнинг оғиши сезилмас даражада сурилса ҳам бир неча сониялар тугул кунлар нисбатида адашув келиб чиқмоғи мумкин.

Хайём расадхонанинг хосхонаси марказидаги устурлоб олдида қоғоздаги иккита ёндош чизикқа тикилганча чуқур ўйга чўмиб турарди. Айни дамда у тақи устод Уқлидуснинг беш қондаси ҳақида бош қотираётганди ва шунингдек, ҳайрат оғушида эди. Бу машҳур беш қонда, исбот талаб этмагувчи шу беш ҳақиқат унга болалиқдан ошно. Гўё унинг барча илмларга оид жами фикрлари, қарашлари ва ҳатто кашфлари мана шу қондалар ортидан ёхуд уларнинг етовида яратилгандек...

Корфармо ва Микоилнинг кириб келганлигини унинг ёнига етиб, салом берганларидагина пайқади.

¹ Сомон йўли-Зодиак.

² «Судси фаҳрийси»-«Фаҳрий сексант».

³ Доира-эклиптика.

⁴ Кесими-диаметри.

⁵ Текисликка-меридианга.

— Ваалайкум ассалом, — деди у нигоҳи мудом тафаккур оғушидан чиқмай.
— Хожам, агарки суднинг тоқини бугун эрта ўрнатмоққа киришмас экан-миз, биз расадхона хоналари пештоқларидаги нақшларга ишлов бера турсакми, деб эдик? — рухсат сўраш маъносида деди корфармо.

Ниҳоят Хайём фикрини жамлади.

— Тоқини ўрнатишга эртадан киришурмиз. Унда ўзим иштирок этмасам бўлмас. Сизлар эса бугун ҳордиқ олинг, ижозат.

— Хўп бўлади, хожам, — деди Корфармо итоаткорона бош эгиб.

— Яхши бўлди. Микоилнинг қалин соқол-мўйлови орасидан тишлари кўри-ниб, мамнун жилмайганлигини ошкор этди. — Полвон (у айиғини шундай атарди) ила водийни бир кезиб қайтамиз!

Хайём кулди:

— Полвоннинг тирноқларини тарошлаб қўйсанг бўларкан, жудаям ўсиб кетбди. Оллоҳ сақласину... — У сўзини интиҳоламади.

— Хўп бўлади, устод...

Тагин у икки ёндош чизиқ ила танҳо қолди. Қошлари чимирилиб, манглайи тиришиб, уларга тикилди. Сўнг қўлига хомани олиб, иккала ёндош чизиқни ҳам давом эттириб, кескин хома тортди. Чизиқлар қоғоз четида якун топди. Мабодо ул қоғозга туташ тақи бир қоғоз ёхуд хома чизиқ тортмоғи мумкин бошқа бирон нимарса бўлганда эди, икки ёндош чизиқ яна давом этаверарди, бироқ туташмасди. Шундай қилиб, бу чизиқлар Хайёмнинг нигоҳида чексиз бир маъвода ғойиб бўлиб, коинот қаърига сингиб кетардилару лекин туташмасдилар, кесишмасдилар. Ё Қодиро! Наҳотки бу жуфт ҳад мангу шундай давом этаверсалар?! Йўлларида қанча нигоҳлар, юксакликлар, кўтарилишу тушишлар, не-не талотумлар бор. Бу итоаткор, мўмин чизиқлар бир-бирларига эргашиб, абадий йўлдалар, на бир-бирларига яқинлашадилар, на бир-бирларидан узоқ кетадилар. Улар қандайдир кўринмас кучга, тўғрироғи, қонунга бўйсундилар, итоат этадилар. Бу қонунни исботламоққа ҳожат ҳам йўқ, у абадул абад амалда. Ё парвардигоро! Бу абадий қонуннинг, ўзгармас, исбот талаб этмас қонуннинг асосчиси, эгаси ўзингсан! Устод Уқлидус ҳам буни англаб етган ва ўзининг исботга беҳожат қоидаларини яратган. Унинг бешинчи қоидаси! Мана, ўша бешинчи қоидага муқобил беш умумий тушунчалар... Хайёмнинг кўзлари катта очилиб, чақнарди. Ҳозир у бутун вужуди ила илм завқининг уммонига шўнғиб борарди. У илми хандасанинг шоирига айланарди... Хў-ўш!.. Ҳаққи рост, мана ўша умумий тушунчалар:

“Бир-бирига тенг бўлган ўзаро ҳам тенгдир.”

Нақадар содда ва жўн, бироқ ҳеч қачон ўзгармас қоида. Хайём ҳар бир тушунчани эслар экан, ўша тушунчага монанд чизиқларни қоғозга чизиб борарди. Демак, иккинчи тушунча:

“Агар тенгга тенг қўшилса, унда бутун ҳам тенг бўлади.”

Учинчиси:

“Агар тенгдан тенг олиб ташланса, унда қолдиқ ҳам тенг бўлади.”

Ва:

“Бир-бири билан кесишувчилар ўзаро тенгдир.”

Ёки сўнггиси:

“Бутун бўлақдан каттадир.”

Бу борада баҳсу мунозарага ҳожат йўқ, ҳаммаси тўппа-тўғри. Шунинг учун ҳам хандаса ва унинг фалсафаси буюқдир...

Хайём таниш овозни эшитиб, узоқ-узоқлардан қайтди ва овоз келган томонга ўгирилди. Кўзларида чақнаган олов ёруғ нурга айланди ва нур ҳарир пардага менгзаб, ниҳоят маълум фурсат ўтгач, парда кўтарилиб, қаршисида турган роҳибни илғади.

— Хаёлингизни бўлмадимми ишқилиб? — деди роҳиб хижолатли овозда.

— Бу гапингиз ғалат, жаноб. — Хайём очиқ чехра ила кучоқ кериб, роҳибни хонанинг даричалари остига қурилган сўричага таклиф этди. — Марҳабо! Марҳабо!..

Юзма-юз ўлтирдилар.

— Нечукдир ҳужрамга ҳам, расадхонага ҳам сигмасмен. — Амадеус нигоҳини қаерда тўхтатишни билмас, кўкси ҳапқириб-ҳапқириб кўярди. — Аслида туни билан киприк қоқмадим.

Хайём отаси тенги бу гайри дин алломанинг аҳволини тушунгандай бўлар, бироқ наҳотки шу ёшда ҳам шунчалар тугён, бу қадар безовталиқ насиб этса, деган андишали ўй фикрини хулосалашга монелик қиларди. Шунинг учун Амадеуснинг кўнглини эҳтиётлаб гапиришга уринди:

— Не боис ухламадингиз?
— Рости тун бўйи юлдузларни томоша қилдим.
— Ахир, умр бўйи томоша қилиб қонмадингизми? — Кулиб ҳазиллашди шоир.
— Демак, қонмаган эканмен. — Роҳиб дарича орқали мовий осмонга тикилди.
— Қизиқ, юлдузлар ҳаммага бир хил кўринади - мусулмонга ҳам, насронийу мажусийга ҳам!.. Аммо одамлар уларга бир хил қарамайдилар. Уларга боқиб, турли маънолар чиқарадилар.

— “Дарҳақиқат, биз (ерга) энг яқин осмонга чирроғлар (юлдузлар) ила зийнат бердик...” (“Мулк” сураси, 5-оят) — Хайём бу оятни гўзал бир қироат ила ўқиди ва давом этди. — Бу Оллоҳ таолонинг қавли. “Саҳиҳи Бухорий”да эса бу борада шундай дейилади: “Қатода розияллоҳу анҳу дедилар: “Оллоҳ таоло бул юлдузларни уч мақсадда — осмонга зийнат, шайтонларга отиладирган тош ҳамда бандаларига йўл кўрсатувчи аломатлар бўлмоғи учун яратди. Кимки бу оятни бундан бўлакча талқин қилса, янглишидан, охират насибасини бой берган ва ўзи билмаган (ақли етмаган) нараса хусусида ўзбошимчалик бирлан фикр юритиб, ўзини-ўзи кулфатга қолдирган бўлур!”

Аввали буюк оятнинг гўзал қироати таъсир этдими ёки “Саҳиҳ”дан келтирилган сўзларми, Амадеус Хайёмга тикилиб турар ва унинг аслан хўмрайиб боқувчи кўзлари айни дамда катта очилиб, мулойимлашгандек эди. Марям дарё бўйида ундан отаси ила бир гаплашиб кўришини сўраганидан сўнг, эртаси куни пайт пойлаб Амадеуснинг хужрасига кирди.

Амадеус том маънодаги китоб кўрган одам эди. Бу ерга келиб арабий ҳамда форсийни ҳам анча ўзлаштириб олганди. У ҳандаса, риёзат, нужум илмларини мукамал эгаллаган, алкимёдан бохабар ва шунингдек, афсунгарлик ила ҳам тузуккина машғул бўлган эди. Ўз наздида, у ҳам руҳий камолат сари интиларди.

Хайём хужрага кирганида Амадеус ўчоқ ёнида оловга тикилганча тиз чўкиб ўлтирар, лаблари нималарнидир пичирларди. У ёлғиз эди. Хайём унга халақит бермаслик учун индамай берироққа ўлтирди ва ҳам қизиқиш, ҳам ҳайрат ила роҳибнинг ҳаракатларини кузатишга тушди.

Амадеус хиёл овоз чиқариб, алланималарни ўқир ва маълум бир фурсат орасида икки кўлини олов сари чўзиб, юқорига аста силтаса, олов шиддатли овоз чиқарар ҳамда алангаси улканлашиб, мисоли мор¹ янглиғ тепага интиларди. Бу ҳол бир неча бор такрорланди. Роҳиб ниҳоят ўз юмушини якунлаб, Хайёмга ўтириди. Ўгирилди-ю шошиб ўрнидан турмоққа чоғланди.

— Келинг, хожам, марҳабо!

Бироқ шоир уни турмоқликка қўймади:

— Кўзғолмангиз, жаноб. Неча бор айтдим, мени “хожам” демангиз деб! — Хайём ростмона ранжиган эди.

— Афу этгайсиз, фаромуш қилибмен. — Амадеус меҳрли бир табассум ила ёнидаги аёқдан сопол пиёлага баҳорда ичилгувчи гиёҳлар дамламасидан қуйиб, шоирга узатди. Бу илқ ичимлик аввалига бироз тахир туюлса-да, оз фурсат ўтиб, оғиздаги баҳорда бўлгувчи чучмал таъми даф этиб, ёқимли бир маза бергувчи эди.

Хайём ичимликдан бир хўплаб, роҳибга гап айтмоқчидай маънода қаради.

— Кулбаи вайронамизни кўп обод этдингиз. — Амадеуснинг бу мулозамати шоирни муддаога ундади:

— Айб этмагайсизу, тақи жоду ила машғул эдингиз чоғи?

Амадеус хиёл зардали жилмайиб, деди:

— Не қилай, буям бир андармонликда. — Унинг кўзлари йўлини йўқотган одамнинг нигоҳи каби тоқат қилиб бўлмас даражада мунглиғ ва таънали боқарди.

— Банданинг зийнати ва андармонлиги ибодат ила деганлар.

— Ибодатим бор, билурсиз.

Хайём унга хотиржамлик ила мулойим боқиб турарди.

Бу қараш билан у не демоқчилигини англаб етган Амадеус унга юзланди:

— Сизлар мана бу ишга қодирмисиз? — У шахд ила илкани ўчоқдаги оловга тикди.

Хайём бир сесканди-ю: “Ё Оллоҳ!” деб юборди ва лаҳзалик ҳайрати яна хотиржамлик ила алмашди. У шундагина Амадеуснинг нигоҳидаги маънони ва ҳаракатларидаги болаларча зарда ҳамда қайсарликни тушуниб етди. Роҳиб айни дамда “Менинг гапим тўғри” ёхуд “Мен зўрман” қабилида иш тутар ва буни соддаларча исботламоққа уринаркан, рўбарўсидаги аксил фикрли одамнинг ҳам ўз фикрини

¹ Мор-илон

униқидан зўр эканлигини исботлаб бермоғини истарди.

— Бу юмуш менинг илкимдан келмас, — деди Хайём раҳми келаётганини сездирмасликка уриниб. — Бироқ буни сиз уддалаётганингиз йўқ — бунисини аниқ билурмен.

— Унда ким? — сўради Амадеус ҳайратини яширолмади.

— Улуғ динимизда “Агар мўъжиза кўрсангизу у иймонли бўлса, ростдан ҳам мўъжизадир ва у раҳмонийдир, мабодо... акси бўлса, у шайтонийдир, яъни жинларнинг ҳунаридир”, дейилган. — Шоир “иймондан бебаҳрасиз” деёлмади, суҳбатдошининг дилини оғритиб қўймоқликдан ҳадиксиради.

Кейин нималар хусусида гаплашдилар, ёдида йўқ. Лекин Хайём у ердан елкасида оғир юк ила чиқди. Амадеуснинг илки қўймаганидан юрагида иштибоҳ пайдо бўлди, яъни роҳиб кўрсатган бу нарса мўъжизами ёки йўқми, дея ўйланиб қолди. Ҳатто ўз ошёнига қайтгач, илкани оловнинг тилига тиккизиб кўрди-тегар-тегмас жизиллади. “Ё, Оллоҳ, наҳотки бир роҳиб уддалаган юмушни мен эвлотмасам?! Наҳотки унга берган мўъжизангни менга бермасанг?!” дея ўртанди. Бу саволига ўша кеча кўрган тушида жавоб топди. Тушида ғойибона бир овоз эшитилди: “Эй, Абул Фатҳ Умар! — деди жарангдор овоз. Унинг сидқи¹ шул даражада кучли эдики, оқибат истади, тани ўтда ҳам қуймади. Агар шундайин сидқ сенда бўлса, не мўъжизалар рўй беришини фикр эт. Магар ўзинг Раҳмоний ва Шайтоний сифатлар хусусида гапириб, сўнг ўзинг унга инонмадинг?” Хайём уйғониб, тавба ниятида икки ракат намоз ўқиди ва ўртаниб мағфират сўради...

Энди эса Амадеус Хайёмнинг юлдузлар борасидаги сўзларини эшитиб, ҳайратини яширолмади:

— Узингиз ҳам юлдузлар ила ошносиз-ку? Унда сизнинг бир умр юлдузлар аҳволу саъйидан маъно излаганингиз не бўлур? Гуноҳдор бўлмасмисиз?

Хайём яна унинг болаларча қайсарлигидан, баҳс этмоққа иштиёқидан жилмайди:

— Мен юлдузлар хайлидан йўл излайдурмен, бас — деди боягидек хотиржам боқиб.

— Менинг худойим эса бу илмга монелик қилмас — деди Амадеус мот этмоқ иштиёқида.

— Яратгувчи ягона -меники, сеники дейилмас, фақат адашган бандалари бор.

— Адашганлар...

Улар узоқ суҳбатлашдилар. Ҳар икки тараф ўз фикр ва қарашларини зўр бериб тушунтиришга ҳаракат қилар. Ўз эътиқодини зарур далиллар ила ҳимоя этарди.

Охир Амадеус жим уйга толди. Хайёмнинг сўзларидан сўнг у Қуръонни ҳам астойдил ўрганмоққа аҳд қилди. Ҳеч йўқ баҳсда тенг бўла олмақ учун ҳам ўрганмоғи шарт. Шул боис ҳозир у фақат ва фақат танҳо қолмоқни, шуурини қамраб бораётган фикрлар талошини тиндирмоқни истарди. Шул боис Хайёмга аста бош иргаб “афу этгайсиз” деди-да, оҳиста қадамлар ила хужраси сари йўл олди.

Хайём эса ўрнидан туриб, унинг ортидан хижолат ила қараб қоларкан, “бечора роҳибнинг дилига озор етказдим”, деган андиша юрагига тиф янглиғ санчилмоқда эди. “У сенга ўн-ўн беш яшар боламидийки унга дарс берсанг, ақл ўргатсанг”, дея ўзини ғазабларди. Бу ҳам етмагандек, ёлғон ҳам сўзлади ва бу ила ўзини кўз-кўз этмоқни истади. Юлдузларни фақат “Саҳиҳ”да айтилганидек, яъники йўл кўрсатувчи сифатидагина ўрганар эмиш. Ёлғон бўлса шунчалар бўлар ахир. Кунларни тунларга улаб, юлдузларнинг инсон тақдирига, кунлару ойлари ҳисоби-га ва умуман заминга таъсирини ўрганганини, ул осмон зийнатларининг сиру асрорларини билишга уринганлигини ҳамда мудом ўз қисматини юлдузлар ила боғлаб келаётганлигини наҳот унутди?! Ундай пайтларда бу юмушининг гуноҳ эканлигини ва ҳатто гуноҳ ва савоб тушунчалари ҳақида мутлақо ўйламас, фақат илм ила машғул бўлар эди-ку! У сон-саноқсиз юлдузлар аро ва умуман чексиз бул коинот бағрида яратганнинг башар қисматига дохил не-не сирлари, ҳикматлари яширинганлигини жуда яхши билади. Шунинг учун ҳам юлдузларга тобора ёвуқ келмоқни тилайди...

Юлдузлар!.. Юлдузлар!..

Ер айланади, Ой, Куюёш ва бошқа барча хилқатлар айланади. Яъниким бутун коинот ҳаракатда, айланади. Демак, айланаркан... Аёнки, бирваракай чарх ургувчи хилқатнинг ўртасида гирдоб, яъни туйнук ҳосил бўлади. Ё Парвардигоро! Танҳо олим зот! Балки у парда ила башар назаридан пинҳон этган ўзга оламга ана ўша туйнук орқали олиб ўтар? Икки оламни боғловчи узв шу туйнук бўлса, ажабмас...

¹ Сидқи-ўз эътиқодига садоқати.

Рост, иймон буюк неъмат, Оллоҳ таолонинг улуғ инъоми, у ўзи суйган бандаларгагина иймон ато этади. Бироқ у барча учун битта, ягона эмасми? Фақат Унга элтувчи йўллар турфа, кўп. Демакки, ўша йўллардан танҳо Яратгувчига интилган барча-барчани тушунмоқ, асрамоқ лозим. Мақсад-Оллоҳ ва унинг раҳматига умидворлик экан, ибодатнинг шакли муҳим эмас-ку! Пок руҳ, пок тан бўлса бас, ахир! Ё Оллоҳим, мен ижод қилганимда ёхуд бирон севимли, нафли юмушимни бажараётганимда бисёр ибодат қилаётгандек туюлавераман, наздимда. Зеро сидқидилдан меҳнат қилмоқ ҳам ибодатку, ё Соҳиб Адолат!.. Не бад ўйларни қиладурмен?! Узинг кечиргайсен, Оллоҳим!.. Муҳтарам Амадеусни қаттиқ ранжитдим, мен дилозор банда.

Риндонийнинг ижозат сўраш маъносидаги томоқ қириши унинг хаёлини бўлди.

— Маликамизнинг канизаклари ҳузурингизга кирмоқни тилайдур, хојам, — деди Риндоний таъзим ила.

Хайём юз-кўзини кафти ила бир-икки ишқалади ва сергак тортгандай бўлди. Сўнг:

— Кирсин, — дея амр этди.

Орадан ҳеч қанча муддат ўтмай, шоирнинг қошида таъзим ила гўзал бир канизак турарди. У канизаклар либоси бўлмиш яшил қабода эди, бошидаги оқ ҳарир рўймол устидан пешонабанд боғлаганди.

— Маликаи олиялари сизга нома йўлламиш. — У думалоқланган қоғозни тавозе ила Хайёмга узатди.

Хайём номага бир қур кўз югуртириб чиқди-да, канизакка “маъқул” дегандай бош ирғади ва шу ила унинг кетмоғига ижозат ҳам берди.

Канизак тез-тез юриб, пастга-расадҳона ҳовлисига тушиб, бўсафага етганда Полвонни етаклаб келаётган Микоилга рўбарў бўлди. Улкан махлуқни кўриб, ҳам хайрат, ҳам қўрқув оғушида тош янглиғ ўрнида қотди.

— Қўрқмангиз! — деди Микоил айиқни ортига олиб. — Полвон соҳиби жамолларга хуруж этмагай. У маънодор жилмайиш ила шундай дегани замоно Полвон бир ириллаб қўйди. Бундан канизак баттар қўрқувга тушди, аммо Микоилнинг мулојим боқиб турган, оташли нигоҳига кўзлари тўқнаш келиб, хиёл хотиржам тортди.

— Исмингизни сўрайдур, — деди мудом жилмайиб, Полвонга ишора қиларкан. — Бунинг оти Полвон, меники эса Микоил.

Энди канизак бутунлай ўзига келиб олганди. Шул боис йигитга ҳар не дилни ўртаб юборгувчи нозли нигоҳ ила бир қараш қилди-да: “Лайли!” деди ва шаҳар томон чола кетди...

Тўққизинчи боб

Канизак келтирган нома Султон Маликшоҳнинг суюкли хотини - Мовароуннаҳр ҳукмдорлари Қорахонийлар наслидан бўлмиш Зухра (Туркон) Хотундан эди. Малика мактубида Хайёмни бисёр мутавозелик ила ўз саройига таклиф этганди. Номани ўқиди-ю шоирнинг юрагини хижиллик қамради, руҳияти хира тортди. Маликанинг маъноли қарашларини эслаб, эски гумонлари кучайди, шуурига маҳзун бир хавотир соя солди. Бироқ малика барибир малика эди, у ҳам соҳиби фармон бўлиб, султонники каби унинг ҳам амри вожиб эди. Шул боис айтилган вақтда унинг ҳузурига қойим бўлмоғи шарт.

Эртаси куни чошгоҳга яқин Микоилни эргаштириб Туркон Хотуннинг қасри сари йўл олди. Микоилни шерик қилмоғига сабаб-бир йўла сарой кутубхонасига кириб, анчадан буён мутолаа этмоқни ният қилгани китобларни олиб қайтмоқ ҳам эди. Қолаверса, Микоилнинг бусиз ҳам Хайёмга эргашмоғи тайин эди. Чунки вазири аъзам шоирнинг Микоилга бўлган меҳрини ва бу айиқмонанд айиқбознинг ўз хожасига нисбатан самимий муҳаббатини туйиб, уни пинҳона Хайёмнинг жонига посбон этиб тайинлаганди. Лекин бу юмушни ўта яширин бажармоғи лозим эдики, акс ҳолда, шоирнинг ранжида бўлмоғи ва қарши турмоғи аниқ эди.

Маликанинг қасри султон саройига туташ эди. Таъбир жоиз бўлса, Туркон Хотуннинг саройи ҳам безаклар борасида султоннинг саройидан қолишмасди. Фақат маликанинг саройи бир қадар чоғроқ бўлиб, чин саройга муҳташамликда ён берарди, холос. Бироқ девору шифтлардаги нақшлар беқийёс нафис бўлиб, кўпроқ алвон ранглар ишлатилганди ва бу кўзларни қамаштирарди. Ул нақшларга дуру жавоҳирлар, ёқутлар ҳам қадалганди. Шифтдаги қандиллар ҳам ниҳоятда нақшин ва маҳобатли эди. Уларга ўрнатилган шағамлар мазкур қандиллар учун махсус

тайёрланганди.

Малика саройида оҳиста қадамлар ила елиб-югургувчи канизаклар бисёр эдилар. Хосхона бўсағасида икки басавлат ҳабаш қул қўлларини кўксида қовуштириб турардилар. Саройбека Хайём ва Микоилни кутиб турмоққа ундаб, ўзи маликанинг изини сўрамоқ учун ичкарига кириб кетди. Орадан пича муддат ўтиб, чиқиб келди-да, тавозе ила Хайёмни ичкарига таклиф этди. Шоир Микоилни ўша ерда қолдириб, хосхонага кирди-ю хира алвоний тусдан кўзлари қамашиб, бир лаҳза ўзини йўқотди. Бу жой худди гўшангани эслатар, шунинг учун шоирнинг қалби ҳам илк бора ўз келинчагига ёвуқ келаётган куёв мисол дукирлаб кетди. Шундагина у бу маликанинг чин фароғатхонаси, яъниким ишратхонаси эканлигини фаҳмлади ва шунинг асосида ўзини тутиб олишга уринди. Нигоҳи равшанлашиб, рўпарасига синчковроқ разм солди: ҳарир парда ортидаги тахтиравонда оппоқ парқуларга чулғаниб, малика ўлтирарди. Икки ёнидаги икки канизак елпигич елпиб турар ва ундан пайдо бўлган ожиз бир шабода ҳарир пардани билинар-билинемас тўлқинлантирарди.

Хайём хиёл бош эгиб, салом берди.

— Хуш келибсиз, эй, шоирлар султони! — деди малика тантанавор ва шунингдек, титроқ овозда. У бу хитобини айтаркан, ҳаловатсиз бир кўйда силтаниб ҳам кўйди. Бу орада икки ёнида бош эгиб турган канизакларга ишорат қилган эди, улар ҳарир пардани икки томонга қайириб кўйдилар.

Ана энди малика тахтининг бутун ҳашамати ва унинг ҳусну жамоли бир варакай намоён бўлиб, шоирнинг кўзлари тинди. Бу навжувон чиндан-да соҳибжамол эди. Унинг оқ пушти юзи, қора қайрилма қошлари, кишига қаттиқ тикилгувчи ва қорчўғлари чуқур-чуқур кўринган кўзлари ростдан ҳам жон олғувчи эди. Малика Бухоро-Мовароуннаҳр ҳукмдори Шамс ул Мулкнинг синглиси эди ва шунинг учун ҳам унинг бутун жисму саъйидан аслзода хотинларга хос кибру ҳаво, гурур ҳамда такаббурлик ёғилиб турарди. Шул боис ҳам у ўзини салжукий султоннинг бошқа хотинларидан анчайин юқори кўрарди. Айниқса, салжукий малика Зубайда Хотунни орқаваротдан “зоти паст” дея таҳқир этарди. Унинг султонга нисбатан эркин муомалотда бўлмоғининг сабаби яна шунда эдики, айни дамда Мовароуннаҳрнинг тасарруфини олиб келаётган ҳоқон Шамс ул Мулк султон Маликшоҳнинг опасига уйланган эди. Султоннинг Бухорога нисбатан муносабатида аввало Боғдод шайхулисломининг аралашуви, вазири аъзам Низом ул Мулк жанобларининг тадбири, қолаверса, малика Туркон Хотуннинг эрига таъсирига ҳам сезилиб турарди. Илло қариндошлик ришталари ҳар ишда ўз ҳукмини имкон қадар ўтказиб келарди.

Шоир маликанинг ишорати ила рўбарўдаги нақшин ором курсига омонат ўлтирди. Канизаклар олтин қадаҳда салқин гулоб тутдилар. Хайём муздек қадаҳни тутгандан сўнггина бутун вужуди олов янглиғ ёнаётганлигини фаҳмлади. Нафас олишини енгиллатмоқ учун кўйлагининг ёқасини биров бўшатди. Гулобдан ҳўплади. Яхдек ҳузур бағрини ёқимли сийпалаб ўтди.

Нигоҳи ила шоирни тинимсиз таъқиб этаётган малика унинг аҳволидан боҳабар эди. Шунинг учун уни баттар исқанжага олмоқдин ихтиёр этди:

— Нечукким бизнинг ҳолимиздин ҳабар олмоқдин қочадурсиз, эй, юлдузлар ҳоқони? — деди малика маънодор табассум ила.

Хайём ўзини қўлга ола бошлади.

— Маликам ихтиёр этсалар, биз каби қулларини ҳар дафъа оёқлари остида кўрурлар.

Шоирнинг гапидан малика аёлларга хос ёввойи бир ҳузурни ҳис этди, бироқ бу кечмишини сир тутмоққа уринди.

— Сизни чорламқдин муродимиз, ситамгар кўнгулларимизни гоҳо-гоҳо шеър файзи ила сарафроз этмоғингизни ўтинмоқдир. Зеро сизнинг ҳикмату... -малика бир тўхталиб, маънодор томоқ қириб кўйди- ишқ сеҳрига тўла рубоийларингизга ошиқлигимиз чиндур. Назму мусиқий базмларимизга таклиф этсак, раддингиз бўлмасму?

Шоир ўнг қўли кўксида хиёл бош эгиб, деди:

— Маликамнинг ихтиёрлари биз учун вожибдур, бироқ бунинг учун аввало давлатпаноҳимизнинг фарз ижозатлари жоиздур. — Хайём маликанинг нозик жойидан тутди ва гўё голиб бўлгандек туйди ўзини.

Аммо Туркон Хотун уни зоҳиран сўзамоллиги учун табассум ила олқишлаган бўлса-да, ботинан бағридаги хусуматнинг қаро қасрига яна бир мустаҳкам тош қўймоқда эди...

Бу маҳал хосхонанинг даҳлизида хожасининг чиқишига интиқ турган Микоил

сарой юмушлари ила елиб-югураётган канизак Лайлига рўбарў келди. У Микоилни кўрди-ю кўзлари чақнаганча тўхтаб қолди. Айни дамда шодликданми, кўркувданми ва ёки ишқданми, қаттиқроқ дукурлай бошлаган юраги басавлат йигит ўзининг қисмати эканлигини сезиб турарди.

— Хуш келибсиз! — деди қиз кўзларини олиб қочиб, бош эгаркан.

— Оллоҳнинг карамини қаранг... — деди Микоил қувончдан яйраб, — Полвон туни билан исмингизни такрорлаб чиқди, Лайли!

Қиз гап айиқ ҳақида бораётганлигини дарров фаҳмлади ва йигитнинг ҳазилига хузурбахш бир эркалаш ила жавоб берди:

— Сизчи? Сиз эсламадингизми исминми?

Йигит ўртанди:

— Исмингизни жонимга нақш этмишмен, Лайли!.. Сизни кўрмоққа имкон...

Лайли унинг гапини бўлди:

— Сизнинг бу ерга келмоғингиз хавфли. Имкон етгач, ўзим сизни топурмен!..

Қиз уни тарк этди.

Шу пайт ҳаллослаганча бир мулозим пайдо бўлди.

— Умар Хайём ҳазратлари шундамилар? — дея сўради у Микоилга боқиб. У Микоилнинг Хайёмга доҳил эканлигини билармиди ёки шошиб қолганидан унга муружаат этдими, англаш мушкул эди.

— Маликамизнинг хузуридалар, — таскинловчи оҳангда жавоб берди Микоил.

Мулозим Хайёмнинг зудлик билан Низом ул Мулк хузурига бормоғи лозимлигини хабар қилгани келганди. Яхшики, шоир маликанинг хузурида узоқ қолмади. У ердан чиқди-ю Микоилни эргаштириб, вазири аъзамнинг қасри сари югурди. Чунки соҳиб девоннинг чопари бир жиддий ҳодисот рўй берганлигига ишорат этган эди. Хайём вазири аъзамнинг ошёни сари кириб келганида у ранг-пар бир аҳволда чўзилиб ётар, тинмай кўксини ишқалаб, оҳ урар ва ўқчирди. Ёнида бир чўхраси идиш тутиб, чўнқайиб ўлтирар, уч мулозим табиблар бўлса керак, вазир шундай амр этганиданми, берироқда юзларида хавотир ила тик туришарди.

Хайём шошилишч бир шахд ила вазири аъзамнинг ёнига чўнқайиб, унинг билагидан тутиб, томирига бармоқ босди.

— Не бўлди, ҳазратим?! — дея сўради титроқ овозда ва унинг ранги қочган юзига сарасоф солди.

Вазирнинг кўзлари юмуқ, мислсиз бир оғриқми ёхуд оташданми манглайдаги тиришлар қалинлашган, оғзининг икки чети кўпиклашгандай эди. У Хайёмнинг овозини эшитиш, кўзларини қия очди ва унга умидвор назар ташлади. “Хайрият” деди ожиз сас ила ва оғир бир ўртаниб, кўзларини қайта юмди. Чамаси, у Хайёмни интиқ кутган ва ёнидагиларга ишончсизлик билдиргани боис улар боягидек аллозда турардилар.

Хайём вазирнинг заҳарланганлигини дарров фаҳмлади ва ўз эғнидаги енгил чакмонини ечиб ташлаб, тезликда муолажага киришди. Ёнидагиларга аниқ-аниқ буйруқлар бериб, чор тарафга югуртирди. Бир пасда илиқ сув, доривор гиёҳлар ва тайёр дорулар келтирилди. Хайём вазирни парда ортига олиб, табиблардан бирининг кўмагида уни ҳуқна қилишга киришди. Аввало ошқозонни ҳамда ичакларни ювмоқ лозим, сўнгра қонни тозалашга киришилса ҳам бўлади. Оллоҳнинг карами боис оғу ҳали бутун вужудга тарқаб улгурмаган кўринадир, чунки вазири аъзам ҳамма нарсани идрок этиб турарди. Бироқ тўлғона-тўлғона ўқчир, қон аралаш кўкимтир нимарса қусарди. Ниҳоят ҳуқна яқунланганда уни совуқ тер босди, кўзлари ағдарилиб, дир-дир титрай бошлади. Борки табиблик ҳунарини шуурига жамлаган Хайём энди вазирга қонни тозаламоқ учун хапдори ва кетидан раддиоғу ичирди. Шу асно унинг юз-кўзларидаги терни ҳам артарди. Лекин вазири аъзам зир қақшаб қалтираётганидан бир муддат саросималаниб, кўрқди. Орадан ваҳмига йўғрилган маълум фурсат ўтгач, беморнинг титроғи майинлашиб, нафас олиши текислашди.

Хайём ўзига келиб, қадини ростлади ва “Оллоҳга шукур!” деди ҳўрсиниб. Шундагина ўзи ҳам жиққа терга боғанлигини сезди ва енги ила манглайини артди. Чиндан ҳам хавф чекиниб, хастанинг аҳволи умид бахш эта бошлаганди. Хайём ўрнидан туриб, ёнидаги кишиларга юзланди.

— Не воқеа рўй берди? — дея сўроққа тутди уларни.

Табиблар ва кейинроқ кириб келган вазирнинг надимлари бир-бирларига боқиб, кўз уриштириб олдилар.

— Ибн Баҳманёр жаноблари келиб эди... — дея сас берди ва ниҳоят улардан бири.

Ибн Баҳманёр деганлари девоннинг нуфузли мансабдорларидан эди. Шунданми, Хайём фожеани фаҳмлагандай бўлди-да, дарҳол султон ҳазратларига хабарчи йўллади ва соқчибошига Ибн Баҳманёрни тутиб, ҳибсга олмоқни маслаҳат берди.

Хайём бироз тин олгач, ҳали пешин намозини ўқимагани ёдига тушди. Вақт асрга яқинлашиб қолган, намозни қазо қилмасдан адо этиб олмоқ лозим эди. Рўбарўсида хизматта шай турган надимлардан бирига вазири аъзамни топширди-да, таҳорат олмоққа шошилди.

Номи бутун Хуросону Мовароуннаҳрга ёйилган вазири аъзам Абу Али Ҳасан ибн Али ат Тусий Низом ул Мулк ҳазратлари ҳозир ожиз бир суратда чалқанча ётар, энди унинг юзидаги аянч, азият излари чекинган, хотиржам кўз юмиб, ором оларди. Умр бўйи илм-маърифатга, давлат ишларини такомиллаштирмоққа интилиб яшаган бу зот чинакам донишманд, соҳиби ҳикмат одам эди. Бу унинг юз-кўзида шундоққина зоҳир этиб турар, унда кишиларни ўзига тортувчи бир хислат, илоҳий инъом мужассам эди. У эллик беш ёшларни қоралаб, умр шоми сари борар, бунинг устига тоат-ибодат ва илмнинг файдиданми ёхуд қалбдаги нурнинг аксиданми, анча нуроний кўринарди. Ўз замонаси учун анча мукамал давлат идорасини яратган, “Сиёсатнома”дек тарихий китоб ёзган, ҳатто Низомия мадрасасида толиби илмларга сабоқ берган вазирнинг болалиги анчайин муҳтожликда кечганди...

Вазири аъзамнинг падари бузруквори қадим Туснинг олийнасаб кишиларидан бўлиб, тақдирнинг ёзиғи боис камбағалликка юз тутган эди. У узоқ йиллар Хуросоннинг газнавий ҳукмдори даргоҳида хизмат қилганди. Саройда ўрта бўғиндаги мансабдор бўлганлигидан топган-тутгани оиласини таъмин этмоққа зўр-базўр старди. Волидаси у ҳали сут эмди бўлган пайтдаёқ оламдан ўтган, шўрлик болакай фақатгина ота меҳрига қаноат қилмоққа маҳкум эди. Бироқ Оллоҳ таолонинг карамии беқиёс, ҳикмати мўл, яъни у меҳрга ташна бу норасидага илоҳий бир истедод, нодир қувваи ҳофиза ато этган эди. Шунинг учун у илмга жуда эрта чексиз меҳр кўйди. Араб тилини мукамал ўрганди, энг нодир китобларни мутолаа қилди. Айниқса, фикҳ ва ҳадис илмларида беқиёс бир даражотга мушарраф бўлди. Унга омад эшиклари кетма-кет очилиб, тақдири табассум ила боқа бошлади. Хуросон шаҳарларини кезар экан, иттифоқо Ғазнага келиб қолди. Бу ерда бир зодагон ила танишгач, у туфайли Балх ҳокими Муҳаммад Довуднинг даргоҳига етиб, унинг омили¹ ихтиёрида хизмат қила бошлади. Муҳаммад Довуд кейинчалик салжуқийлар султонига айланган Алп Арслоннинг падари эди. Бу даргоҳда у ўз илму салоҳияти ила назарга тушди, валинеъматининг ишончини қозонди ва моддий аҳволи яхшилана бошлади. Асли илму маърифатни суйган омил умр адоғида садоқатли ходимини шаҳзода Алп Арслон хизматига тавсия қилди. Кекса олимнинг садоқатига инонган Алп Арслон ўз юмушларининг тасарруфини Низом ул Мулкка топширди. Сўнграқ эса уни ўз вазири этиб тайинлади. Алп Арслоннинг амакиси султон Тўғрулбек оламдан кўз юмгач, Алп Арслон тахтга ўтирди ва султонлик тожини кийди. Низом ул Мулкни эса вазири аъзам даражасига кўтарди. Кун етиб, султон Алп Арслоннинг ҳам қазоси етгач, у ўгли Маликшоҳга султонликни васият қилди ва ўғлининг тақдирини донишманд вазирига топширди. Шушу салжуқийлар сулоласининг маърифатпарварлиги ва кекса вазирнинг илму тadbиркорлиги боис бу туркий салтанат кун сайин яшнаб, куч-қудратга тўлиб бормоқда. Лекин...

Мана, энди у ожизу нотавон бир аҳволда тўшакка михланиб ётибди. Бир неча соат давом этган жон талвасаси уни толиқтирди, йиқитди. Аввало Оллоҳ таборака таолонинг меҳрибончилиги ва сўнгра шоиру табиб Умар ибн Иброҳимнинг сидқидил тadbири ила омон қолди. Айни дамда у жон талошида бой берган тан қувватини тиклагувчи уйкуда. Ҳозир ҳеч нарсани ўйламайди ва ўйламоққа имкони ҳам йўқ. Лекин ҳали ўзига келиб, шуури тиниқлашгач, изтиробли бир хаёлга тушмоғи аниғ: ё, алҳазар! Бани башар ёвлашмоқдин, бир-бирига хусумат этмоқдин қачон толаркин, тинаркин-а?! Бутун умрини мана шу одамларнинг тинч ва тўкин яшамоғи, кентларнинг обод бўлмоғи учун сарф этаётган бунингдек эзгулик талаб банданинг ҳам шунчаликка боргувчи ганими бўлса-я! Ибн Баҳманёрнинг бадният эканлигини хуфиялар орқали ҳар тугул биларди. Бироқ бунчаликка борар деб ўйламаганди. Султоннинг иниси Муҳаммад Такаш ва шоирлар амири Қазвиний ила бул кимсанинг пинҳона мажлислари бўлиб турмоғидин ҳам бохабар эди. Лекин буни ҳасаднинг азалий ғимирлашлари, оддий фисқу фужур-да, деб ўйларди. Энди эса янглишганига ақли етиб турибди. — Ҳа, ҳаммасига сабаб-султон Малик-

¹Омили— олиқ-солиқ ишлари билан шуғулланувчи мансабдор.

шоҳ ила яқинлиги, олампаҳоҳнинг унинг сўзига кўпда ён босмоғи. Бу одам бола-сининг феълари бор-икки оқил бирлашса, чин ишонч ила баҳамжиҳат иш олиб бормоққа киришса, уларга қарши қора кўнгил кимсаларнинг бир неча жамоатлари пайдо бўлади. Шундай экан, султон ила вазирнинг самимий дўстлигини кўролмаганлар неча-нечалаб бўлмоқлари мумкин ахир! Вазири аъзам қанчалар доно бўлмасин, барибир у ҳам оддий банда эди ва шунинг учун бу адоватларга икки вилоятдаги ҳоким ўғиллари ҳам боис эканлигини ҳаёлига келтирмасди. Бандага хос бўлган бу худбинлик унингдек доно зотни ҳам чалғитмоғда эди. Филҳақиқат, унинг жами ўн икки нафар ўғли бўлиб, уларнинг иккиси икки вилоятда ҳоким, қолганлари ҳам саройдаги нуфузли мансабларни эгаллаган эдилар.

Ибн Баҳманёр эрталаб вазири аъзамнинг ҳузурига кирмоққа ижозат сўради. Балҳда ҳокимлик қилаётган тўнғич ўғлига доҳил гапи борлигини рўкач қилди. Ибн Баҳманёр ҳузурига кириб, ўлтиргач, соҳиб девон кун иссиқ бўлганидан муздек шарбат келтирмоқни буюрди. Энди билса, бу иши Ибн Баҳманёр учун айни муддао бўлган экан. Аслида-ку оғуни у солганлигини кўргани йўқ, бу шунчаки қалб сезгиси, аниқроғи, гумон эди холос. Ибн Баҳманёр чиқиб кетгач... У ўғли ҳақида нималар деди?! Бирон нарса дедими ўзи?! Ҳеч нарса айтгани йўқ, муддао ҳосил бўлгач, қочиб қолди чоғи. Кейин эса... Йўқ, ҳали у баттол чиқиб кетмасидан аввал вужуди оловлана бошлади. Ё фалак! Бу ғаддор хусумат деганлари қачон чархнинг остида қолиб, яқсон бўларкин?!..

Хайём намозни адо этиб қайтганида вазири аъзам мудом осойишта уйқуда эди.

— Кўзғолмадиларми? — сўради уни кўриб ўрнидан кўпган надимдан ва беморнинг ёнига чўкиб, манглайига кафтини босди.

Султон Маликшоҳ ошқора хавотир ила шошиб кириб келганида Хайём ҳамон хаста вазирнинг ёнида ўлтирарди. Султоннинг ортидан иниси Муҳаммад Такаш ҳам кўзларида саросима ила эргашиб келганди. Олампаҳоҳни кўриб Хайём ўрнидан кўпди ва ўзини четга олиб, қўл қовуштирди. Ташрифи муборакни сезган вазир ҳам кўзини очди ва ўрнидан турмоққа уринди. Султон эпчиллик ила унинг ёнига чўкиб, елкасидан аста босди.

— Азият чекмангиз, устоз! — Султоннинг меҳри товланганидан овози титраб кетди. — Аҳволингиз дурустми?... — деди у беихтиёр донишманд вазирининг ранги қочган юзига боқаркан, сўзини йўқотиб.

Вазирнинг қуруқшаган лаблари тамшаниб, ожиз ва ҳорғин овози эшитилди:

— Шукур, олампаҳоҳ!.. — У сўзини давом эттиролмади-да, юзи аянч-ли тиришиб, табассум яшагга уринди.

Султон саволли назар ила Хайёмга боқди.

— Вазири аъзам жанобларини оғулашибди, олампаҳоҳ. Келганим ҳамона зарур тадбирларни кўлладик. Иншооллоҳ, хавф чекинди. Оғунинг асли набототдин экани боисми, хавф осонроқ даф бўлди. Чунки гиёҳдин олинган оғу заиф бўлур. Худо хоҳласа, бир-икки кунда оёққа турғайлар... — Хайём бор гапни султонга тезроқ етказмоқ учун мухтасар сўзлади.

Олампаҳоҳ кўзларини юмиб олган вазирга яна бир бор назар ташлади-да, отилмоққа шайланган ғазаб ўтини босмоқ учун тишлари орасидан деди:

— Ким?!.. Оғуни ким солибдур?!..

Хайём султоннинг сўроғига унинг овозига аксил ўлароқ вазминлик ила жавоб қилди:

— Озгина фурсат бурун ҳузурларига Ибн Баҳманёр кирган экан...

— Тутдиларму?!.. — деди султон шоирнинг гапини бўлиб.

Хайём бунга тайёр эди, шул боис эсанкирамади:

— Соқчибоши тутмоққа кетди, олампаҳоҳ.

Султон вазири аъзамнинг устидаги гулдор чойшабни меҳрибонлик ила тузатган бўлиб, шахд ўрнидан турди. Ёш салжуқийзода султоннинг қони чинакамига кўпирмоқда эдики, кўзлари ғазабдан ёниб, тишлари ғижирлаб кетди. Айни дамда навжувон ҳукмдорга ёшлиқ ўз ҳукмини ўтказар ва у вазминликни фаромуш этмоқда эди. Ғазабдан ҳайқирмоғига хаста вазирнинг оромини бузмаслик истаги монелик қиларди холос.

— Зудликда бош табибни бунга чорлангиз! У бошлиқ барча табиблар шунда оғоҳ турсинлар. Вазири аъзамнинг сиҳатидаги ҳар не ўзгаришдин мени хабардор этсинлар! — дея амр этди султон.

Шу пайт шахдам сарбозий одимлар ила соқчибоши кириб келди ва султон қошида тиз чўкиб, бош эгди.

— Суйла! — деди султон шошиб, унинг ижозатсиз бир сўз айтмаслигини билганидан.

— Ибн Баҳманёрни банди этдик, олампаҳо!

Султон Хайёмга қайрилди.

— Нариги хонага ўтайлик!

Улар вазири аъзамнинг кўринишхонасига (қабулхонасига) ўтганлари ҳаманоқ чухралар султон учун оромкурси ҳозирладилар. Ҳукмдор ҳам айнан шунинг ҳоҳлаганди-ақлга эрк бермоқ учун не қилиб бўлса-да, газабини синдирмоғи лозим эди. Бунинг машойихлар эътирофи эътибори тадбири эса ўлтирган бўлсанг қўлмоқ турган бўлсанг ўлтирмоқ ва калимаи илоҳий ила лаъинга хайр бермоқдир. Оромкурсига ўлтириб, ишорат этгач, миқти жуссали Ибн Баҳманёрни олиб кирдилар. Унинг думалоқ кўзлари олазарак боқар, бироқ уларда кўркув сезилмасди.

— Не номақбул нимарсани танаввул этдинг, сакбачча?! — Ҳазабнок бир овозда сўради султон.

Кўллари қовуштириб, итоаткорона бош эгган Ибн Баҳманёр ер остидан гўлдирди:

— Муборак сўзларингизни англамоқдин ожизмен, офтоби олам.

— Муғомбирлик нафсиз. Қилмишинг аён. Вазири аъзамда не хусуматинг бор эди шунин билмоқ истайдурмен?

Ибн Баҳманёр жим тураверди.

— Гапир, ножинс!.. — дея ҳайқирди султон.

Ибн Баҳманёр яна жим.

— Унинг бошига сакнинг кунини солинғиз, токи хиёнатини бўйнига олиб, ғаламис шерикларининг номларини ҳам ошкор этсун! Олиб чиқинг!..

Ўинчи боб

1

Султон бу тунни ҳар васлида уни лаззат ва шунингдек, тушуниксиз бир ваҳма ошно этгучи малика-кўҳна Бухоро гўзали Зухра Хотун оғушида ўтказди. Малика чиндан ҳам хусну латофат, нозу карашма ва ҳатто навқирон султонни оловоташ бағрига солмиш шаҳват, яъни ишқ ўйинлари борасида ҳам беназир эди. Бу албаттаки тождор ҳазратларини бефарқ қолдирмас, кўпинча оқшомларини унинг ҳузурида ўтказмоққа ошиқарди. Бироқ султон ёш бўлишига қарамай ўз ҳаддини ҳам биларди, яъни изму ихтиёрини ожизалар илкига бериб қўймоқликдан сақланарди. Бу борада отаси васият қилган, устози Низом ул Мулкнинг насиҳатларига ҳам амал қилмоққа уринарди. Чунки бутун умрини илмга, ободлик ва эзгуликка сарф этаётган вазир ҳар бир юмушга киришмоқдан илгари узоқ ўйлар, машойихлар айтганларидек-етти ўлчаб бир кесарди. Шулар боисми, камдан-кам адашувга, хатоликка йўл қўяр ва султон ҳам унинг йўриғига юриб, ҳали шу дамгача афсуснадомат чекмаган. Қолаверса, вазири аъзамнинг юз-кўзида, сўзида ва умуман бутун хатти-ҳаракатларида ажиб бир илиқлик, кишини ўзига торггучи, эҳтимолки, ўзига ишонтирувчи, охир оқибат ўз ортидан эргаштирувчи тажаллийми ёхуд сеҳрми мавжуд эди. Айни шу нарса, унинг ғанимларига ёқмасди, ҳатто ундан кўрқардилар. Султонни сеҳру жоду ила ўзига банди этиб олган, йўриғига солган, дея ёзгирардилар. Султоннинг соҳиб девонга нисбатан ота мерос самимий меҳрини, ҳурматини ва иккисининг ораларидаги дўстликни тушунмоққа улар қодир эмасдилар. Чунки бу кўҳна дунё шундай яралган. Унда жамики яхшиликпешалар якка-якка ҳолда изтироб оғушидалар. Ҳа, азалдан шундай. Аксинча, шайтони лаъин қавмидан бўлмиш иймонсиз кимсалар эса жуда-жуда осон эшлашадилар, бир лаҳзада бошлари бирикиб, тил ҳам топишиб оладилар. Ёш султон мана шу жумбоқни ечмоққа ожиз, худди шу савдонинг изтиробидан доғда. Адоватнинг қўллари узун, тирноқлари ўткир, бир зум эҳтиётни унутсанг, вужудингни тилка-пора қилади. Унинг қошида тождорларнинг ҳайбату виқори ҳам ҳечдир. Агар акси бўлганида, ул хусумат аҳли султоннинг энг яқин кишисига, пинҳона пири муршидим деб қўл бергани донишманд зотга тиш қайрармидилар?! Надоматким, уларнинг бу қилмишлари биринчи бора ҳам эмасдики, ҳукмдор уни ҳамиша ҳис қилиб яшарди. Во дариғ! Ахир на унинг, на вазири аъзамнинг бошқаларга, аниқроғи, аёнларга асло ёмонлиги йўқ-ку! Наҳотки дўстликнинг, чин биродарликнинг, яхшилик қувватланмоғининг сийлови шу бўлса?!..

Султон Маликшоҳ гўдаклик чоғлариданоқ падари бузруквори Алп Арслон ҳазратларининг ва у кишининг хоҳиш иродасига биноан Низом ул Мулк жанобларининг назоратида бўлди. Ҳа, у салжуқий султон буюк Алп Арслоннинг забардаст билаклари, кескир қиличи соясида ҳамда буюк Низом ул Мулкнинг тафаккури,

илми дониши таъсири остида улгайди. Айнан шундай! Эҳтимол у ҳам шамшир кучига зўр бериб, тафаккур нуридан бебаҳра бўлганида бу адоватлар бўлмасмиди. Чунки қаттиққўл отаси бу каби пинҳоний сўғишларга мутлақо йўл бермасди, ҳар не бўлса қилич ила босгирарди. Балки у илмга ҳурмати боис юмшоқ кўнгил бўлиб ва шунинг учун ҳам ғаламис кимсалар гимирлаб қолгандирлар? Не қилсин, у ҳам барча мушкулотларни қилич ила ҳал этсинми? Унда кураётгани бу расадхона, бу масжиду мадрасалар қонга ботмайдами? Бир қарашда жуда оддий туюлган бу ўйлар, ҳал қилиниши, айниқса, ҳукмдор учун, осон кўринган бу мушуқлар кишини чиндан-да азобловчи эди.

Маликанинг васлидан хушнуд қайтган султон миясига туйқус урилган бу халлардан сўнг тақи тундлашди. Малика ҳақиқатан султоннинг кўнглини овлашга уринди, бу сафар ҳам қиёссиз лаззат оғушига фарқ этди. У икки ўглини ёшига етмай тупроққа топширгач, юрак олдириб қўйганди. Беш ёшга тўлган якка-ю ёлғиз ўгли-шаҳзода Маҳмуд унинг танҳо умид юлдузи эди ва у мана шу умид юлдузининг сўнмаслиги, само узра баралла нур сочмоғи эрига-султон Малик-шоҳга боғлиқ эканлигини жуда яхши биларди. Гўзал маликанинг султон кўнглига йўл изламоғига, унинг ишончини қозонмоққа уринмоғига боис юксак маъво-ларни кўзлаган онанинг матлуби эди. У ёлғиз ўглининг салжуқий малика Зубайда Хотундан туғилмиш шаҳзодалардан аввал тахтга ўлтиришини, султон уни биринчи меросхўр этиб танлашини истарди. Аслида энг аввало салжуқий маликадан туғилмиш шаҳзодалар ҳақли эдилар. Бунини Зухра Хотун ҳам жуда яхши билар ва шул боисдан ҳам султоннинг кўнглига йўл ахтарарди. Ботинан эрини саҳройи авбош дея камситар, ўзининг кўҳна Бухоро маликаси эканлигидан фаҳру ифтихор этарди, кибр ҳавосида учарди. Бироқ султон Маликшоҳ аёл зотининг макру ҳийласидан огоҳ эди ва шунинг учун ҳам ўйларки бировга, айниқса, ожизаларга ошкор этмасди. Унинг кучи ҳам аслида шунда эди. Аёлларнинг давлат ишларига аралашмоғига йўл қўймасликни вазири аъзам ўргатганди. У бу борада қўллаб ҳикоят ва ривоятлар ҳам айтиб берганди. Айнан ўша ҳикоят ва ривоятлар унинг “Сийёсатнома” отлиғ китобига ҳам киритилганди. Аёллар ила маслаҳатлашмоқ аслида султоннинг Оллоҳ берган феълига ҳам бегона эди.

Султоннинг қалби хуш бир сўхбатни соғинди. Пешин намозидан сўнг киши юбориб, вазири аъзамнинг аҳволидан огоҳ бўлгач, Умар Хайёмни чақиртирди. Ўз боғида шоир ила сўхбат қуриб, кўнгил хижиллигини ёзмоқни ихтиёр этди.

Султон боғ сари ўтмоғи арафасида яна бир нохуш хабарни эшитди: тўрт кундан бери зиндонда бўлган Ибн Баҳманёр қўққисдан қазо қилибди. Хабар беришларича, ҳали унчалик оғир қийноқларга солинмаган хиёнаткорнинг бирдан жон таслим қилиши шубҳали эди. Ҳар тугул уни ўлар даражада азоблашмаган ва султоннинг ижозати бўлмагач, қатл этмоққа ҳам журъатлари етмаслиги аниқ эди. Наҳотки хиёнатчи касларнинг илдишлари зиндонгача етган бўлса-я? Банди ўз шерикларини фош этгувчи бир эн бир гап айтиб улгурмаганлигидан билмоқ мумкинки, уни ўлдиришгани чин... Султон ўйчан ва паришон қиёфада улкан боғнинг нақшинкор шийпонига етиб борганда ортидаги Хайёмни пайқади. Кўришдилар. Ибн Баҳманёрнинг вафоти ҳақида Хайём ҳам эшитганди, шунинг учун султоннинг юзида зуҳур этган ташвиш маъносини тушунгандай бўлди. Бу эса ҳукмдор то фикрларини жамлаб олгунга қадар жим турмоғи лозимлигини англади.

Ултирдилар...

Боғ бисёр кўркам эди. Ҳов нарида турфа хил мевалар барқ уриб яшнаган, офтоб нурига йўғрилган яшиллик кўзни қамаштиради. Берида, яъни шийпон те-варигада эса ҳар хил тусдаги гуллар қийғос очилиб ётибди. Гулзорнинг умумран-гида музаффарликка эришган қизиллик бетакрор бир гўзал манзара кашф этган-дики, киши қалбига эҳтирос, тугён солмоғи аён эди. Гулзор ёқасида қад ростла-ган қатор сарвлар эса гул узмоққа шайланган сулув қизларга монанд. Гул ва меваларнинг ораларига тош ётқизибли, текис йўлақлар қурилган. Боғу гулзор бағридан ҳар турфа қушларнинг сайрашлари эшитилади.

Шийпон жуда сўлим эди. Айниқса, унинг тоmidан ҳар тарафга бир маромда шилдираб оқиб турган сув таровати жонга ором бағишлайди. Бу сув коризлар¹ орқали оқиб келиб, шийпон томига кўтариларди ва том узра ёйиларди. Гўё ший-поннинг тўрт томонига ялтироқ ҳарир парда тортилгандай... Табиатнинг фусункор манзараси гашланган кўнгулларга ўз таъсирини ўтказмай қолмади-султон хиёл енгил тортиди. Шай турган гўзал канизаклар унинг ишораси ила хизматга кириш-дилар. Кенг хонтахта устидаги шоҳона дастурхон кўзни қамаштирарди. Энг аввало канизаклар туган яхна шарбатдан тотиन्दилар. Вужудларига хузур инди.

¹Коризлар — ср ости ариқлари.

— Бу гал шатранж ила бошингизни тангламоқчи эмасмен, шоир, — дея жилмайди султон, — Илло, бизни ҳам шеърю юлдузларга ошно этмогингизни истайдурмиз.

Султоннинг лутфидан шоирнинг ҳам юзида табассум балқди.

— Бош устига, олампаноҳ, — деди қўлини кўксига қўйиб.

— Кўнглингиз дарё бўлиб оқсун, шоир. Биз эса унда ғарқ бўлайлик.

Хайём султоннинг қошида ўлтирганини унутмади, зеро, у ҳукмдорлар ҳузурида мувозанатни тутмоқ лозимлигини жуда яхши англарди. Шоҳлар Қуёш янглиг-бисёр ёвуқлашсанг, куйиб қоласан, онча узоқлашсанг, яхлаб тўнасан, деган ҳикматни ўқиган, уққан эди. Шул боис ҳамду сано учун тилига эрк берди:

— Сизнинг шону шавкатингиз тақри сахаватингиз уммони олдида биз бир жилгамиз, ҳазратим! Сиз баҳри муҳитсиз.

Шоирнинг гапи хуш ёқиб, султон мамнун жилмайди, кўзлари қувлик ила қисилиб, бўртган туркона ёноқлари ялтиради.

— Бир шеър айтингиз, шоир!

— Менинг шоирлик даъвом йўқдир, вале, бир-икки машқ этганим бор. Ҳозир эса... — Хайём бир кўзголиб олдида, қўлини кўксига қўйиб, энгил таъзим қилди.

— Рудакий ҳазратларидан бир битик айтгум:

*Дилим, токай “ўзим” дейсан, паришол,
Темирни урма кўп беҳуда, эй жон?*

*Дилим бир дону ишқ эса тоғ,
Нечун бир донга бу тоғдек тегирмон?*

*Келиб кўр Рудакийни, сен агарда
Кўрай дерсан тирик танники бежон.*

Хайём шеърни ўқтам бир овозда, ёқимли оҳангда ўқиди. Кўзларини юмиб, шеър оҳангига монанд тебранган султон бироз сукут ортидан: “Офарин!” деди ва чуқур хўрсиниб қўйди.

— Филҳақиқат, бу кажрафтор фалак одам боласининг увоқдек бошига тоғ янглиғ балоларни ёғдирғуси экан!

Хайём ўз қулоқларига ишонмади-мана шу рўбарўсида ўлтирган одам дунёни зир титратган ўшал буюк салжуқий султон Маликшоҳми ёхуд ўзгами? Бунчалар ҳорғин ва забун кўринмаса у?!

Бироқ султоннинг бу ҳолати лаҳзалик эди, оний бир инсоний ожизлик, олам шўришларидан хорғинлик уни шу лаҳзалар ичра маҳф этганди. Мана у яна мағрур ангорга кирди, қошлари чимирилиб, ўйчан бир ҳолатда деди:

— Ибн Баҳманёрни ўлдирибдурлар! Тақри хиёнат!..

Хайёмнинг феълида тезлик ва хиёл бадгумонлик бор эди. Юраги сесканиб: “Наҳотки мендан шубҳа қилаётган бўлса?”, дея ўйлади. То султон унга назар ташлагунча қони ҳам, ўйи ҳам тиниб, ўзини ўнглаб олди.

— Эшитдингизми? — сўради султон ярим қаҳрли овозда яна тилида ўғизона шеваси пайдо бўлиб.

— Эшитдим, олампаноҳ.

— Бунга не дейсиз?

— Бир нима демоққа ожизмен, султоним.

— Бу кимнинг илқидур? — Султон бу гапни ўзига ўзи гапираётгандай ўйчан қиёфада айтди.

Бу орада канизаклар муздек мавиз¹ мусалласидан келтирдилар ва аёқларга қўйиб, ҳамсуҳбатларга тутдилар. Мезбонлик ҳурматиданми ёки ростдан ҳам Хайём ила хуш суҳбат қурмоқ истагидами, султоннинг юзига яна табассум югурди.

— Бул ҳақда шеърингиз бисёр турар, жаноб? — деди Маликшоҳ бармоғи ила бодали олтин аёқни чертаркан, муғомбирона жилмайиб.

Шоир ҳам табассум қилди ва тагдор сўз айтди:

— Тождорнинг амри вожиб.

*Хуррамлик китобин ўқимоқ керак,
Дилда ғам кўкати ўсмасин андак.
Май ичиб, истагинг ўринлат доим,*

¹ Мавиз — майиз.

Бу султоннинг кўнглига қараб айтилган шеър эди.

— Ўлмагайсиз, шоир! Қани! — Қадаҳга ишора қилди ҳукмдор.

Ичдилар.

Бу орада хуш бўйи димоғларни қитиқлаган суяқ таом тортилди.

Таомландилар.

— Жаноблари осмон илми ила ҳам машғуллар. Юлдузлар асроридан ҳам сўйла-
суллар. — Султоннинг нафси ором топиб, мусаллас туфайли қони қизиганидан-
ми, энди мулойим сўзларди. — Уларнинг инсонлар тақдирдан сўз айтмоғи чин-
ми? Ахир Уммул Китобда... — гапни сўнгига етказмади, зеро фикрини шоир
тушунганлигини пайқади.

— Ҳақ гап, — дея гап бошлади Хайём сўз оҳангига оз бўлса-да дағаллик
сингмоғидан эҳтиётланиб. — Оллоҳ таборака таоло Куръони каримда юлдузларга
қараб фол очмоқчи, тақдирлардан башорат қилмоқчи таъқиқ этган. Зеро бу ма-
жусийларга хос бир иллатдурки, у билан машғул бўлмоқ мусулмон умматига
чандон офатлар ёғдирмоғи ҳам тайин... — Шу ерга етганда шоир чайналиб, ўз
фикрини султонга тўла айтмоқдан хавфсираётганлигини ошкор этиб қўйди.

— Тортинмай сўзлайверинг, эй, Иброҳимнинг ўғли! — дея хитоб қилди сул-
тон араб лисонида ва жилмайиб кўшиб қўйди, — Ижозат!

Шоир дадиллашди:

— Бироқ илми нужум ўз номи ила илмдур. У ила шуғулланмоқ олам мўъжиза-
ларини англаб, Оллоҳнинг кучу қудратини туймоққа имкон беради. Демак, жа-
мики маҳлуқотни англамоқ мумкин бўлади. Бу эса ўзни англамоқдур. Ўзликни
анламоқ ўз давомийлиги ила Оллоҳ васлига мушарраф этади. Илло Ҳазрати рисо-
латпаноҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам “Бешиқдан то қабргача илм изланг”, дея
бежиз марҳамат қилмаганлар.

Султон кулди:

— Демак, оламни англаш йўлида куфр кетмоқ ҳам жоиз экан-да?

— Фикри ожизимча, ундай эмас, олампаноҳ. Эҳтимолки, сарвари олам пай-
ғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам “Динда чуқур кетманглар” деганларида
шу нарсани назарда тутгандирлар.

Бу айни топиб айтилган гап эди. Жим қолдилар.

Ниҳоят яна султон тилга кирди:

— Наҳотки улар чиндан ҳам одам боласининг тақдирига таъсир эта олсалар?

Хайём ҳукмдорнинг иззат-нафсини ҳимоялаган ҳолда оҳиста жавоб берди:

— Айнан шундай, ҳазратим. Илло Оллоҳ таолонинг мўъжизаси-ю асрори беҳи-
соб. Юлдузлар ҳам ана ўша асрордан биридир. Фалакнинг айланиши боис тун ва
кун алмашиб туради. Юлдузларнинг тақдирларга таъсири ҳам фалакнинг ўша ай-
ланиши асосига қурилган. Яъни ўн иккита бурж бўлиб, уларнинг ҳар бирида
маълум юлдузлар туркуми жам бўлганлар. Улар юлдузларнинг хонадонлари ҳисоб-
ланадилар. Буржларнинг номларини султоним ҳам биладилар, албатта.

— Адашмадингиз, шоир. Вале, бу сирнинг остига мудом етолмаётирмен, —
деди султон борки диққатини жамлаб Хайёмга тикиларкан.

Хайём ҳам энди суҳбатга берилиб кетганди.

— Инсоннинг руҳи ва шуури само тоқига узвийлиги шубҳасиз. Ахир Одам
сафиоллоҳ кўқдан-жаннатдан қувилмаганмидилар. Қолаверса, руҳ бизнинг ақли-
миздан неча чандон тараққий этган бир асрордир. Бу ҳақда Оллоҳ таборака таоло
ҳам хабар берган. Балки қодир Оллоҳ ўз сирини ўша юлдузларга пинҳон этган-
дир. Сайёраларнинг ўшал буржлардаги юлдузларга муносабати инсон тақдирдан
муждалар беради.

Канизақлар навбатдаги таомни келтирдилар.

— Сўзлайверинг, шоир! — деди султон шошиб, қизиқ бу суҳбатдан айрилиб
қолишдан чўчигандай.

— Оллоҳ бу буржларни тўрт хусусият ила яратди. Буни билмоқ ҳам жуда
муҳимдир. Яъники уларнинг учтаси ўтга, учтаси тупроққа, учтаси ҳавога, учтаси
сувга мансубдир. Зеро Оллоҳ Одамни мана шу унсурларнинг уйғунлигидан бино
этган-бу сир эмас. Демак, ҳар биримизнинг вужудимизда ана ўша унсурлар му-
жассам ва уларни руҳ идора этади ҳамда само ила боғлаб туради.

— Субҳонллоҳ!.. — Султоннинг кўзлари чақнаб кетди. — Демакки, бутун
маҳлуқот-набототу ҳайвонот, барча-барчамиз бир бутун эканмиз-да?

Хайём таъзим қиларкан, деди:

— Султоним ҳақ гапни айтдилар. Бир бутунлигимиз шунда ҳам акс этадики,

агар одам жазм этса, ўт-ўлану дарахтлар, парранда-ю дарранда ва жамики маҳлуқотнинг тилини тушунмоғи мумкин. Бундайин хислат пайгамбари мурсалинларга ва баъзи валиюллоҳларга ҳам ато этилганлиги бунинг исботидир.

— Ҳа-а, — бу гаплардан таъсирланди султон, — Оллоҳ таборака таолонинг ҳикмати мўл!..

Шоирнинг мабодо гап само хусусида боргудай бўлса, берилиб кетганидан гоҳо фикр уммониға фарқ бўлмоқ одати мавжуд эди.

— Башарнинг буткул ҳаёти осмон ила ҳамриштадир. Олдинги қавмларнинг ҳалокатга юз тутишини, осмондан тош ёғилишини эсланг, олампаҳо. Ҳатто ерга келадиган офатлар ҳам самодан кутилади. Чунки унда ерга анча яқин бўлган майда олов юлдузлар сузиб юради. Мабодо улар заминга урилгудай бўлсалар борми... Фақат Оллоҳгина бу офатлардан сақлаб турибди.

Хайёмнинг қулоғига улуғ бир сукунат келиб урилди-да, барча товушлар нари қочдилар ва у ўзини юҳодай бўшлиқ қаърига тушиб қолгандай ҳис қилди. Қаршида ўйчан ўлтирган султон ҳам кўз ўнгидан узоқ-узоқларга кетиб борарди. У чап ёнига хиёл ўгирилиши ҳамон кўз остида хира қорамтир парда ҳосил бўлиб, тобора чор атрофни қамраб олаётганга менгзади. Бу ҳолат унга таниш эди, шул сабаб кўнглида истиғфор айтди. “Ё Оллоҳ!.. Бу нечук синоат?!..” Орқа томонидаги гулзор бағридан булбулнинг овози эшитилди. Бу овоз шу қадар тиниқ, завқли ва мастона эдики, ҳатто бундайин хонишларни неча бор тинглаган ҳамда бунга кўникиб улгурган султон Маликшоҳнинг ҳам эътиборини тортди. Шоир ҳукмдорнинг нигоҳида акс этган шавқ ва қизиқувчанликка уйғун бир алпозда аста ортита ўгирилди. Надоматки, шийпонча томидан оқиб турган сув пардаси нарироқни кузатмоққа монелик қилди. Султонга эргашиб у ҳам ўрнидан турди, иккиси шийпонча бўсағасига чиқдилар. Икки мастона кўнгил-жаҳонгир шоҳ ҳамда беназир олим ва шоир нигоҳлари ила соҳиби навони, қалбларига мислсиз оташ солган ҳофизни излай бошладилар. У ҳамон сайрарди, овози ва куйи тобора жўшиб борарди. Жавзо адоғида қони жунбушга келган қуш уларни узоқ интизор қилмади, аввал чаман четидаги гулнинг пастки шоҳида пайдо бўлди-да, сўнг ерга тушди. Овози эса тобора баландлаб, тобора нолакор бўлиб борарди. У ўзига ҳайрат ила боқиб турган шоҳ ва шоирга анча яқин келиб қолганди.

Лолу ҳайратда қолган султон булбул хонишини узоқ тинглади. Сўнг:

— Навосозлар шоҳи пойингиздадир, шоир! — деди овозидаги эҳтирос таъсирини яширолмади. — Шунча юрт кезиб, юрт сўраб, ҳали бунақасини кўрмаган, эшитмаган эрдим. Булбул инсон қошида тиз чўкиб, хониш қилди-я! Бу ҳам бўлса, сизнинг шарофатингиздандур ва у буюк истиқболингиздин башорат қиладур.

Хайём ҳам қаттиқ мутаассир бўлган ва у ҳам эҳтиросини яширмоқдин ожиз эди. Бунинг устига, оламни титратган тождор унга чин дилдан эҳтиром кўрсатиб турарди. Шунинг учун бош эгиб, султонга таъзим қилди.

— Султоним бизнинг таърифда муболаға этдилар. Навосознинг бу алпозиди олампаҳонинг улуғлиги ҳамда қудратининг ҳайбатидандур, — деди лутфи олийга жавоб лутф этиб ва сархуш бир овоз ила шеър ўқиди:

*Бу кун булбул ўқир достону достон,
Майни қўлдан-қўйма мастону мастон.
Туриб гулзорга чиқ, уч-тўрт кун бўлсин
Хуррамлик манзилинг бўстону бўстон.*

Шоир кўз ўнгидаги бояғи хира парда кўтарилгандай, ўнг ёнидан ёруғ таралиб, борлиқни ишғол этгандай туюлди...

2

Хайём расадхонага ўшандай аҳволда, турфа туйғулар оғушида қайтди. Микоилга ижозат бериб, юқорига-ошёнаси томон кўтариларкан, юрагида алланечук изтиробли оташ туғён уриб, ўртана бошлади. Эшиқдан кирди-ю унинг шарпасини пайқаб, пешвоз чиққан Пармудага рўбарў бўлди. Унга ўз кечмишини сездирмаслик учун билинар-билимас ишорат ила ижозат берди ва хонаси сари ўтди. Бошидаги салласини олиб, деворга илди, жуббасини ечаркан, унинг сидрилиб оёғи остига тушганини ҳам пайқамади. У ўзини бу кўйга солаётган туйғуни шеър дарди деб ўйлади ва хато қилди. Чунки хонтахта устига келиб, давот узра энкайиши ҳамон бўғзига нимадир тиқилди ва сапчиб қаддини ростлади. Наздида, бағри куйиб бораётгандек туюлди-да, кўксини кафти ила ютоқиб ишқалади, бармоқлари ила тирнаб ташлагиси келди. Бироқ бутун танаси қизиб, киприкларининг ости

ачишмоққа тушди. “Ё Оллоҳ, бу не асрор?!” деб юборди инграгандай... Кейин қулоқлари гоҳ шовқин-суронга тўлиб, шанғиллади, гоҳ қиёссиз бир сукунат ила ўраниб, ванг бўлди. Бўғзидаги нимарса ташқарига отила бошлади, киприклари остида чўғ пайдо бўлгандай ёниб, учқунлар сачратди. На туролмас, на ўлтиролмас ва на ётолмас, ўзини у ёндан-бу ёнга урарди. Гоҳ у деворга, гоҳ бу деворга мушт туширар, тинмай “И-ии!.. Ваҳ-х!.. Уххуху-уу!” дея товуш чиқарар, “Менга не бўлди?” деб ўзини ўзи саволга тутар ва бу сўроққа ҳозир жавоб топгулик ҳолда эмасди. Кўзларидан ёш отилиб кетди. “Йў-ўўққ!..” деди у тақи бир бора деворни муштлаб. Аммо на бу хитоб, на вужудидаги гуруру ор ва на деворга урилган муштлири унинг жолаларини тутиб қола олмадилар. У йиғини тан олмай йиғлай-верди, кўз ёшлари оқавердилар ва шу асно бутун хона узра оппоқ нур ёйилаверди.

— Е Қодир Оллоҳ!.. — дея ўртанди у.

Унинг борлигини нур қамраб олди. Айни дамда вақт ўлчамсиз эди гўё...

Шу пайт шифтдан ўз ипига осилиб аста пастлаётган анкабутга¹ кўзи тушди. Унга андармон бўлиб, ўртанишлари тўхтади. Анкабут тек қотди. Шоир бу сероёқ қора жонзотни кўзларига яқинроқ олиб келиб, тикилди. Ё Раб, бу маҳлуқ тенгсиз бир санъат маҳсули бўлган нақш янглиғ буюк Мусавирнинг бемисл ижодини кўз-кўз этиб турарди. Унинг тугёнлари буткул тинди, оташлари сўнди. Анкабутни кафтида тутиб, дарича олдига борди-да, ташқарига чиқариб ташлади. Чуқур бир ҳўрсиниқ ила вужудини енгиллаштириб, давог сари қайтди. Ўлтирди. Илкига хо-мани олиб, ёза бошлади:

*Сукут ва фақирлик эмасдир бекор,
Дунё талабида ҳадсиз офат бор.
Икки кўз, тил, қулоқ омон чоғида
Кўзу тил, қулоқсиз бўлмақлик даркор.*

Тўрт сатрни бир нафасда ёзиб битгач, қоғозни кўлига олиб, ёзувига бироз тикилиб турди ва шеърни овоз чиқариб ўқиди. Сўнг мамнун жилмайиб, енгил тин олди. Айни дамда шуурида ушбу фикр айланди: “Пармудани соҳиби девоннинг ҳарамига қайтармоғим дуруст бўлур, чоғи?..” Ва бунинг ортидан кўз олдида Марямнинг гўзал чеҳраси намоён бўлди.

Ўн биринчи боб

Микоил Лайлини шаҳар қопқасида кутмоқда эди. Дарвозабонларга берилган кумуш танга қизга ташланадиган саволларнинг умрига зомин бўлди. Оқшом файзидан ва висол тугёнидан масту масрур икковлон илдам қадамлар ила дарё томон бордилар. Тун ойдин эди. Кўк тоқида ғуж бўлиб жамланган юлдузлар ҳар тарафга сочилаётгандай сийраклаша борадилар. Тўлин Ой мисоли шамчироғу унинг тева-рагида милтираган юлдузлар парвоналар янглиғ. Уларнинг ожиз нурлари тўлқин-тўлқин бўлиб оқаётган дарё сувида жилваланади. Термулиб турган одамнинг кўзи-га гоҳо сув ҳам нур таратаётгандай туюлади.

Микоил ҳам расадхонага келиб, Хайёмдек юлдузлар илмининг султони ила мулоқотда бўлиб, ҳар куни само салтанати аҳли ҳақида гаплар эшитавергач, бе-ихтиёр тарзда ўзида юлдузларга қизиқувчанлик сеза бошлаганди. Ҳозир ҳам соҳилдаги қуюқ майса устига ёнма-ён ўлтирдилару у осмонга тикилиб, бир энти-киб кўйди. Эҳтимолки, вужудидаги ғалаённи босиб, тез-тез ураётган юрагини совутмоқчи бўлдими, анчагача сўзсиз ўлтирди. У-ку эр киши, айни дамда қиз ҳам худди шу аҳволда эди, энтикиб-энтикиб нафас оларди.

— Ҳарам бекаси ўз хобгоҳига кириб кетгач, пинҳона қоча қолдим. Дуруст қилибманми?.. — деди қиқирлаб қиз.

Йигит унинг бу рағбатидан сўнг хиёл дадиллашди:

— Соз қилибсиз, Лайли, жуда соз! — дея ўртанди у бутун жисми ила қизга талпиниб, — шукурки, мактубимни олган экансиз.

— Олгандим... — деди қиз эҳтирос оғушида овози титраб, — Шундан бери жонимда ҳаловат йўқ. Ҳали шу чоққача бундайин кечмиш менга бегона эди... Кеча тун бўйи йиғладим! — Қизнинг кўзларида ёш йилтиради.

— Нечук, Лайли?! — Микоил қизнинг сўл илкени кафтлари орасига олди. — Нечук йиғладингиз, жоним?!

¹ Анкабутга — ўргимчакка.

Бу оловли сўздан қиз бир сесканиб тушди ва унинг таъсирида бир муддат сўзсиз ўлтирди.

— Ҳали гўдаклик чоғимдаёқ мени Мовароуннаҳр ҳукмдорининг қизи, Бухоро маликаси Зухра Хотунга инъом қилганлар. На ота-онамни, на қариндош-уруғларимни эслай оламан. Бир умр ширин сўзга, дилдан қилингувчи самимий муомалага зор бўлиб яшадим. Ахир!.. — Қизнинг бўғзига йиғи тикилиб, гапиролмай қолди. — Ахир кишида оила бўлмоғи керак-ку, шундай эмасми?! Оила Оллоҳ ва унинг пайгамбари томонидан ҳам шарафланади-ку!..

Ўз Ватанидан, яқинларидан бутунлай йироқ тушган Микоилнинг ҳам бу гапдан юрак-бағри эзилиб кетди, қизга дил-дилидан ачинди. Унинг бармоқларини оҳиста силаб, овутмоққа уринди.

Қиз ўзини хийла босиб олди, йигитнинг самимий меҳрини туйиб, шуури тиниқлашди.

— Маликамизни султонга узатишгач, бизни ҳам олиямизнинг сеп-сидраси ила Исфажонга йўлладилар. Энди менинг бирдан-бир орзуим, туну кун Оллоҳдан тилаган зорим бор-бу ширин бир оила қурмоқ, вайрона бўлса-да ўз уйимга эришмоқ!.. — Қиз хўрсинди, бир-икки ҳиққиллаб юз-кўзларигаги ёшни артди. — Сизни кўрдиму кўзларингиздаги самимиятни ҳис этдиму орзуим ушалмоғига ишона бошладим. — У йигитнинг Ой зиёсида аниқ кўриниб турган кўзларига қаттиқ тикилиб, нола қилди. — Орзуим ушалади, а?! Сиз бунга саяй этасиз-а?!

Микоил қизни бағрига тортиб, юз-кўзларини силади. Бутун вужудидан балогат уфуриб турган ёрининг хушбўй ҳидини симирди.

— Ҳа, жоним, ҳа! Хожам Умар Хайём ҳазратларидан ўтинамен. У киши бизларга албатта шафқат илкини узатгайлар!

Йигит қизни қаттиқроқ кучиб, тамшанган лабларига лаб босди. Улар чандон тотли эдилар...

2

Микоил расадхонанинг юқори қисмидаги хосхонага кириб келганда, устурлоб ёнидаги тарху чизмалар теварагида Воситий, Исфазарий, роҳиб ва Риндоний қизгин суҳбат оғушида эдилар. Унинг миясига энг аввало “хожам кўринмайдилару” деган фикр урилди.

— Ассалому алайкум, — деди негадир даврага яқинлашмасликка уриниб ва тоқчада турган идишдаги сувдан симирмоққа тутинди.

— Ваалайкум ассалом, — деркан Исфазарий одати бўйича жилмайиб, Микоилга икки оғиз сўз айтиб қўймоқни лозим топди. — Сизни Полвонни сайрга олиб кетган десак, ўзингиз кетаверган экансиз-да. Буёқда Полвон бечора бир бўзлайди-бир бўзлайди. — Энди у ўз сўзини мутойибага йўғирди. — Соҳиби эрса, дарё оғушида ғарқлар.

Микоил бир саросималанди, “сезиб қолишдимикин-а?” деган ҳадикда зимдан ҳаммага бир-бир қараб чиқди. Филҳақиқат, фақатгина роҳиб атрофга ва айниқса, унга бепарво ўлтирар, қолганлар эса бирови сездириб, бирови пинҳона назар ташлаб қўйдилар. Микоил дарёда чўмилгани боис кечки салқинда хиёл жунжикиб турар ва бунинг устига ўртангидан муздек сувни симиргани баданига баттарроқ совуқ таратди. Соқол-мўйлови, танаси мойчироқнинг хира қизғиш нурида ялтираб кўринди.

Унинг хижолатда қолганлигини сезган Риндоний эътиборни бошқа ёққа бурмоққа уринди:

— Ҳай, сизлар юлдузларингни ковлаштиринглар. Мен ҳам ўз юмушларимни қилай. — У шундай дея кучаниб ўрнидан турди.

Тақи Исфазарийнинг сўзамоллиги тутди:

— Юлдузларга айтарингиз йўқмидур, Риндоний бобо?

— Юлдузлар ила сиз сўзлашурсиз, сиз хезлашурсиз, мулло йигит. Биз эрса заминда юриб турғонимиздан шодмиз.

Риндонийнинг қувноқ, бироқ тағдор гапидан сўнг даврада енгил кулгу қўпди.

— Устоз қанилар? — сўради Микоил “мени сўроқламадими ишқилиб” деган савол оҳангида.

— Устоз тафаккур ила бандлар чоғи, ҳануз чиқмадилар. Шомдан аввал ошёна-сига кириб кетиб эдилар — деди Воситий ҳам саволга жавоб бериб, ҳам ўз фикрларини билдирмоқ маъносиди.

Микоил хотиржам қиёфага кириб, бир четга ўлтирди. Айни дамда даврадагилар ҳам унинг аҳволига бефарқ қолгандилар.

— Назаримда, ҳисоб-китобларимиз тахт бўлди, — деди Амадеус дүриллаган овоз ила ўйчан қиёфада — тарху чизмаларимиз ҳам тайёр. Хайём жаноблари бир назар қилсалар бас.

— Устознинг ажаб феъли бор-да, — дея яна тилга кирди Исфазарий, — Бир улуг ишни бошлайдилару тақи бошқа нимарсани режалаб борадилар. Мана, шамсий тақвим ишлари ниҳоялаб, “зижи Маликшоҳий” номини олмоқда ҳамки ул зот ўзга ўйлар ила бандлар. Ким билади ҳозир...

Хосхонанинг бурчагида ўз ишлари ила машғул бўлган Риндоний илкида эски латта тутган кўйи даврага яқинлашди.

— Хожамиз буюк қалб соҳибидирлар. Ҳар соҳада ҳурликни қадрлагувчилар, — дея гап бошлади роҳибнинг ёнбошига ўлтираркан. — Басийри аълонинг (Оллоҳнинг) ҳаққи-хурмати ҳеч кишини ҳеч бир фикр ва ёҳуд амали учун таъқибу тақиқ этмағайлар. Оллоҳни ҳам ҳар ким ўз билганича танийдур дейдилар. Аслинда ҳам ана шуниси ҳақдур. Бировнинг ақли ила топилган нимарса, бировникидур...

— Девонанинг девона фалсафаси тутди, — дея шипшиди тиржайиб Исфазарий Воситийнинг қулоғига.

— Ҳар илмда қалбга ҳам, ақлга ҳам эрк бермоқ даркор. Хожамиз шунинг учун ҳам буюкларки, кўнгул ҳурлигини тараннум этадилар. Ул зот Оллоҳнинг эрка бир қулидирларки, бу эркалиги барчага хуш ҳам ёқади. У Оллоҳга ҳудди бола онасига эркалангани янглиг девона бир йўсинда кўнгул ёради... — Риндоний сўзлашдан тўхтаб, гўё нафаси қайтиб кетаётгандай у ён-бу ёнига тўлғонди ва “Эҳ, сизлар барибир тушунмайсизлар-да”, дегандай силтаниб қўйди.

— Ишқилиб Бобо Риндоний ҳазратимизни Адам Шайхга мурид қилиб олиб бориб бермасалар, бас, — деди Исфазарий ҳазилини мудом давом эттираркан.

Бироқ энди ҳеч ким кулмади ва аксинча, “етар энди”, дегандай кетма-кет зардали томоқ қириб қўйдилар. Шундагина Исфазарий ҳам ёшлигига бориб ошириб юборганини фаҳмлади. Ахир анча-мунча одамни эмас, шухрати етти иқлимга кетган кўҳна Исфаҳоннинг энг катта шайхул машойихи, кароматгўй пир Адам Шайхнинг номини тилга олди-я! Улуғларнинг номини калака қилмоқлик нафақат Ислом одобига монанд келмасди, шунингдек, бу улуг шайхни бутун бошкент аҳли эъзозлашини, унга ихлос қилмоғини инобатга олганда ҳам ул зот ҳақида бепасандлик ила айтилган юқоридаги гап беодоблик ва фаҳмсизликдан ўзга нарса эмасди. Айни дамда бу борада барчанинг фикру ўйи уйғун эди.

Уртада вужудга келган ноқулай вазиятга Риндоний барҳам берди:

— Бир ривоят эшитган эдим. Биз омий одаммиз, мабодо ривоятимиз ҳам омийча бўлса, айбга санамайсизлар. — Бу чолнинг ҳокисорлик ила айтган сўзи эди, аслида у анча-мунча илмлардан бохабар, китоб кўрган одам эди.

Ҳамроҳлар Риндонийдан қизиқ ва ҳикматли гапларни жуда кўп эшитувчи эдилар, шул сабаб барчалари унинг оғзига тўкилдилар. Айниқса, умрининг кейинги ўн йилдан ортиқ муддатини мусулмонлар орасида яшаб ўтказаётган роҳиб унга алоҳида эътибор ила қулоқ тутиб турарди.

— Оллоҳ таборака таолонинг ҳикматли кунларининг бирида ҳазрати Мусо алайҳиссалом йўлда кетаётиб, қўй боқаётган чўбонга рўбарў келибди. Муңдоқ сарасоф солса, ул қўйчўбон Оллоҳ ила сўзлашур эмиш. Дермишки: “Эй, Худойим, чориқларинг бўлса, бер, тикиб берай, сочларингни тараб кўяй. Мабодо қўйларинг бўлса, айт, боқиб, семиртириб берай, Художон!..” Наздида, гофил бўлган чўбоннинг сўзларидан ҳазрати Мусонинг жаҳли чиқибди.

— Эй, омий чўбон, сен нелар деурсан?! Оллоҳ таолода чориқ, соч не қилур? Валлоҳу аълам дунёдаги барча қўйларнинг соҳиби ул зот эмасми? — дея қаттиқ танбеҳ берибди.

Чўбон дарров тавба қилибди.

Мусо алайҳиссаломга эса ўша кеча ваҳий нозил бўлибди:

— Эй, Мусо, — дебди Ҳолиқи олам, — бизни сидқи дилдан севгувчи бир ҳабибимиздан маҳрум этдингиз. Ушал чўбоннинг айтган сўзлари чин ва самимий эди, сиз уни ранжитдингиз. Биз бандаларнинг сўзига қараб эмас, қалбига назар ташлаб баҳолаймиз!

Энди ҳазрати Мусо алайҳиссалом истиғфор айтибди...

Худди шу қаби Хайём ҳазратлари ҳам Оллоҳга арзу муножотда ҳур ва самимий бўлмоқликни ёқлайдилар.

Бу гап барчага ёқиб тушди ва ҳаммалари бундайин фикр ўз шуурларида азалдан бор бўлганлигини, лекин бу қадар содда ҳамда таъсирчан тарзда ўйлаб кўрмаганликларини, лозим бўлса, бундайин содда йўсинда ифода этолмасликларини ҳам тан олдилар. Шунинг учун суҳбатдошларнинг бари мамнун бир қиёфада,

суҳбатнинг ниҳоясидан рози бўлиб, энгил тин олдилар.

— Чизмаларни эртага кўриб чиқамиз чоғи? — деди Воситий “турсак ҳам бўлар”, деган оҳангда.

Бу маҳал Микоилни огоҳ этиб, Полвон ҳам аянчли ўкириб қўйди.

Бирин-кетин қўзғолдилар. Кенг хонтахта устида эса тарху чизмалар ёзиғлиқ кўйи қолди.

Хайём бошчилигида бунёд этилаётган “Фахрий судси” қурилиши ниҳояланган ва унда амалга оширилган ҳисоб-китобларга биноан шамсий тақвим яратилиб бўлинганди. Эндиги иш Хайёмнинг сўнгги хулосаси-ю “Зижи Маликшоҳий”, яъни янги тақвимни олампахоҳ ҳазратларига тақдим этишдагина қолганди холос. Расадхона аҳли хосининг шоирни интиқ кутганлигининг боиси ҳам шунда эди.

Рамоллар¹ нинг ёзишларича, Куёшнинг йиллик айланиши уч юз олтмиш беш кеча-кундуз ва бир кеча-кундузнинг тўртдан бир улушига тенг (яъни 365 кеча-кундуз 5 соату 48 дақиқа, 45 1/4 сония). У ўзининг йиллик айланишида ўн икки бурждан ҳар бирини бир ойлик муддатда босиб ўтади. Куёшнинг ҳамал буржиги кириши баҳорги эътидолга, яъни тун билан куннинг тенг бўлган вақтига тўғри келади. Унинг мазкур айлана йўли 360 даражага бўлинган бўлиб, ҳар бир буржи 30 даражани эгаллайди. Ҳар бир даражанинг олтмишдан бири “дақиқа” деб аталади.

Шундай қилиб, Хайём ана ўша судс ёрдамида йил, ой, кун, соат, дақиқа муддатларини аниқ ва равшан ҳисоблаб чиқиб, мукаммал бир солнома тузди. Айни дамда бутун Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари Яздижард йил ҳисобидан фойдаланар эдилар. Бу йил ҳисоби сосонийлар давлатининг подшоҳи Яздижард (632-681) учинчи томонидан жорий этилган эди. Ниҳоят энди бу тақвим “Зижи Маликшоҳий” билан алмаштириладиган бўлди².

3

Хайём давог ёнида ўлтирар, кўзлари бир нуқтага қадалган кўйи хаёл уммонида сузмоқда эди. Бу уммон эса тизгинсиз-тоҳ сокин бир кўйда чексиз-чегарасиз салтанатини кўз-кўз айласа, гоҳ тўфон бағрида тўлғониб, бошини кўк тоқига ургудай бўлади. Хотира унинг кемаси. Яхшики хотира бор, яхшики инсон ёди бор. Акс ҳолда башарий туйғуларга горат келмасмиди. Унда онаизорини, қадрдон хонадонини соғинган шоир не қиларди, бу оловни қай сув ила сўндирарди?

Волидаси жуда мулойим аёл, чин маънодаги муслима. Уни не умидлар ила паноҳлаб улғайтирди. Эрта тили чиққанидан, эрта китоб тутганидан қувонди. Ел-ғизим деб сўйди, маҳрамин деб севинди, тобуткашим деб ардоқлади. У эса ўн олтига тўлиб-тўлмай илм ишқида ва энди ўзини ўзи ғазабламоғига сабаб бўлган шон-шуҳрат талабида уйини тарк этди. Ҳатто қўблагоҳининг жанозасида тобут бошида турмади, уни ўз илки ила маҳрам сувига³ ололмади, сўнгги сўзини тинглаб, васиятини эшитолмади. Иброҳим чодирдўзнинг ўксик танини лаҳадга ўзгалар қўйди, унинг ёлғиз ўғлига боғлаган умидлари завол топди, ўғиллик бурчига вафосизлиқ айлади. Воҳ, фалак! Бу не кўргуликки, икки жигарпора сўнгги дамда бир-бирларининг дийдорларига етолмасалар! Шўрлик отаси не армонларда жон таслим этди экан? Бу саркаш фарзандидан норизо кетган бўлса, наҳотки охиратда энди унинг аҳволи танг бўлғай?! Астағфуриллоҳ!..

Хайём биларди-унинг вужудидаги нур, зиё волидасидан ўтган. Чунки онаси чиндан ҳам Тангри ярлақанган нурпош аёл, ҳамиша яхшиликка эш, унинг учун ғайриэзгуликнинг ўзи йўқдек. Устахонада Умарнинг хуши оған ҳов ўша кунда ҳам шўрлик онаси не кўйга тушганди, танҳоғинасининг алпозидан кўркувга тушган аёл ақлидан мосуво бўлиб, савдойи ҳолига келаёзганди... Волидаи зорини, сингилжонини қанчалар соғинди-я. Бу фоний дунёда қондош жигарларнинг ҳам ўз ўрни, ўз ҳикматли маъноси бор экан. Одам боласи гоҳ қариндошлари ила ҳасратлашгиси келар, ҳеч йўқ дийдорлашиб, бир дастурхон теварагида ўлтирмоқ-

¹ Рамоллар — астрологлар.

² Умар Хаём яратган тақвим ҳозирги кунда бутун оламда фойдаланиладиган Григорян тақвимида ҳам аниқроқдир. Амалдаги тақвим бўйича йилнинг ўртача давомийлиги 365, 2425 кеча-кундузга тенг, яъни аниқ ҳисобдаги йил ҳисобига нисбатан бўлган фарқ 0,0003 кеча-кундузни ташкил этади. Демак, бундан ҳар 3333 йилда 1 кунлик фарқ вужудга келиши маълум бўлади. Жўнроқ қилиб айтсак, ҳар 3333 йилда бир ортиқча кун келиб чиқади.

Хайёмнинг тақвимида эса кабиса йиллар 4, 8, 17, 16, 20, 24, 28 ва 33-йилларга тўғри келиб, 33 йил муддатли олдий ҳисоб яратилади. Унда бир йилнинг давомийлиги 365, 2424 кеча-кундузга тенг бўлиб, фарқ 0,0002 кеча-кундузга тўғри келади. Яъни бир кунлик фарқ ҳар 5000 йилда пайдо бўлади.

Умар Хайём даҳосидаги буюкликни шу оддийгина мисолдан ҳам англаш мумкин.

³ Маҳрам суви — эр кишини ўғиллари, аёлини қизлари вафотидан сўнг ғассол келгунича маҳрам сувида олиб, танини поклаб, тоза либосларини кийдириб қўйишлари лозим).

илм кишиларига ғайри қилиб қуйишлари мумкин. Бу эса кўп яхши ишларга путур етказади. Хайём мана шундан қўрқарди, хавф туярди.

У эсини танибдики, Оллоҳ ва одам ҳақида фикр этади. Болалигида Яратганининг тақдири азали борасида ўйларкан, наҳотки уни ўзгартириб бўлмаса, дея иштибоҳга борар ва гоҳо ўз ҳаслидан қўрқиб кетиб, дарров истиғфор айтарди. Бироқ ҳалиги ўй яна қайта келаверарди. Балки шайтони лаъин хуружи деганлари шудир? Нима бўлганда ҳам бу тақдир деганлари ўйлашга, фикр этишга арзигулик нарса эди. Кимдир олтину кумушга қўмилиб, тўкин-сочин яшаб ўтади, бошқа биров эса бир бурда нонга зор. Ахир ўша шўрлик, “мени ҳам бой қилиб яратсанг, намоз ўқиб, яхши амаллар ила яшаб ўтардим”, дея арз этмоғи ҳам мумкин ва у бунга ҳақли ҳам эмасми?! Ёшлигини эсларкан, Бухоро мадрасасида сабоқ маҳали рўй берган бир воқеот ёдига тушди. Ушанда шўхроқ сабоқдошларидан бири мударрисга шундай савол қилганди:

— Уч оға-ини бор экан. Уларнинг бири тақво ила умр кечириб, оламдан ўтибди. Бири гуноҳкор, осий бўлиб, бошқаси эса гўдаклигидаёқ қазага юз тутибди. Айтингчи, устоз, улар охиратда не ажрга сазовор бўлурлар?

Мударрис гапини биров икки қила олмаслигини билган киши оҳангида жавоб берди:

— Бу кун каби равшандур. Парҳезкор тақводор бўлгани беҳиштга, гуноҳкори эса жаҳаннамга юз тутгайлар. Гўдак эса номаи аъмолида ҳеч нарса йўқлиги боис на у ёққа, на буёққа ҳам тушмас, аросат маъвосида макон топгай.

Толиб дарҳол иккинчи сўроғини йўллади:

— Унда гўдакликдаёқ қазага юз тутган банда Оллоҳ таолога арз этсачи?

— Не деб? — дея сўради шошиб, шогирдининг кўзлари ғалати чақнашидан ҳайратланган мударрис.

— Менга ҳам умр ато этиб, савоб амаллар қилиб, беҳиштга тушмоғимга нечун имкон бермадинг, ахир, деса, Холиқи мутлақ не деб жавоб айлагай?

Мударрис таънали жилмайди.

— Барчага аёнки, Оллоҳ таборака таоло меҳрибон ва раҳимли зот. У бандаларига фақат ва фақат яхшилиқни истайди. Шундай экан, у ҳалиги бандага: “Сен улгайганингда сергуноҳ ва золим бўлиб, ўзингни жаҳаннам оловига гирифтор этардинг, шунинг учун ҳам жонингни эртароқ олиб, азоблардан халос этдим”, дея жавоб қилади.

Толиб худди жазавога тушгандай алпозда тақи савол этди:

— У ҳолда дузахий бўлган оғаси, “Эй Оллоҳ, нега менинг жонимни ҳам гўдаклигимдаёқ олиб қўя қолмай, гуноҳкор ва золим бўлишимга йўл қўйдинг, нега?” дея ҳайқирсачи?! Унда Яратганининг жавоби не бўлур?

Мударрис шошиб қолди ва хиёл сукутдан сўнг зардали бир оҳангда гудранди:

— Астағфуриллоҳ! Сўзларингдан лаъиннинг бад бўйи уфурадур!..

Ушанда Абул Фатҳ Умарнинг сабоқдоши ўз ғалабасидан ошкора тарзда хузурланганди, одобсизларча музаффарият тантанасини намойиш этганди. Унинг фикрларида ўшал замон Бухорода динга ислоҳ киритмоқчи бўлиб, турфа ваъзлар айтаётган ва кўплаб ҳукмдорларнинг қувғинига учраётган муътазиллийларнинг таъсири сезиларди.

Хайём ҳам аввалига бояги сабоқдошининг фикрларига қўшилганди ва унинг ақлига, мантиқий мушоҳадаларига қойил қолганди. Аммо кейин унинг сўзларида хато, кибру ҳаво борлигини пайқади. Шунга қарамай, шуурининг қайсидир пучмоғида, қалбининг туб-тубида ўша фикрларга хайрихоҳ бир майл мудом яшайди. Бу унинг ўзи ҳам сезмаган ҳолда шеърларида акс этади. Эҳтимол бу ундаги ўзидан қониқмаслик туйғуси туфайлидир, балки барча нарсани англамоққа, дунёни мукамал кўрмоққа уринганлигидандир. Ҳар ҳолда мудом ўша осийона мушоҳадалар замиридан келиб чиқувчи ўйлар гирдобида яшайди. Мудом Оллоҳни, дунёни, ўз қалбини, уларнинг ўзаро узвийлигини ва бир-бирларига нибатларини англашга интилади. Гоҳо ўзича баъзи фикрларга ҳам келиб, хулосалар ясайди. Шу хулосалари асносида устоз Уқлидуснинг бешинчи қондасига монанд ўзгармас, исбот талаб этмайдиган қондалар, баъзан фалсафий низомлар ҳам яратади. Масалан, унинг энг сўнгги кашфиётларидан бири қуйидагича: “Оллоҳ дунёнинг ибтидосида ва интиҳосида мавжуд, ораликда мавжуд эмас, яъни, ораликдаги ҳаётга аралашмайди”...²

У икки ёндош чизиқлар ҳақида бош қотираркан, тақи бир оқилона фикрга ҳам келганди. Сўзлаётган одам, -дерди Хайём икки чизиқ аро бармоғини қўйиб, —

¹ Муътазиллийлар — Исролда ҳескин ислоҳот ўтказишга уринганлар оқими.

² У бу фикрининг хато эканлигини кейинчалик англаб этади.

ҳамиша бир ёқламаликка маҳкум. У ҳеч қачон икки томонда ҳам бўла олмайди. Демак, суқут сақламоқлик Ҳаққа ёвуқроқдир, яъни оралиқдир.

Хайём ҳамон ўйчан, хомани бармоқларида айлантириб ўлтираркан, кескин бир саъй ила оқ қоғозни олдига суриб, иккита ёндош чизиқларни чизди. Тақи Уқлидуснинг фикрларини эслади. У шу кунгача Уқлидуснинг кўплаб асарларини ўрганиб, унинг беш қоидаси ҳақида рисола ҳам ёзиб улгурганди. Шунингдек, бу олимнинг баъзи фикрларини, илмий кашфиётларини инкор этувчи хулосаларга ҳам келганди. Бу борада унга устози кубро Арастунинг илмий қарашлари ҳам кўл келганди. Мисол учун унинг фикрларини қунт билан ўрганган Хайём ўз хулосасига ҳам келиб, янги бир фикрни илгари сурмоқда эди: “Икки тўқнашувчи тўғри ҳадлар кесишади ва икки тўқнашувчи тўғри ҳадлар тўқнашиш йўналишида бир-бирларидан ажралмоғи мумкин эмас”. Бу унинг сўнгги кашфиёти эди. У энди икки ҳадни кесишган ҳолатда чизди-да, унинг ёнига тўрт сатр шеър ёзиб қўйди.

*Бизни айлантирган бу чархи фалак,
Уни фонус дея хаёл қил андак;
Кўёш чироғи-ю олам фонуси,
Икки ўртада биз ҳайрону ҳалак.*

Эртаси куни аҳли расадхона тақвим борасидаги ишларни якунлаб, жамладилар ва Хайём уни, яъниким “Зижи Маликшоҳий”ни ҳузури муборакка элтиб, султон Маликшоҳ ибн Алп Арслон ҳазратларига тақдим этди.

Давоми келгуси сонда

¹Ҳад — чизиқ.

Зикрилла
Неъмат

НАЗМЛАР
БИР
КЎН
А
ҚА
ВМ
БО
ЛА
Қ

**Ватан, сенинг ишқинг
билан ёнурман...**

*Мен ўзимга «кимман» дея савол бердим,
Оташдирман ё ўтдирман, ё нурман, мен?!
Юртим, сени озод кўриб, кўксим кердим,
Хар тонг ойдай жамолингга қонурман, мен,
Ватан, сенинг ишқинг билан ёнурман, мен!*

*Кўзим очиб кўрганимсан, хур маконим,
Жаннатлардан ҳам зиёда, гул маконим,
Эй, то абад дунёга машхур маконим,
Кўёшдай хур чеҳрангдан завқ олурман, мен,
Ватан, сенинг ишқинг билан ёнурман, мен!*

*Хур, муқаддас тупроғингнинг гарди бўлиб,
Шовуллаган чинорингнинг барги бўлиб,
Жафокаш, мард элимнинг ҳамдарди бўлиб,
Ўтмишингни ўйлаб, ўйга толурман, мен,
Ватан, сенинг ишқинг билан ёнурман, мен!*

*Шукроналар айтиб бахту тинчинг учун,
Бир пойдевор бўлай майли синчинг учун,
Бахш айлабон сенга умрим, қалбим кучин,
Кундан-кунга кучга тўлиб борурман, мен,
Ватан, сенинг ишқинг билан ёнурман, мен!*

*Гар бағрингда сарғайган бир хасни кўрсам,
Тақдирингга беларво бир касни кўрсам,
Нон-тузингни унутган нокасни кўрсам,
Бағрим ёниб, ғазаб ичра қолурман, мен,
Ватан, сенинг ишқинг билан ёнурман, мен!*

*Сени севмоқ – ҳар кун қилган савобимдир,
Тупроғингни ўпмоқ – эзгу тавофимдир,
Ёвузларга нафрат - кескин жавобимдир,
Бош кутарса, ёвга қирон солурман, мен,
Ватан, сенинг ишқинг билан ёнурман, мен!*

*Гоҳ бошимда кўёш бўлиб балқийдирсан,
Гоҳ кўзимда кўзёш бўлиб қалқийдирсан,
Мен кетурман, сен - абадий, боқийдирсан,
Кучоғингда бир нур бўлиб қолурман, мен,
Ватан, сенинг ишқинг билан ёнурман, мен!*

От минганлар....

*От минганлар, ортингизга қараб қўйинг,
Келмоқдами изингиздан эл эргашиб?
Келмоқдами мағрур тутиб қадди бўйин,
Фаму ташвиш залворидан ё энгашиб?*

*Пиёдалар аҳлига бир ташланг назар,
Улар ичра балки сиздан буюклар бор.
Аммо яёв юрмоқликдан қилмай ҳазар,
Тупроқ кечиб келишгайдир улар хоксор.*

От минганлар ортингизга қараб қўйинг,
Алпомишлар ўтган, ахир, зотингиздан.
Ногоҳ йўлда йиқилганни сўяб қўйинг,
Ахир, тушиб қолмагайсиз отингиздан!

Унутмангки, олимлар бор, шоирлар бор,
Устозлар бор пиёдалар орасида.
Улар сизга бахт берган шу юрт тупрогин-
Асраб келар кўзларининг қорасида.

От минганлар, сизлар балки беш, ўнтасиз,
Аммо юз минг, миллионтадир пиёдалар,
Улуғворсиз кимхоб чопон, тунларда сиз,
Камтарликдан топгай қадр пиёдалар.

От минганлар, сиз - эзгулик маёғидай,
Келажакка бошланг элнинг яёвларин.
Аммо зинҳор отларингиз туёғида -
Пайхон этиб қўйманг кўнгил яйловларин.

От минганда отасин ҳам тан олмаган,
Нокасларга орангизда қолмасин жой.
Шунда сизни Оллоҳ ўзи ёрлақай,
Бошингизни тарк айламас асло Хумой.

От минганлар, танти бўлинг, қилманг ўйин,
Тега кўрманг пиёдалар асабига!
Бир кун сиз ҳам отдан тушиб қолгач, кейин
Қўшармикин улар сизни ўз сафига?!

От минганлар ортингизга қараб қўйинг...

Қайтар дунё бу

Дунёни қизгонма мендан, азизим!

Абдулла Орипов.

Дунё талашмагил мен билан дўстим,
Сендан ҳам, мендан ҳам ўтар дунё бу!
Биздан адовату аразларнимас,
Меҳру вафоларни кутар дунё бу!

Бировга чоҳ қазмоқ - нодонлар иши,
Дерлар: Заҳар солмоқ - чаёнлар иши,
Жафо қилса, жазо топгай ҳар киши,
Азалу абаддан қайтар дунё бу!

Қуёшдан ибрат ол, жилмайиб яшар,
Дилда бор меҳрини борликқа сочар,
Сен ҳам қуёш каби севолсанг агар,
Яйраб пешонангдан ўпар дунё бу!

Арпа экиб, буғдой ўрмаган ҳеч ким,
Кетганнинг қайтганин кўрмаган ҳеч ким,
Бу дунёга устун бўлмаган ҳеч ким,
Бир кун яқомиздан тутар дунё бу!

Яхшидир, ортингдан яхши от қолса,
Ҳикматларинг мангу барҳаёт қолса,
Инсоний номингдан бир исбот қолса,
Сени мангуликка элтар дунё бу!

Қишлоқ чеккасида...

Қишлоқ чеккасида, мазор устида
Ҳижрондай саргайиб ўсган, эй қамиш,
Аччиқ ёшлар томиб кўзим тубидан
Термуларман сенга ўйчан ва хомуш.

Шўрхоқ тупроқ узра тиз чўкиб аста,
Майин япрогингиз гардин ўпарман.
Хушбўй ҳидингиздан азизларимнинг-
Сўнмас меҳрларин тафтин сезарман.

Эй азиз отамнинг қабри узра жим
Шамолда тебраниб турган қизғалдоқ,
Алвон гулқосаси ғам билан лим-лим
Қалбимнинг рангидан ранг олдинг қаңдоқ?!

Сизга минг ташаккур, майса-ғиёҳлар,
Эй сиз - эзгуликнинг яшил лашқари!
Бу ёруғ дунёда кошкийди ҳамма
Меҳрибон бўлсайди сизлар сингари..

Меҳрибон волидам қабртошига
Сумбулдай чирмашган рангин печаклар.
Мен эмас, ушбу кун онам бошига
Гул олиб келмишсиз этак-этаклаб.

Гоҳ ойлаб боролмай қолгум қишлоққа,
Ҳайхот, ташвишларим кўпми шунчалик?
Наҳот, ота-онам зиёратига
Имкон тополмасман бир гиёҳчалик?!..

О, майса-гиёҳлар, сизга минг таъзим,
Ҳаёт ибтидоси - эрурсиз ҳар чоқ,
Энг олий мавжудот - инсонга ҳам сиз
Меҳру оқибатдан берурсиз сабоқ.

Айрилиқ дарди

Кўк юзини қаро булутлар тутди,
Ою юлдузларни юҳодай ютди,
Ҳижрон азоблари жонимдан ўтди,
Наҳот ой юзлигим бизни унутди?!
Йиғлаган осмонму ё менинг қалбим,
Кўтармоқ осонму айрилиқ дардин?!

Қалбимни оғулар армонли томчи,
Наҳот ҳижронларнинг ошиғи олчи,
Умр ўткинчидир, йиллар - алдамчи,
Васлига тўймадим бир бора ёлчиб.
Йиғлаган осмонму ё менинг қалбим,
Кўтармоқ осонму айрилиқ дардин?!

Юрагимда унган сабр дарахти
Парчалаб отгайдир айрилиқ дардин.
Кел, ёрим, қувончим, баҳорим, баҳтим,
Кетсин кўзларимдан аламлар гарди.
Йиғлаган осмонму ё менинг қалбим,
Енгмоқлик осонму айрилиқ дардин?!

РУБОИЙЛАР

* * *

Мусаввар эт, эй мусаввир, менга сен дунёи дунни,
Мушаррах эт, эй муаррих, менга сен аҳли очунни.
Агар мен ўзга юрт деб, ўз диёримдан кечар бўлсам,
Қулат эй соҳиби афлок, бошимга чархи гардунни.

* * *

Билолмам, не фитан бордир рақибларнинг рабогинда,
Мудом қаҳру итоб зоҳир аларнинг қош-қабогинда.
Мақр, ҳийла билан тун-кун алар кўп режа тузгайлар,
Мани бошим кесик қўрмоқ истабон ёв табогинда.

* * *

Булбул афтода қолур бўстонидан кечган маҳал,
Ою юлдуз йўқолур осмонидан кечган маҳал.
Сувсиз қолган балиқдек жон берар қалбим мани,
Хоби гафлатда қолиб жононидан кечган маҳал.

* * *

Шўрхоқ ерда на бир гулу на бир гиёҳ унолмасдур,
Қушқўнмасга булбул тугул, ҳатто, бир зоғ қўнолмасдур.
Меҳру мурувватдан йироқ, нафсига қул, оч кимсалар
Эл дардига икки дунёда ҳам дармон бўлолмасдур.

* * *

Бу дунёдан ҳақиқат излабон бағрим кабоб ўлди,
Ҳақ йўлида ишим ҳар кун эзгулигу савоб ўлди.
Вале, бу эзгулик боғи гулу ҳосилга киргунча,
Рухим осмонга учди-ю, вужудим эриб, соб ўлди.

* * *

Кўқда Зухронинг сафоси субҳидамдин нишон ўлғай,
Анинг меҳри мунирида улуғ комлар ниҳон ўлғай.
Агар ким туну кун тинмай элу юрт дардида ёнса,
Жаҳон ичра анинг умри қуёшдек жовидон ўлғай.

Собир Ўнар

ЛОЧИН

Ҳикоя

Саксонип муаллимнинг ўгли Норбўта кеча Тўти бозордан ажабтовур хабар топиб келди: аллақандай араблар лочин деган қуш қидириб юрган эмиш, бизнинг тоғлардаям лочин бор экан, тутиб берган одамга нақд беш минг долларни қуртдай санаб бериб опкетишармиш. Бу гапни бегона эмас, ўзининг амакиваччаси Эсиргап айтди. Жиззахдаги Дав бахшининг уйига араблар келиб тураркан, ўшалар буюртма берган эмиш. Эсиргапнинг кирмаган тешиги, танимаган одами йўқ, ўзи бирон юмушнинг қўлидан тутмаган бўлсаям удабурон овчи, эпчил чавандозлигининг орқасидан нозик-нозик одамлар, прокурору мелиса бошлиқларигача ака-ука тутиниб юради. Чамаси Дав бахшигаям ё ўзига дам солдиради, ё тумор-пумор ясатиб юради.

Норбўта аввалига бу гапга эътиборсиз қаради. Келиб отасига айтгач, оқсоқол муаллимнинг кўзлари чақнаб кетди. “Йўғ-э, беш минг доллар деганинг анча нарса-ку!” деди. Ҳойнаҳой, пулнинг куч-қудратидандир, Саксонипнинг тинчи йўқолди. Эсиргапнинг уйига ўзи бориб масалани ойдинлаштириб келди. Нафақадаги биолог ўқитувчи бўлмиш Саксонип шундан кейин баттар безовталанди.

Эсиргап унга деди:

— Бахшининг уйида ўз кўзим билан кўрдим. Оқишдан келган малларанг, жуда чиройли қуш экан, кўзлариям тимқора. Шундан топиб берсанг, донасини беш минг доллардан сотиб оламан, деб айтди. Дав бова, бизда бунақаси йўқ, десам, суриштириб кўр, овчисан, учраб қолар, деди.

Саксонип ўзининг тилидан отилиб чиққан сўзни беихтиёр ушлаб қололмади.

— Эҳе, нима деяпсан, манов тоғда бор у қуш. Дарслик китобдаям шу ерда борлиги ёзилган. Лекин таърифига қараганда жуда чиройли қуш. Патлариям хол-хол ҳошияли, оёқлари кўкиш, кўзлари қоп-қора деб ёзган. Қизил китобга киритилган. Нурота тоғида ё ўттиз, ё йигирма нафар тамғали лочин бор, деб ўқиганман.

Муаллим уйига қайтаётган айтган бу гапидан ўзи пушаймон бўлди: бу ярамас айғоқчи-ку, қаердаги одамлар билан жўрачилик қилади, сотиб-нетиб қўйса-я...

Уйига кириб осмонга қараб ўйлаб ётди. Овчи болалар какликка жела

қилиб тузоқ қўйиб ётишарди. Анча-мунча тутишадиям. Лочин дегани жониворлар, асосан паррандаларни тутиб ейдиган нарса, қайтанга, какликдан кўра бунга тузоқ қўйиш осон-ку.

Олти ойча бурун тоғдаги моллардан йигирма чоғли семиз-семизини ўғрилар тоғдан ошириб ҳайдаб кетган эди. Шулардан учтаси Саксонипники эди: икки туғадиган сигир ва бир хўкизча. Қўриқланадиган чегарадан ўтказиб тоғ ичига қўйиб юбориладиган бу молларга биров қарамас, чўпон боқмас, демак, ихота қилинмаган бўларди. Тоғ қоровули, ов участкасининг нозири, табиатни асраш бўлимининг ходими, ички ишлар ходими ҳам уларни ҳайдаб, бир жойга қамаб қўйиб, эгасига жарима солиши мумкин эди. Қолаверса, қиш юмшоқроқ келган йиллари бўриям бирдан кўпайиб кетиб молларга қирон келтириб қоларди.

Мол эгалари икки-уч кун, бир ҳафта деганда хабар олишар, хабар ололмаганларига сеникиям юрибди; Куйган тоғда, Солининг сойи ё Томчисойда ўтлапти деб келарди. Албатта, бу одамлар муғомбирлик қилишади. Яқин атрофдаги чакана мол боқувчи чўпоннинг олдига солай деса, ҳар бошига бир ойда минг сўмдан бериб туриш керак, унинг устига яйлов дегани тамом бўлди: очиқ жой борки, буғдой, арпа, нўхат экилган. Чўпонгаям, мол эгасигаям қийин: бир нарса топиб емаса семирмайди, сут бермайди, гўшт қилмайди. Шунинг учун гарчи таъқиқланган бўлса-да, тоғнинг ўт-ўланларигача ҳимоя қилинадиган ҳудудга қўйиб юборишади. Кузда бориб молларини ҳайдаб келишади. Агар омон қолса...

Йўқса, бировдан ўпкалаёлмайди. Ўзининг тили қисиқ.

Йигирма бош қорамолни ҳайдаб кетган ўғриларнинг изиниям топишолмайди. Ички ишлар ходими тоғни оралаб бировнинг молини топиб, ўғрини тутиб бериши даргумон. У гумондор одамнигина чақириб сўроқ қилади. Гумондорлар эса жуда кўп. Одамлар бир-бирдан шубҳаланиб устидан ёзаверади: ўша куни фалончининг тўйи бўлаётган эди, пистончи унинг тоғаси бўлсаям тўйга келмади, кўрганлар бор, ўша куни у молларидан хабар олиш баҳонасида Куйик тоғидан Белсойга қараб йигирмадан ортиқ қорамолни ҳайдаб чиққан. Нега ҳайдайди — текшириш керак. Ҳойнаҳой, шу гумдон қилган ёки шерикларига ҳайдаб обориб берган, кейин улар тинчителишган. Бўлмаса, нега ўзининг моли йўқолмади? Қани, шу сўроққа жавоб беринг-чи. Унинг ўғри эканини кўзлариям айтиб турибди: бежо. Тўй-маъракагаям ўшандан бери аралашмайди. Хўш, сабаби нима? Уртоқ Писмадончиеп, шуни текшириб, аниқлаб берсангиз, ўғри топилади, бу — аниқ.

Бу ҳикоятларни қишлоқдаги икки ё уч закунчи ёзиб беради. Шунинг учун ҳуснихатлар ҳам икки ё уч хилда бўлади. Ҳикоят рўйхатга олингач, яна бир терговчи овора: гувоҳ тўплаган, сўроққа тутган, тўйга келмаганининг сабабини сўраган. Гумондор оддийгина қилиб молларни кейинги сойга ҳайдаб суғордим, у ерда ўтлоқ яхши, молнинг тили тегмаган экан, бирор ҳафта бошқа жойга улоқиб кетмасин деб ўша ерга ўтлатиб келавердим, дейди. Ҳеч ким унинг ёқасидан ололмайди. Кунлар ўтиб бир йигит машина сотиб олса, тагин унинг боши милисабозликдан чиқмайди: бунинг ортиқча пули йўқ эди-ку, қаёқдан олди машинани, ўша куни уни тоғда кўрганлар бор, тоғнинг орқасидаги қишлоқларда ошналари борлигини биламиз, фалон йили олқор отиб қўлга тушганда писмадондай қилиб қутулиб кетган, жуда туллак йигит, эҳтиёт бўлиб ушлаш лозим... Ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Хуллас, Саксонип домланинг пайтавасига қурт тушди. Оғилхонаси ва бағри шувиллаб турган кунларда ушбу гапни эшитгани тагинда унинг юрагини алангалатиб юборди. Қани энди ўша қушдан бир талайини тутиб пулласангу гуриллаб юрсанг, ўғлингга манаман деган “Нексия”ми, бирор чет эл машинасиними обериб қўйсанг, ёнида ўтириб муртингни бураб тўйларга борсанг, невараларга варанглатиб, ҳеч ким қилолмаган тўйни қилиб берсанг. Яхши-ёмон ҳамсоялар ичи куйиб,

кўролмайд кўзи тешилса. Кунда-кунора илтимос билан қарз сўраб келишса. Машинангизда шаҳарга ёки палончининг тўйига бориб келсак, ёхуд ўғлингиз оппоқ машинасида писдон жойга келин опкелиб берса, деб етти букилиб ялинишса...

“Бериб бўпман! Мана оласан!.. Мана!.. Эвини топсанг ўзинг ол. Нима, қўл-оёғи бутун одам ҳам шунақа хор яшайдими?! Ҳаракат қил, болаларингга айт, сулайиб ётибди бари уйда. Нима, уларни сўқимликка боқаяпсанми? Бултур молларим йўқолганда бир оғиз ҳол сўрашга ярамаганидинг. Прокурорга ёзганимда санам қўл қўй деб қўйдиролмаганидим. Энди-и... Ҳа, ука-а, замон келди, кўрдингми? Бериб бўпман!..”

Саксонип лочин фақат одам қўли етмас қояларгагина уя қуриб бола очишини яхши биларди. Шунақа жойлар Бешбармоқ тизмаларида бир нечта борлигини ҳам кўрган. Аммо умри бино бўлиб у қушнинг тиригини учратмаган экан. Қуш дегани осмонда учса, мусича, чумчуқ, зағизгон, каптарга ўхшаб уйнинг атрофида ўрмалашмаса қайдан кўрасан лочинни.

Бир-икки чопсон йигитлар қор ёққан кезларида яқин адирлардан ҳам каклик тутиб келишарди. Айтишларича, каклик совуқда сув ичса қаноти музлаб эпга келмай қолармиш. Кўнган жойидан тепага кўтарилолмасмиш. Чаққон болалар уни сув ичишини пойлаб кўнган жойидан, қор орасидан оппа-осон тутиб олармиш.

Саксонипнинг ўғли ҳам бу иш билан шуғулланар, овидан қолган икки-учта тирик жўжа какликни қафасда сақлаб, ёзгача боқиб, ёзда тоққа желаси билан опчиқиб каклик ови уюштирарди.

Саксонипнинг укасининг ўғли Эсиргап бир куни унга тоққа товук опчиқиб лочинга жела қўямиз деб қолди. Аввалига амакиси “бу шпион билан иш қилиб бўларканми”, деб шубҳаланди. Кейин шундоғам уйда ётиппан-ку, борсам борақолай, деб рози бўлди. От-улов йўқ, кўп юришга оёғи чидаш бермади. Қишлоқдан ўн чақирим наридаги Оқзов атрофида тўхташди. Эсиргап қитмир йигит, ўзи уйида чандон товуклари бўлатуриб Саксонипга “Хўроз олмасак бўлмайди, сизнинг бақироқ хўрозингиз бор, рангиям қип-қизил, лочин қизил қушга ўч бўлади”, деб алдади. Амакиси ноилож, опчиққанимда кичкина лочин кап-катта хўрозимни еб кўярмиди деган илинжда кўнди. Ҳар эҳтимолга қарши хўрознинг оёғига қалин ип боғлаб қозиққа тортиб боғлаб қўйишди. Табиийки, яланг тепада хўроз бир ўзи қолиб безовта бўла бошлади. Домла зовнинг у томонига, овчи укаси бу ёқ томондаги тошнинг панасига ўтиб кутиб туришди. Атрофда какликлар кўп, аммо каклик дегани какликка келади-да, хўроз билан нима иши бор. Боз устига овчилар какликка жела қўявериш обдон кўрқитиб қўйишган, уларнинг мода какликка келишга юраги дов бермайди.

Кўп ўтмай осмонда бир катта қора қуш пайдо бўлиб айланаверди. У ердаги хўрозни кузатаётгани аниқ эди. Сўнг худди тепадан ташлаб юборилган тошдай пастга шўнғиди. Домланинг ўйлашича, у шу алфозда ерга тушса тумшуги билан бўз ерга бир-икки қарич кириб кетиши керак эди. Йўқ, ундай бўлмади. У шашт билан айнан хўрознинг ўзига ташланди. Аввалига Саксонип бу лочиннинг бир қорароқ туридир-ов, деб севинди. Ҳозир сиртмоққа илинади деб кутди. Қасқда, бу отинг ўчгур хўрозни кўтариб осмонга кўтарилиди. Хўрознинг арқонлаб қўйилгани панд берди шекилли, унинг чангалдан чиқиб ерга тапиллаб тушди. Бечора кўрқиб кетганидан бўлса керак, гужанак бўлиб ётиб опти. Қора қуш негадир желага тушиб қолмади, тагин осмонга кўтарилиб жўнади ва миқ этмай ётган хўрозни яна ҳаволатди. Қозиқ ва арқоннинг маҳкамлигидан хўроз бу сафар ҳам арқон бўйи кўтарилиб чангалдан чиқиб кетди. Саксонип хўрозига роса ачинди. Бу сабил қолгур қуш нега чилвир желага оёғи илиниб тушиб қолмаётганига ажабланаётган эди. Учинчи сафар қуш хўрозга ташланаётганда сабри чидамай «истеҳқом»дан отилиб чиқди. Энди қуш хўрозга астойдил ҳамла қилаётган, уни ердаёқ ғажиб ташлашга киришган эди. Саксонип қўлига тош олволди. Яқинроқ бориб қушга

ирғитмоқчи эди. Буни пайқаган куш тагин хўрозни кўтариб учди ва тагин панд еди: боғланган хўроз арқонини узиб кетолмади. Аммо важоҳатидан келаётган одамни ҳам писанд қилмасди, қайтиб тушиб хўрознинг патларини юмдалаб ташлади. Саксонип “ҳой-ҳой”лаганча тош улоқтирди. Қора куш одам яқинлашгунча ҳаракат қилди. Охири бўлмагач, ўлжани ташлаб қочиб қолди. Домла келиб кўрса хўрозининг бўйни қонаб кетган, томоғининг тагидаги патлари юлиниб яп-яланғоч бўлиб қолган эди. Нариги тошнинг панасидан чиқиб келган жияни қорнини ушлаб қотиб-қотиб куларди. Бу ҳам етмагандай, ниҳоят ерга ётиб думалаб ваҳолаб кулди.

— Жела-пеланг билан кўшилиб ўл, касофат! — деб сўкинди муаллим.

— Амаки, кўрмадингизми, у калхат эди-ку, — деб яна куларди жияни.

Жияни жуда бўлмаганда шу гал амакимнинг хўрозини қозонга босамиз, деб калхатнинг ҳамласини атай кузатиб турган экан.

— Бекорларни айтибсан, хўрознинг пўқини же, — деди амакиси газабини босолмай. Ва уйига келиб хўрозга дори-дармон қилишга киришди...

* * *

Шу орада тоғ қишлоқдагилар, жумладан, қўрғонтепаликлар учун ҳам бозор катта гапхона. Бир ҳафтага татийдиган дунё хабарлари шу ердаги хотинлару эркеклар томонидан тарқатилади. Йирик ахборот агентликлари учун ҳам янгилик ҳисобланувчи фалон фалон жойга раҳбар бўлармиш, фалон фалончи фалон айби учун фалон бўлармиш, каби муҳим янгиликлар ҳам улар томонидан тўқиб чиқарилади. Қизиғи, баъзан улар ҳақ бўлиб ҳам чиқишади. Фақат муҳлатида бир оз хатога йўл қўйишади, холос.

Аммо лочин ҳақидаги гап-сўзлар ҳали-бери тугайдиганга ўхшамасди. Эсиргап бу гал кўшни Сарой қишлоғидаги Пардаевларнинг уйига бир куш келиб товукларига хужум қилаётганда болалари тутиб олишганини эшитиб, дарҳол мотоциклини юргизди-да, ўша ёққа ҳайдади. Қараса лочин! Худди ўзи. Оёғига бир нима қистириб ҳам қўйилган.

— Хў-ўш, — деди у лочинни қўлига олиб. — Бу бизнинг куш. Ўргатиб олиб уйда сақлаётган эдим. Бу ёққа қандай келиб қолди, ҳайронман.

Унинг шумлик қилаётганини ҳеч ким билмади. Оёғига ўзим белги қўйганман деб тургандан кейин ким нима дерди. Уй эгаси Сувон ака бир товугимни бўғизлаб ташлади, товон тўлайсан, деб туриб олди. Эсиргап жон деб рози бўлди, чўнтагидан бир товукнинг пулини чиқариб берди.

— Мабодо шу ёқларга яна келгудай бўлса, ерга қўндирмай учуриб юборинглар, тўғри уйга боради, бошқа қаёққаям борарди, — деди ва лочинни фуфайкасининг қўйнига урди.

Уша куни Эсиргап амакиси Саксонип домла ва унинг ўғли Норбўгани, ўзининг укаларини тўплаб улфатчилик ўтказди.

— Бу — худди ўша, — деди у. — Айнан ўзи. Буни фақат ювиш керак. Худо ол кулим деб тургандан кейин ювмай бўладими?!

Куш муаллим китобда кўрганидан ҳам юз карра чиройли эди: кўкрак томони оппоқ, кўзлари тўлиқ қоп-қора, яқинроқ бориб термулсанг, бу қоранинг ичидан ундан-да қорароқ қорачиғини пайқайсан; усти оч малла, ҳар бир патининг атрофи қора нуқталардан ҳошияланган, патлари бир-бирига чатишиб, янада чиройли уйғунлик ҳосил қилган. Бироқ тумшугининг гажаклиги, кўзларининг ниҳоятда ўткирлиги унинг йиртқичлигини билдириб турарди. Оёқларининг одам кўли каби ўлжани сиқимлашга мойиллиги ва овозининг фавкулодда аччиқлиги ҳам аёвсиз чавандозларни эслатиб юборарди.

Саксонип тупугини қилт этиб ютди. Демак, шу куш. У келиб-келиб Эсиргапнинг қўлига тушганини қаранг. Бошқа маънилироқ одам қуриб кетувдими? Бу кушни тутиш худди эртақдаги сингари имконсиз туюлган эди. Мана, у кимсан, жипириқ Эсиргапнинг қўлига тушибди.

Лочинни бўкиб қолгунча “ювдилар”. Сўнггида бировга лом-мим демасликка ҳам келишиб олишди. Чунки... бир оғзи ёмонроқ эшитиб қолгудай бўлса, ҳеч кимга татимаиди. Боз устига тергов бериб ётиш кимга ёқади.

Кушга ҳадеганда харидор келавермади. Бу орада гоҳ Саксонип домланинг ўзи, гоҳ ўғли амакиваччасининг уйига бориб лочинни хўб томоша қилишарди.

Бошқа кушлардан фарқли ўлароқ, у эрталаб обдон “ювинарди”. Юзини, яъни, тумшуғини “қўли” билан тозалагач, сўнг тумшуғи билан патларини деярли биттама-битта “тароқлаб” ясанарди. Ҳалимтик гўштга кўпам эътибор қилмасди. Пиширилган нарсага-ку, қайрилиб ҳам қарамасди. Хом гўшт ташланса, аввалига қарамай турар, эгаси узоқлашгач, бир муддат ўтиб уни қўлга олар, шошилмай уёқ-бу ёғини тозалаб ташлаб, кейин юмдалашга тушарди. Эсиргап лочинга тирик парранда бериш кераклигини яхши биларди. Шу боис, яқин-атрофдан мусича, чумчуқ тутиб берадиган бўлди. Енидаги ўлжа кушга ҳам у ҳадеганда ташланавермасди. Агар куш учиб қочаётганини сезсагина уни ҳаволаган заҳоти ўқдай нишонга олар, тутиб олгач ҳам қассоблар сингари шошилмай, қанотларини қайириб бўғзига “тиш солар”, қон оқа бошлагач, томоғига тумшуғини босиб қонини ичар, то қон тутагунча шу аллоҳда турар ва охири кушнинг бошини шартта узиб ташларди. Кейин унинг патларини юлиб-юлиб ташлар, хуллас, кушни “тозалаб” бўлгач, истеъмол қилишга киришарди. Айтишларича, паррандани этига қўшилиб оғзига кириб кетган пат ва юнглари ҳам лочин кейинчалик қусиб чиқариб ташлар эмиш.

Лочин агар тўймаса, жуда ваҳимали, чинқириққа ўхшаш овоз чиқариб юборар, дабдурустдан одам чўчиб кетарди. Ким билсин, қодир эгам бу овозни лочиннинг азбаройи бадқаҳрлиги ёхуд тутқунликка чидаёлмаслигини сиздириш учун бергандир. Шу боис Эсиргап иккита товугини ҳам “қурбонлик” қилишга рози бўлди. Ахир, беш минг доллар деган жойда икки-уч товук нима деган гап! Кейинги кунларда у укаларига жела бериб каптар тутиб келишга жўнатарди. Жиззахга аллақачон хабар кетган, харидорнинг келишини бетоқат кутарди.

Дав бахши бир қора “Жип”да Иброҳим деган йигит билан келди. Бахшининг тушунтиришига қараганда, йигит араблар билан ҳамкорликда ишлайди, арабчани мукамал билади, лочин масаласида ҳам киройи мутахассис экан.

Иброҳим кушга разм солди-да, негадир... бошини чайқади. Эсиргапнинг ичи “шувв” этиб кетди.

— Лочин эмасми? — деди беихтиёр.

— Лочин, — деди Иброҳим ва дарҳол чўнтагидан чизғич чиқариб кушнинг бошидан думининг учигача ўлчади. — Қирқ ярим сантиметр, — деди.

Эсиргап анг-танг турарди.

— Бўладими? — деб қалтироқ тутгандай сўради.

— Лочиннинг тури кўп, — деди Иброҳим тагин афсус оҳангида. — Бу сувсан бўлса керак.

— Қанақаси бўлиши керак эди? — деди Эсиргап кўзлари олазарак бўлиб Саксонипга қараркан.

— Итолғиси керак эди, мен бахшига тушунтириб айтганман.

— Энди бу нима бўлади, бахши бова? — Эсиргап негадир бахшидан нажот кутди.

— Қўйиб юбораверинг, бошқа иложи йўқ, — деди Иброҳим бахшининг ўрнига жавоб бериб, бемалол чизғичини ўраб чўнтагига жойларкан.

— Оббо, — деди Эсиргап, — бу ёғи неча пуддан тушди. Ахир, бунинг оёғида тамғасиям борибди. Мен эмас, қизил китобчиларнинг ўзлари тамғалашган. Алюмин сим билан оёғига мустаҳкам қилиб ўрнатишган, алламбало сўзлар ёзилган эди...

— Бунинг аҳамияти йўқ, — деди Иброҳим. — Айтдим-ку, лочиннинг тури кўп деб.

Эсиргап бахшини четга тортди. Чамаси душман кўзи арзонроқ бўлсаям бир нарса бериб опкетинглар, деди. Бироқ “арабларнинг дўсти” бунга кўнмади. Эсиргап икки қўлини бурнига тиқиб қолаверди.

Саксонип ҳам, гарчи ичидаги аланга бир қадар сўнган бўлса-да, бу борада бир нарсалик бўлиш осон эмаслигини билиб хўрсиниб қўйди.

Маълум бўлдики, лочиннинг итолғи деган тури Нурота тоғларида ҳам бор, унинг бошқаларидан кескин ажралиб турадиган жиҳати бўлмаса ҳам оёқлари бир қадар узунроқ, панжаси ҳам узунроқ бўларкан, айнан оёқ юнглари сиёхранга мойил кўк бўлармиш.

Саксонипнинг ўғли Норбўта бу ишга жадал киришди. Кушлар ҳақидаги ҳамма дарсликлар, китобларни титкилаб чиқиб, лочин ҳақида анча мукамал билимга эга бўлди. Энди уни қўлга тушириш ва... арабларга расамадини келтириб пуллаш қолган эди. Пул қурғур нафсни тинимсиз қитиқларди.

* * *

Бешбармоқ томонларда Парандоз чўққиси бор. Китобларда денгиз сатҳидан фалон метр баланд деб ҳам ёзган. Тоғ куйчиси Азим Суюннинг шеърларида бул ҳақда кифти келтирилган таърифлар мавжуд. Шу чўққида денг, бизнинг қаҳрамонларимиз лочин уясини кўришибди. Унда бир эмас, бир неча тухум очишини ҳам билишибди.

Шундай қилиб, қишнинг қора совуғида уч ўғлон йўлга тушишди: Норбўта, Эсиргап, Ботир. Ботир ҳам буларга амакивачча. Норбўта билан Эсиргап олқор ва тўнғиз овининг жуда ҳадисини олишган. Какликка ҳам обдон қирон келтиришади. Тоғдаги ҳар тош, ҳар бута буларга таниш. Олқорнинг келар йўлини ҳам, кетар йўлини ҳам, қишлаш, сувлаш манзиллини ҳам пухта билишади. Аммо дунёда олқордай сезгир ҳайвон кам топилади. Одамнинг, милтиқнинг қидини олган заҳоти гумдон бўлади. Ҳар қандай эпчил овчини доғда ҳолдириб кетиши мумкин. Боз устига нақ рўпарадан келиб қолмаса бир киши ҳеч қачон пулемёт билан ҳам олқорни ўққа дучор қилолмайди. Уни фақат бир овчи бошқа овчининг йўлига ҳуркитиб ҳайдаб юборибгина гафлатда қолдириши мумкин. Акс ҳолда, фақат қувлашганинг, чарчаганинг қолади. Овга чиққанингга пушаймон бўласан, бошингни ишлатмаганингдан кейин оёғингдан қариб юраверасан.

Эсиргапнинг отига Норбўта мингашди. Ботир яёв. Яхшиямки, уларнинг мингани кўпқари чопадиган бардошли от. Оби-тобида, вақтида совитилган, пишиган, юганни қўйиб бераверсанг олқор уюрлари бор манзилга ўзи боради. Аммо тоғ дегани чандон юришни ўнғайсизлантириб, кўп ўтмай ҳолдан тойдириб қўйиши аниқ. Шу боис йигитлар эрта азондан сой ичи билан эмас, Оқзовнинг усти билан ёввойи узумлар ўсиб ётадиган Токли томонга тикка кесиб чиқишди. Бироқ Токлининг тепасидан бари бир сойга тушишга тўғри келади. Токлининг шапатидан сойга эниш бари бир ўнғайсиз. Чағатлар шиғиллаган тош, унинг устига кунга терс камарлар қор билан тўлган: қаери гуртук, қаери саёз-билломайсан. Ботиримиз полвонкелбатроқ, бировларнинг наздида анчайин семиз йигит. Қўлига таёқ олиб қорнинг гуртугини ўлчаб, кейин қадам ташлаб кетяпти. От жонивор нафақат йўлнинг танобини тортади, тойинчоқ тошли жойларни ҳам билади, шу сабабли бўлса керак, баъзи жойларда тўшигача қорга кириб кетсаям олға босаверади. Баъзан эса саёзроқ жой келса ҳам ҳадиксирагандай таққа тўхтаб қолади. Бир хавфни сезганини билиб, минганлар ҳам йўлни бошқа тарафга солишади. Токлининг бир камарида ҳам от шартта баландга қараб ўрлади. Ботир сойга эниш осон бўлсин учун йўлидан қолмай, пастга қараб шувшиди. Аммо у дарҳол отдаги шерикларининг бақириб юборганини эшитди. Эшитдию қараса-устига том бўйи қор оқими силжиб келаяпти. Не қиларини билмай бир бутадан ушлади.

Туясингил экан, совуқда мўртлашганми, дарҳол юлиниб кетди. Кейин жон ҳукмида бошқа бутага қўл чўзди. Ҳарқалай, бу бодом экан, ушлаганича қотиб тураверди. Кўчки уни босиб ўтиб қорга кўмиб ташлади. Отдагилар туша солиб ваҳимага тушиб пастга чопишди. Аммо улар ҳам кўчки пастга силжиб тушгунча кутиб туришга мажбур бўлишди. Қарашса, Ботирбой йўқ. Қор билан сойга думалаган бўлса омон қолмаган деган хавотирда эдилар. Бир вақт қорнинг текис усти булкиллагандай бўлганини Эсиргап пайқади. Норбўтага имлади. Ростдан ҳам камарнинг бетартиб қорларини кафтдай бир текис қилиб кетган кўчкининг изида бир жой қимирлагандай бўлди. Норбўта юраги бетламайроқ шу томонга қадам босди. Эсиргап унга эргашиди. Уша жойни қўл билан важоҳатла кавлаб ташлади. Ниҳоят йигитнинг қора чарм курткаси кўрингач, “ана, Худога шукр, ана!” деб қичқириб юборишди. Ботирни қорнинг тагидан бус-бутун чиқариб олишди. Фақат йигит бечора азбаройи кўрқиб кетганидан қалтираб йиғлашга тушди: “Мени сизлар эмас, анави ердаги бодом кутқарди, бодом!” деб йиғларди у. Ўзингни бос, ўзингни бос дейишиб, етаклашиб пастга тушишди.

От кўчкини сезган экан. У энди бўйнида юганини солинтирганча эгасининг ортидан эргашиб келарди. Пастда шарқираб сув оқар, Ботирбой шу сувдан гўё ёзнинг жазирамасида чанқагандай тўйиб-тўйиб ичди. Сўнг бояги кўчган қорни кўриб тонг қотишди. Қор уюми худди бир катта қирдай сойни тўсиб қўйган, сув эса унинг остидан “туннел” очиб оқиб тушарди. Ботир бу бехосият ов ўзларингга буюрсин, бормаيمان, деб туриб олди. Икковлон уни отга ўтқазиб, ўзлари пиёда, узр сўраб, зўрға Парандозга боришга рози қилишди.

Уч оға-ини ботирлар қир, довон, тоғ ошиб, йўл юриб, йўл юрсаям мўл юриб манзилга етганларида кун пешиндан оққан, яхшиямки қуёш чиқиб тоғнинг кунбеткай томонлари қорини ҳўп эритмоқда эди. Лекин ҳавонинг очиклиги кечкурун аёз бўлишидан дарак бериб турарди.

Парандоз чўққиси жуда ваҳимали, пастдан қараганда бошни айлантириб юборадиган даражада кўрқинчли эди. Улкан тоғ тошдан иборат, ўшшайиб сойга гавда ташлаб тушган, паст қисми эса ёйиқ шаклда тугагани учун одамнинг устига ҳозирнинг ўзида кулаб босиб қоладигандай тасаввур уйғотарди.

Йигитлар чўққи пойида туриб дурбинда қушларни кузатишарди. Эсиргап улар орасидан лочинни топди. Унинг келиб қўнадиган уясини билди. Бироқ уя қоянинг нақ бурнида эди. Унинг устидан келиб тепасига чиқиш осон, лекин қайси мард пастга қараб туша олади? Бу чўққиларда тоғ маликаси олқорнинг ҳам юриши маҳол. Эсиргап бобосидан бир гап эшитган. Бурунги замонда бир ўпқароқ киши жўралари билан баҳс бойлашиб белига арқон тортиб шу қоядан пастга тушган. Мақсад чўққининг қоқ ўртасида қуёшда ялтираб турувчи тош шираси-мўмиёни қўлга киритиш бўлган. Йигит алпинистлардай арқондан ушлаб, пастга бир-бир қадам босиб тушаверган, арқоннинг нариги учи тошга боғланган, қолаверса, шериклариям ҳар эҳтимолга қарши ушлаб туришибди. Йигит мўмиёга етгач, ундан елкасидаги хуржунга кўтарганича солган, сўнг энди тирмашиб тепага кўтарилаётганда дайди шамол туриб уни жойидан кўзгатиб юбориб мувозанатини йўқотган. У арқон билан қўшилиб чўққининг шамол ҳайдаган томонига ўтиб кетган. Тош қирралари арқонни титиб, кесиб юборган. Оқибатда бўз йигит пастга қараб шўнғиган. Афсуски, унинг жисми чўққи қирраларига урилиб парча-парча бўлиб кетган. Миш-мишларга қараганда йигит хуржунидан тўкилган мўмиёларни баъзи одамлар териб олиб шифо талабида ичишган. У ҳар қандай синиққа даво бўлган экан.

Мўмиёни олқорнинг қадами етган жойдан топиб бўлмайди дейишади. Сабаби жониворлар, қашқирлар, бўрилар, улардан қолса қашқирсифат одамлардан олган жароҳатларини мўмиё кўмагида ўзи даволаб олармиш...

Эсиргап лочин уясига етиб бўлмаслигини билиб турарди. Бунинг устига бошқа ёввойи қушлар ҳам шу қадар кўпки, қўйган тузоқ, сиртмоғу

жела-пелангни, ўлжа-пўлжаси билан титиб ташлашади. Бургут, калхат, қузгун, укки, қирғий деган ўлаксахўрлар борки, улар орасидан лочин жонивор “қайдасан Эсиргапжон” деб тузоққа тушмаса керагов. У амакисининг хўрозини олиб чиққандаги воқеани эслаб кулиб қўйди. Чўққига арқон олиб чиқишга-ку ҳеч кимнинг юраги бетламайди. Бу ҳақда гапиришнинг ўзи кўрқинчли. Бояги воқеани эса ҳаммаси эшитган.

Бироқ Норбўтанинг эътирофича шу қушлар орасида камида эллик минг доллар пул кўкда парвоз қилиб юрибди.

— Бу-бешта “Нексия” дегани, — деди Эсиргап. Сўнг Ботирга қаради. Ботир бунга жавобан “ухҳ” деб қўяқолди.

Аҳён-аҳёнда олқор подаларига кўзлари тушади. Аксига олиб бу гал милтиқ олишмаган. Қишлоққа кирганларида элнинг олди уйқута кетган эди...

* * *

Саксонипнинг гапига қараганда бу тизма тоғнинг бошқа жойларидаям лочин бўлиши керак. Яъни, тизма тоғнинг Белсой томонларидаги қолип, қия чўққиларидаям учрайди. Буни овчилар билади.

Аммо овчи дегани борки, бу ҳақда ўзининг туғишганигаям гап очмайди. Нима қилади ўзининг мўмай ўлжасини бировга текинга сотиб, луқмани ўзи ютиб қўяқолмайдими. Бошқалар юраверсин олқор, тўнғизни қувлаб.

Саксонипнинг ўзига қўйиб берса-ку, бугуноқ икки-уч лочиннинг жойини солиб, йўқолган моллари эвазига бир қусуридан чиқса. Аммо мана, кўриб турганингиздек, банданинг дегани ўттиз, Худойим қилади тўққиз. Энди балки қуш болалагунча кутиш керакдир. Ушанда барча қушу парранда қатори лочин ҳам ўз тухуми, уяси атрофидан кетолмай қолади.

Саксонипнинг Зафарободда қариндошлари кўп. Илгари қишлоқдан чўлга кўчиб чиқиб кетишган. Уларнинг орасида айниқса қайни, қайноғалари билан анча иттифоқ, боришли-келишли. Бир қайнисидан Форишнинг Зафарободга ошиб тушадиган довонида лочиннинг уяси борлигини эшитди. Қишнинг илиқ кунларидан бирида сабри чидамай ўзи мотоциклда Норбўтани мингаштириб бориб атайлаб кўриб ҳам келди.

Энди сал кўнгли жойига тушди. Кунлар илиганда яна бориб келди. Қуш тухумлаш олдидан, тухумлагандан кейин яна борди. Бу-лочин. Лочин бўлгандаям худди ўша, араблар оладиган, рисоладаги лочин.

Саксонип улкан бойликни аввалдан хусусийлаштириб олгандек севиниб кўнгли тўқ юрарди.

Қуш тухум қўйгандан кейин у қайнилариникидан деярли уйига келмай қўйди.

Қоя этагида пойлаб кунда-шунда бўлиб қолди. Уя унча тепада эмас, балки арқон тортиб чиқса бўлар. Муаллим бунинг ҳам чамасини олиб кўрди. Ҳеч кимга айтмай ўзим қушнинг болаларини оптушиб боқсам-чи, деди. Лекин яна ўйладики, қариган кезде тошдан йиқилиб-нетиб шарманда бўлиб юрмайин, эл кулгу қилмасин. Шуни ўйлаб қишлоққа, ўғлига хабар жўнатди. Норбўта дарҳол Ботир билан етиб келди. Саксонип Ботирни кўриб гижинди. Шериклик ошни ит ичмас, нима қилардинг буни, дегандай ўғлига олақараш қилди. Ботир бўлса бекорчихўжа. Уйда ётади елкасини қашлаб, зерикиб ётгандан кўра деб овчи йигитларга эргашади, бироқ бир нарса таъна қилмайди, ким нима улуш берса, шунга рози бўлиб юраверади. Саксонип уяда учта тухум борлигини чўққининг тепасидан дурбин билан кўриб билган, улар очиб чиқса полапону ота-онаси билан кўшиб ушлашса йигирма беш минг долларнинг тагида қолишни ўйлаб, ўзича ҳисоб-китоб қилар, унинг сарф-харажатиниям аниқ бўлиб қўйган эди...

Хуллас, унга шерик ортиқча эди. Ҳатто қайниларини ҳам бу ишга қўшгиси келмай бу атрофларда девонадай тентираб юрарди.

Лочиннинг модаси хўрозидан йирикроқ, гавдалироқ бўларкан. Араблар ҳам модасига қизиқармиш. Айни шу кунларда тухум ёришга яқинлашган

эди. Қизиғи, лочиннинг эркағи ҳам урғочиси билан алмашиб тухум босар, галма-галдан бориб овқат топиб еб келишарди. Бу орада ота-бола зўр бериб қушларни қай тариқа қўлга киритиш режасини қилишарди. Тузоқнинг желадан бошқа янги хилини ўйлаб топишди. Жела қушнинг оёғидан сиқиб қолишга мўлжалланган доира-доира шаклидаги тўр ип, янги тузоқ эса лочиннинг бошидан тутишга хизмат қилиши керак. Чунки уянинг нисбатан одам қўли етиши мумкин даражада пастлиги, полапонлару уларнинг ота-онасини ҳам қўлга тушириш зарурлиги шуни тақозо қиларди. Буни Норбўта ихтиро қилди. У каклик овига чиққанда желани ўзи ясар, кўпинча унинг желасига тўда-тўда какликлар келиб ёпишар, бир овдан беш-олтита какликсиз қайтмас эди.

Янги ясалган сиртмоқ ҳам желага ўхшаб тўр шаклида бўлади. Лекин унинг ўртасида яна бир тўрхалта ясаб, тўрхалтага каптар солиб қўйилади. Каптар ҳадеб ирғишлаб, типирчилайвермаслиги учун унга сурпдан “кийим” кийдириб қўйилади. Сиртмоқнинг оғзи нисбатан катта, аммо лочиннинг гавдаси сиғмайди. Тумшуғини урган заҳоти бўғзидан бўғиб олади, ҳисоб-китоб бўйича ипак ип тортилганда тугунчаларга қадалиб тўхташи, яъни, қуш ўзини тортганда нафасини бўғиб қўймаслиги керак. Бу жуда пухта ишланган режа эди. Бунгача мусича ва каптарлар тутиб хўп синаб кўришди. Лекин полапонлар темирқанот бўлиб учишга шайлангунча кутишга тўғри келди.

Бир маҳал Ботирнинг мардлиги кўзиди.

— Шу тошга чиқиб лочинларни оптушсам қанча берасан? — деб қолди Норбўтага.

«Бекорларни айтибсан, -деди Саксонип ичида, — шимилдириқ ҳам бермайман».

— Қўй, тинч ўтир, жигар, ўларсан тушиб кетиб. Мана, шу лочинларнинг бирини оласан бари бир, — деди Норбўта.

— Чикаман, кўрасан, қараб тур, — деб у кийимларини ечиб ота бошлади.

Норбўта уни тўхтатолмади. Отаси эса негадир индамади. Ўзини эшитмаганга олиб тураверди...

Ботир қояни ён томонидан бўртиб чиққан тошларга оёғини қўйиб тиришиб чиқа бошлади. Тош бўйидан баландроқ кўтарилди. Бир пайт оёқ қўйишга мўлжаллаб иккинчи оёғи билан бир тошга сакраб ўтиб олмоқчи эди, оёғининг тағидаги тош синиб тушиб кетди. Мувозанатини йўқотиб қўли билан ҳам ҳеч нарсадан ушлаёлмади. Пастга қараб тошларни иширганча орқаси билан тушиб кетди. Яхшиямки, пастда мўрт, майда тошлар аралаш қум уюлиб ётарди, шу уюмга вой-войлаганча гупиллаб йиқилди. Узига ҳеч бало бўлмаганини билдириш учун ирғиб ўрнидан турган эди, боши айланиб тағин йиқилиб тушди. Бурни, қорни ва тиззалари шилиниб қонамоқда эди.

Саксонип уни ҳозир кўраётгандек, аввал, “ие” деди, кейин:

— Нафс қурсин, баднафслик одамни ўлдиради, — деб койиди...

* * *

Аввал темирқанот уч лочинчани тутиш лозим эди. Уларга тирик қуш ўлжа бўлиши шарт эмас, хом гўшт бўлага кифоя. Фақат тузоқ яхши ўрнатилса бўлган. Тузоқ тўрт тарафдан темир қозиққа тортиб боғланган, атрофи тўр ва ўртадаги гўшт солинган сиртмоқдан иборат эди. Аввалига темирқанот лочинлар ўз уяларидан сакраб чиқишга куч тополмадилар. Уч кун овора бўлишга тўғри келди. Тўртинчи куни эса, не тонгки, она лочин тўрға илинди. Бечора болаларига луқма тополмай овора кезиб юрган чоғда тайёр гўштни кўриб олгиси келган бўлса керак. Ўша куннинг ўзида катта полапон, эртаси куни эса оч қолиб қийналганидан бўлса керак, қолган иккитаси осонгина қўлга тушди.

Фақат хўроз лочинни тутишнинг иложи бўлмади. Энди унга овчиларнинг ҳам ҳафсаласи йўқ эди. Тўрттаси ҳам фалондай пул бўлади деб ортларига қайтишди.

На бўлғай, она лочин худди ўлчаб қўйгандай қирқ уч сантиметр, яъни, харидорларнинг талабига жавоб беради.

Эсиргапни Дав бахшига бориб келишга кўндиришди. У амакисидан улуш берасизми деб сўради.

— Бориб келавер-чи, аввал пул бўлсин, қуруқ қолмассан, — деди Саксонип.

— Бир нарса десангиз яхши бўларди-да, харидорлар бизники-ку.

— Боравер, қуруқ қўймайман деяпман, — дея жаҳл қилди амакиси. Аммо ичида фалонни оласан, улуш эмиш-а, деб қўйди.

Бир ой, икки, учинчи ой ҳам ўтди — харидорлардан дарак бўлмади.

Лочинлар учун махсус тўр катак ясалиб, унга парда тортилган эди. Уй эгалари ўзлари емаган гўшту паррандаларни озиқ учун уларга бериб туришга мажбур эдилар. Бўлмасам-чи, ахир, йигирма минг доллар пул шу катакда қамалиб турибди-я.

Саксонипнинг кечалари уйқулари қочиб кетар, фонар ёқиб қушларни тагин кўздан кечириб келарди. Болаларининг биттаси мода экан, у тезда улғайиб, онасидан ҳам каттароқ бўлиб кетди. Демак, шу дарози қимматроққа кетади...

Лочин озода қуш. У эрталаблари ўзига зеб беради. Ахлатини четроққа ўзи яшириб, кўмиб қўяди. Кўзлари тимқора, тип-тиниқ, қараб тураверсанг ҳордиғингни олади. Уям кўзини узмай қатъий термулганча тураверади. Гўё шу алпозда бир нима деб гапириб юборадигандек... Балки “бу тутқунликка ҳам бир кун барҳам берилар, а?” деб эгасига савол бермоқчидир. Эҳтимол, “менинг ва болаларимнинг нима айбимиз бор ўзи?” деб нолиш қилмоқчидир...

Саксонип Дав бахшига ўзиям бориб келди. Бахши айтдики, харидорларнинг ҳозир анча оёғи тортилиб қолди, чегарадан лочинни олиб ўтиш қийинлашиб кетипти, агар олсаям арзон баҳога олиши мумкин.

Саксонипнинг тарвузи қўлтиғидан тушди.

Бу ёғи нима бўлади энди? Шунча сарсонгарчиликдан сўнг...

Аввалига лочинлар ҳақида фақат уч эркак хабардор эди, холос. Бора-бора қўшнилари, ундан сўнг жами қишлоқ, кейин эса қўшни қишлоқдагилар эшитди. Олис-олисларга ҳам хабар кетди. Бунинг хатарли томони бор эди. Айниқса, органнинг қулоғига етиб қолса...

Бошқалар эшитишининг яхши томони эса харидор топишга ёрдам бериши мумкин эди. Кўпчилик келиб лочинни кўрар, томоша қилар, аммо уларнинг ҳеч бири харидор эмасди.

Саксонип бир куни телевизор кўриб ўтириб “қилни қирқ ёриб” кўрсатувида айнан лочин мавзусида гап кетганини эшитди. Бир ёш олим лочиннинг кўп турлари ҳақида сўзлади. Россияда кричит, нижегородский деган зотлари ҳам бор экан. Унинг айтишича биздаги итолғи зотига чет харидорлар, хусусан, араблар қизиқармиш. Мухбир бунинг боисини сўраганда у бундай деб жавоб берди: Араб денгизи бўйларида йўрға тувалоқ деган қуш бўлади. Бу қуш денгиз тағидаги маржонларни териб ейдиган балиқларни хуш кўради, шу балиқ билан озиқланади, шу боис унинг ошқозонидида маржонлар тўпланиб қолади. Йўрға тувалоқни айнан итолғи лочиндан бошқа қуш қувиб етолмайди. Шунинг учун баъзи араб овчилари лочиндан овчи қуш сифатида фойдаланилар. Йўрға тувалоқ бизнинг юртимизда, Айдаркўл бўйларида ҳам учрайди...

Саксонип “ана, холос, пишди гилос!” деб юборди қувонганидан. “Маржон бор экан-да биздаям, ў, қизиталоқ!”

Энди хаёллари бошқа ёқларга олиб кетаётганди, олим йигит қўшимча қилди:

— 199... йилдаги ҳукуматимизнинг фалон қароридан кейин лочинни овлаш қатъиян ман этилган. Бу иш билан шуғулланувчилар жиноий жавобгарликка тортилади...

* * *

Эсиргапнинг ҳикоя қилишича, амакиси Саксонип бир куни лочинини

кўтариб овга чиққан. Йўрға тувалоқни ушламоқ учун Форишдан наридаги Айдаркўл бўйларигаям борган. Лочинни кўйиб юбориб, олдида бир товукни боғлаб кўйиб, ўлжа тушиши ва меҳрибон лочини унга ичи тўла маржон бўлган тувалоқни тап этиб ташлаб кетишини кечгача кутган.

Бироқ... бу лочинлар ҳам замонавийроқ, мулоҳазакорроқ шекилли, Саксонипдай домуллани менсимай, буям етмагандай тузлигига тупуриб кетиб қолган. Қолган лочинларни эса... инсон зоти сураб келмаган.

Тошкентдаги фалон институтнинг профессори бўлиб ишлайдиган Каттаев ўзининг уйида қушлар коллекциясини тўплармиш деган гапни эшитиб, Саксонип унинг Булоқбошидаги укасиникига бориб кепти. Увага чиндан акам қушларнинг девонаси, агар бирор лочинингизни совға қилсангиз, ўзида йўқ хурсанд бўлади, деган. Саксонип сотмоқчиман, деган. У акасига телефон қилиб билса, ўн минг сўмга берса, оламан депти.

Саксонип бир ой ўтгач Каттаевнинг укасиникига бориб ўн мингга рози эканини билдириб, бир лочин берди ва пулини дарҳол беринг, дебди. Каттаевнинг укаси у қўшненикига, бу қўшненикига борибди, пул тополмабди. Охири акамнинг ўзи яқинда байрамга келади, ўшанда беради, рози бўлсангиз ташлаб кетинг, бўлмаса опкетаверинг, депти...

Саксонип иккилана-иккилана, охири лочиннинг овқатини ўйлаб ташлаб келибди. Байрамнинг эртаси куни эса бир отлиқ бола Саксонипнинг уйига беш минг сўм ташлаб кетибди. Саксонип ундан: — Нега кам? — деб сўраса, — Бобом қушниям пулга сотиб оладими, деб сўқди, шунинг учун домла қўли қуруқ бўлмасин деб шуни бериб юборди, — депти.

Бошқа лочинларнинг тақдири нима бўлганидан хабаримиз йўқ.

Аммо ўша кунларда чўлда тирикчилик қилиб юрадиган Саксонипнинг қўшниси Пўлат муаллимнинг ўғли Жозил янги “Жигули” сотиб опти.

Саксонипнинг хўрлиги келибди: “Агар сигирларим уйда бўлганида туғарди, болалариям тана бўлиб қоларди, хўкизчаям балодай катта хўкиз бўлиб уч юз эллик-тўрт юз кило гўшт қиларди. Уларни сотсам бир машинага етадиган пул бўларди. Эҳ-ҳ, қандай моллар эди-я, пешона курсин, пешона! Аҳмоқ бўлиб лочиннинг орқасидан эргашиб юрибман-а! Уйи куйсин бу қушнингам, ўша харидорларниям! Одамлар шусиз ҳам бойиб кетяпти-ку!...” Хў-ўш, ўзи бу Жозил аҳмоқ йигит бўлса, қандай топди экан пулни? Қаранг-а, уф-ф...

Шундан сўнг Саксонип қўлига қоғоз-қалам олиб ёзишга тушибди. Унинг хатбошиси шундай экан:

*“...туман прокурори
...га Кўрғон қишлоғида
яшовчи фуқаро
Б.Саксонип томонидан*

Шикоят-ариза

Шул ҳақдаким, 2003 йил 26 июн куни тоғдаги Бургутлисойдан йўқолган 20 бош қорамолнинг ўғриси маълум бўлди...”

Матлуба Юсуф Охун

НОМУС

Ҳикоя

...Юсуфбек хиёл эгилган қаддини тиклаб, ўрнидан турди. Ичидан келаётган ғалаённи босиш илинжида ёмғир юваётган дераза ёнига келди. Ташқарида эсаётган совуқ шамол унинг ёнаётган юрагига озгина таскин бергандай бўлди. Чуқур хўрсинди, ортига ўтирилмаслик учун қўлини дераза ойнасига босганча жим қолди. Хона ичидаги сукунат Ҳурриятнинг «ҳиқ-ҳиқ»ига чидолмай садо берарди.

Орадан ўн дақиқаларча вақт ўтди. Йигит ҳам, аёл ҳам ўз ҳолларича жим қолишди. Охир, Юсуфбек чидамади, эшикка йўналди.

— Кетманг!

Ҳурриятнинг бўғиқ илтижоси Юсуфбекнинг қалбини ларзага солди. Шартта ўтирилиб Ҳурриятни бағрига босгиси, ёш бўла туриб оқ оралган сочларини силаб юпатгиси, қизариб кетган кўзларини ўпгиси келди. Юрагидаги бу истакни зўр-базўр ичига ютиб, эшикни очди-ю, ташқарига отилди. Ичкаридан Ҳурриятнинг бор вужуди билан йиғлаётган аламли овози эшитилди.

Юсуфбек юриб эмас, югуриб кетди. Худди Ҳуррият ортидан келиб, унга осилиб оладигандай, тўхтамай чопди. Машинасига ўтира солиб газни босди. Совуқдан дийдираган танасида оғриқ турди. Бор кучини тўплаб машинасини юргизди.

Бир аллозда уйига етиб келди. Зўрға машинадан тушиб дарвозани очди. Бутун бошли ҳовлини айвонга ўрнатилган хирагина чироқ ёритиб турарди. Тарақ-туруқни эшитиб, аввал, дадаси, сўнг онаси чиқиб келишди. Ҳаммалари машинани итариб, ҳовлига киргизишди.

— Болалар қани? — Юсуфбек ота-онасига ҳолатини сездирмаслик учун дадил гапирди.

— Катта уйда ухлаб қолишди. Безовта қилмай қўя қол, ўша ерда ётаверишсин. Овқат ейсанми, болам? — Юсуфбек онасининг йўл-йўлакай сўровига юзига қарамасданоқ, қўлини силтаб, жавоб берди, холос.

Ота-онаси унинг ортидан ҳайрон қараб туришди-да, сўнгра узун-қисқа бўлиб ичкарига кириб кетишди. Юсуфбек ўзининг хонасига кира солиб, кўрпага ўралди. Вужудини эзғилаётган толиқишдан қутулиш учун кўзларини маҳкам юмди. Бироқ, хотира кучли келди. Кўзини очиб, шифтга тикилди. Гўё, у ердан Ҳуррият қараб тургандай юрагига титроқ келди...

...Орадан етти йил ўтиб, уни бу аҳволда кўриш Юсуфбекка оғир ботди. Қандай гўзал эди унинг Ҳуррияти?!

Севишиб-севилишиб турмуш қуришди, севиб-севилиб икки ўғилли бўлишди. Бу бахтларининг чегараси йўқдек эди. Аммо... балки кўз теккандир, балки Оллоҳнинг синовидир, ҳар қалай Юсуфбек дардга чалинди-ю, ҳаммаси чил-парчин бўлди. У кундан-кун ориқлаб ётиб қолди. Егани ҳазм бўлмас, худди ошқозони қонаётгандай тинмай йиринг аралаш қайт қиларди. Уйдан касалхонага, касалхонадан уйга кўчавериш жонидан тўйди. Ҳуррият икки йилгача «лом-мим» демай касални боқди. Ҳатто, қайнота, қай-

нонасини, ака, ука, опа-сингилларини ҳам яқинлаштиради. Юсуфбекни оқ ювиб, оқ таради. Дурбек билан Ойбекни ҳам меҳр билан тарбиялади. Ўша дамларда, Юсуфбек хотинининг меҳру муҳаббати учун тасанно айтар, унинг оппоқ чиройли қўлларини юзига босиб миннатдорчилик билдирарди, шунгагина қудрати етарди, холос.

Бироқ, бу оғриқли бахт ҳам узоққа бормади. Сўнгги бор касалхонага ётганида Хуррият ўзгара бошлади. Тўғри, меҳрибонлик ўша-ўша, аммо биров мажбур қилаётгандай муомилада бўларди. Мажбурийлик аста-секин совуқликка айланди. Тез-тез йўқолиб қоладиган, ташқарида ким биландир суҳбатлашадиган бўлди. Юсуфбек хотинидан ҳеч нарса сўролмас, худди ёш боладек фақат кўзларига жовдираб термуларди. Хурриятдаги ўзгариш унга қаттиқ таъсир қилди. Касали баттар зўрайди. Дўхтирлар: «Уйга опкетинлар, озгина бўлса-да, уйда яшасин», деб, уни уйига жўнатишди. Уйга келганда ҳам вазият ўзгармади. Хуррият тез-тез аллақаяқларга кетадиган, сўровларга асабий жавоб берар, ҳатто ўғилларини ҳам силтаб ташларди. Юсуфбек хотинига малол келаётганини, авжи ўйнаб-куладиган палласида касал эрга боғланиб қолаётгани учун ўзини шундоқ тутаётганини англаб етди. Тезроқ бу дунёни тарк этгиси келди, шунда у ҳам, хотини ҳам бу азоблардан қутулади.

Ана шундай кунларнинг бирида Хуррият қаергадир кетиб, қайтиб келмади. Бир кун, бир ҳафта, ўн кун. У, қайтмади. Юсуфбек сўзсиз тушунди, ҳеч кимни сўроққа тутмади. Фақат онасини кўмсаб ичиқаётган ўғилларига қараб, унсиз йиғларди.

Бечора ота-онасига қийин бўлди. Ҳам унга, ҳам болаларига қарайди. Бунинг устига атрофдаги гап-сўзлар...

Юсуфбек тирик мурдага айланди, охири нафас олиши ҳам билинмай қолаёзди.

Муштипар онаси сочларини ёйиб дод солди, жонсиз танани қучоқлаб фарёд урди.

— Жон болам! Сен ўлгунча, мен ўлай! Бизга навбат бер, болам! Сен ҳам номардлик қилма, болаларингни ташлаб кетма!!!

Бир дақиқа, икки дақиқа, уч дақиқа... Юсуфбек онасининг сўнгги нолаларини узоқлардан эшитди. Учаётган бир маҳалида, қўлларини ёзиб унга талпинаётган ўғилларини кўрди. Улар гирён бўлишарди. Онасининг қучоғида тебранаётган Юсуфбек валати ҳолга тушди. Ичига худди ўткир тиф ботаётгандай, қаттиқ азобланди.

— Дод! — дея, холсиз гавдасини адл кўтарди. Онаси қўрқиб кетди, дадаси елкасидан босиб, жойига ётқизди. Юсуфбекнинг кўзларидан олов чақнаётгандай, атроф ёруғликка тўлиб кетди.

Ажабо! Оллоҳнинг қудрати, онанинг илтижоси уни ҳаётга қайтарди. Энди у аллақандай ички ўжарлик билан касалликка қарши исён кўтарди. Оғриқ ҳарчанд кучли бўлмасин чидади! Яшаш учун кураша бошлади. Бу орада, яна бир йил ўтди. Алам ва ўкинч уни оёққа турғазди. Ота-онасининг, яқинларининг, ўғилларининг меҳри мадад бўлди. Аста-секин кўчага чиқди, аста-секин одамларга қўшилди, аста-секин ишга қайтди.

Овунчоқлари — бу ўғиллари эди. Улар учун, уларнинг келажаги учун ҳаётини бағишлади. Хурриятни неча бор излаб топмоқчи, қайтариб олиб келмоқчи бўлди, аммо, ўзида журъат тополмади. Унда-бунда унинг ўзидан кичик йигит билан яшаётгани ҳақида гап қулоғига чалинарди, аммо бу тўғрида дадил бировдан сўролмасди.

Хурриятни қоралашни, уни ёмон хотин дейишни асло хоҳламасди. Ҳар доим у ҳақида ўйлаганида, уни оқлашга интиларди. Балки унинг ўрнида ўзи бўлганда ҳам шунча йил касалга боқиб турмасдан уйланиб кетармиди? Фақат вақт ўтгани сайин, бўй чўзиб, улғаяётган ўғилларига қандай жавоб беришни билмай қийналарди.

Яқинда, қишлоқда янги гап тарқалди. Хуррият ота уйига келибди, аммо, ота-онаси, туғишганлари уни кечиришмабди. Уйдан ҳайдашибди. Ҳозир қишлоқ четида ёлғиз яшаётган кампирнинг уйда эмиш...

Юсуфбекнинг бағри ўртади. Шу кунгача юрагини кемираётган, лекин овоз чиқариб бировдан сўролмаган саволларига жавоб топгиси келди. Тўғри-

роғи Хурриятни кўргиси, аламларини тўкиб солгиси, ўзи каби қийноқларда қолишини истади. Шу боис, Хурриятни излаб унинг ҳузурига борди.

Хуррият уни кўриб донг қотиб қолди. Гўзаллиги сўниб, фақатгина ёниқ кўзлари қолибди, холос. Бу аҳволини Юсуфбекка кўрсатмаслик учун юзини ундан яширди.

У ўзини оқламади, лекин қилмишидан уялмагани Юсуфбекка оғир ботди.

— Болаларимни беринг! Сиз уйлансангиз, яна бола кўрасиз! — деди ҳиссиз. Юсуфбекнинг қони юзига тепди, юраги қинидан чиқаёзди.

— Етти йилдан бери қаёқда эдинг? Болаларни ташлаб кетишга кўзинг қийди-ку! Энди керак бўлдимиз улар? — деб сўрамоқчи эди, аммо саволлари ичида қолди. Агар Хуррият ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, кечирим сўраса, уни кечираман, деган хаёлда юрарди шу кунгача. Илк бора Хурриятни бутунлай йўқотганини тушуниб етди. Йирғиси юзини юваётган Хурриятга нафрат билан қаради.

...Алоқ-чалоқ тушлар кўриб уйғонган Юсуфбекнинг қулоғига ҳар хил бақирчиқлар чалинди. Шарт ўрнидан туриб ташқарига югурди. Ҳовлида Хуррият икки ўғлини дарвоза томон судрар, онаси эса уларнинг йўлини тўсиб фарёд урарди. Қўни-қўшнилари нима қилишларини билмай, бир чеккада қараб турардилар.

Юсуфбек шашт билан бориб, Хурриятнинг йўлини тўсди, кўрққанидан ўзларини йўқотаёзган ўғилларини даст кўтариб уйи томон бурилди.

— Жон Юсуф ака. Уларни менга беринг. Мен ёлғиз қолмай! Менга раҳмингиз келсин, жон дадаси!..

Сўнги сўз Юсуфбекнинг юрагига қадалди, оёқларидан мадор кетиб, тўхтади. Ўғилларини ерга қўйди. Улар жовдираб оталарига ёпишишди.

— Боринглар, аянгларга, у сизларни яхши кўради, боринглар! — У шундай дейиши билан онаси:

— Дод! — деб Юсуфбекка осилди. У илк бора онасини силтаб ташлади, бошини эгтанича тураверди. Ўғиллари аяларига қарамади ҳам, бувиларига ёпишишиб:

— Дада, дадажон! — деб нола қилишди. Юсуфбекнинг кўзига ёш тўлди. Чўкка тушиб ўғилларини бағрига босди. Ёшини кўрсатмаслик учун юзини уларнинг пинжигига яширди. Хуррият бир дақиқа серрайиб турди-да, автодаҳол аҳволда ортига қайтди. Бошини эгди, ноиложу нодармон кета бошлади. Юсуфбек уни кўрмас, лекин кетаётганини сезиб турарди. Уни қайтаргиси, кечиргиси келарди. Келарди-ю, аммо атрофидагиларнинг назари эзарди.

Юсуфбек икки ўт орасида қолганди: Хурриятнинг қайтишини қанчалик истамасин, бироқ қалбидаги гурур, номус хоҳишига ён бермасди..

...Хуррият тобора узоқлашарди...

Шухрат

Онам, она тилим, она юртим

*Дунё кўрдим, эл-юрт кездим бир талай,
Биттасида худо рамзи онадир.
Биттасида она кўзи қуралай,
Ху, биттаси бахт дардида ёнади.*

*У биттаси боласини опичлаб,
Шоликорда куни бўйи гиргиттон.
У биттаси дунё сочар ҳовучлаб,
Ёлвогани Оллоҳ бермас битта жон!*

*У биттасин манглайида тилла хол,
У биттасин кўзи қисик, ёнган чўғ.
У биттаси илк баҳорда навниҳол,
Хуснидан маст, дунё билан иши йўқ!*

*Ҳаммасини кўрдим, билдим, хўп яхши,
Ҳаммасининг ўз хислати, ўз кўрки,
Ўз жамоли, ўз қалби бор, ўз ёши,
Ўзгачадир маишати, бахт, эрки!*

*Энди билдим, ҳаммасидан меҳрибон,
Ҳаммасидан чиройлиги ўз онам!
Меҳри жаҳон, жаннат макон, фидожон,
Олам ичра қиёси йўқ бир олам!*

II

*Биров мақтаб французлар тилини,
Оҳ-оҳ, деди, нафосатда тенги йўқ,
Немис тили жаранглашда сўнгги йўқ,
Билсанг тилин, яқин тутар дилини.*

*Яна бири тилларидан бол томиб,
Испанчани мақтаб қолди ўрган деб.
Нерудадан сонет ўқиб, нур эмиб,
Бу тил, деди, барча тилга кўрку зеб!*

*Хитой тили ажойиб тил кўриб қўй,
Ёзуви-чи, ёзув эмас, бир сурат.
Беш минг йиллар тарихига чўзсанг бўй,
Шу тил берар аниқ-тиниқ қафолат.*

Лотин тили ўлик халқдан тирик тил,
Илму фанда қад-қомати барқамол.
Ростин айтсам барчаси ҳам йирик тил,
Барчаси ҳам яхши, қуркам, тоти бол!

Лекин менинг она тилим баридан
Ширин-ширин, улкан, азииз, баҳодир.
Сержилваю теран фикр қаъридан
Мўъжизалар кашф этмоққа у қодир!

III

Римни кўрдим, кўхна олам, ҳар тошда
Ақл меҳри, қуллик захри мужассам.
Париж эса минг товланиб қуёшда,
Жозибаю нафосатни қилмиш жам.

Япония — ажиб ўлка, ҳар гиёҳ,
Ҳар қарич ер хунига тенг, режада.
Тожмаҳални кўрганмисиз бирор чоғ,
Кундуздан ҳам чиройлидир кечада.

Юртлар кўрдим, дарё, кўли беҳисоб,
Юртлар кўрдим, тоғи-осмон устуни.
Биттасини тарк этмайди ҳеч офтоб,
Биттасининг ярим йилдир ҳар туни.

Яна бири... хуллас калом ҳар бири
Ўз хуснига мафтун этар ўзгача,
Шайдо этар дилдан тортиб кўзгача,
Ҳар бирининг ўнта китоб таъбири.

Анчасини кўрдим, лекин барча юрт
Ўтаверсин она юртим олдидан!
Она юртим қандай гўзал ва жўмард,
Қандай азииз, баҳодирсан, эй Ватан?!

IV

Она! Сенинг номинг шунча мўътабар,
Шунча азииз, муқаддасу сержаранг.
Она тилим! Она юртим! Бир қаранг,
Қандай тотли, қандай шонли ва лобар?!

Сен бўлмасанг иккиси ҳам оддий сўз,
На юракка тўлқин солар, на ғурур.
На ўзгача жилва билан ёнар кўз,
На уларга жило берур бахт, сурур!

Сен дунёнинг боши билан охири,
Меҳринг билан дунё яшнаб, яшарса,
Не ажабки, қаҳринг агар тош ёрса,
Кел, ўпайин пешонангдан, кел, бери!

Кел, онажон, ажин босган қўлингни
Муқаддас деб, кўзларимга суртайин.
Она тилим! Она юртим! Дилингни
Мен билмасам, ким билади мендайин?!

Сизлар борки, дунё кўрки кўзимда,
Сизлар борки, шон-шараф бор сўзимда.
Сизлар мангу, мен-ку ўтиб кетарман,
Ташаккурим янграб қолур изимда!..

1977 йил

НЕ БЎЛҒАЙ ДУНЁДА ИЙМОНДИН ОРТУҚ?

Менинг бахтимга бувим саводли аёллардан эди. Хоразмда китобхон аёлларни «халпа» дейишади. Бувимнинг оти Ўғилжон бўлиб, уни одатдагидек «Ўғилжон опа» ёки «Ўғилжон момо» деб эмас, балки «Ўғилжон халпа» деб аташар эди. Қишлоғимизда, айрим ҳолларда кўшни қишлоқларда ҳам тўйлар, маъракалар бувимсиз ўтмас эди. Тахминан беш-олти ёшларимда мен унга доимий йўлдош эдим. Одатда, у китоб ўқиган пайтда ўша даврларда кенг тарқалган тошчиरोқни тутиб ўтирардим. Мен бу ишнинг яхшигина уддасидан чиқардим. Бувимнинг кўзи қайси сатрга йўналган, қайси сўзда бир оз тугилипти, буни тез илғаб олардим-да, чироқ ёруғини ўша томонга яқинлатардим. Энди ўйлаб кўрсам, бу ҳам бир санъат экан. Болалигимда эгаллаб олган бу касбим менга кўп фойдани тегди. Чироқ тутатуриб бувимнинг қайси сўзга алоҳида диққат билан урғу берганини англаб олардим-да, уларни эсимда сақлаб қолардим. Шу йўсинда мен араб алифбосини илғаб олганман. Ўсмоқлаб бўлса ҳам, айрим китобларни ўқий бошлаганман.

Бу ўринда бошқа бир нарсани ҳам қўшиб ўтишни лозим кўраман. Оиламизда бувимдан бошқа саводхон одам бўлмаса ҳам, уйимизда китобга муносабат бошқача эди. Китоб бизнинг уйимизда энг азиз, энг муқаддас буюм ҳисобланарди. Қишқи хонамизга кираверишда, эшикка яқин бир жойда деворда китоб сақлаш учун ўйиб ясалган токча бўларди. У ерда доим китоблар тахланиб турарди. Уларнинг ичида энг азизи Каломуллоҳ эди. Ҳатто шундай бир одат урф бўлган эдики, хонага кирган ҳар бир одам Каломуллоҳни олиб тавоф қилиши лозим ҳисобланарди. Каломуллоҳ билан бир қаторда Аҳмад Яссавий, Машраб, Ҳаким отанинг китоблари ҳам тахланган бўларди. Токчанинг бир чеккасида халқ китоблари ҳам турарди, улар ичида энг кўп ўқиладигани Рабғузийнинг «Қиссасул анбиё»си эди. Юсуф-Зулайхо, Рустами дostonларга ўхшаган халқ китоблари кўпроқ тўйларда ўқилса, Аҳмад Яссавий, Сулаймон ота, Машраб асарлари кўпроқ маъракаларда ўқиларди. Умуман бу китоблар бувимнинг асосий бойлиги ҳисобланарди. Айрим ҳолларда алоҳида эъзозлаш учун уларнинг баъзиларини ажратиб бир тугун ҳам қилиб кўярди.

Аҳмад Яссавийнинг ҳикматлари, «Девонаи Машраб», «Қиссасул анбиё» ёшлигимда менга энг яқин китоблар ҳисобланарди. Улар шу даражада яқин эдики, мен учун энг азиз муаллифлар томонидан ёзилган асарлардек сезиларди. Бувим маъракаларда ўқийдиган китоблар ичида энг машҳурлари Ҳаким отанинг «Ярим олма қиссаси», «Биби Марям» номли баёзлари бўларди. Мазкур асарларнинг муаллифи ҳақида ўша пайтлари ўйлаб ҳам кўрмаганимни кейинчалик тушуниб қолдим. Бироқ бувимнинг «Ҳаким ота», «Сулаймон ота» номларига «миз» қўшимчасини қўшиб «Ҳаким отамиз», «Сулаймон отамиз» йўсинида ишлатганининг сабабини кейинчалик англаб етдим. Билдимки, Ҳаким ота бизнинг катта бобомиз экан. Қишлоғимизнинг қарийб ярми уруғ жиҳатдан у зотга бориб боғланар экан.

Хўжа Аҳмад Яссавий ҳаётларидан эшитган бир ривоятим бор, Сулаймон Бақирғоний ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлгани учун бу ҳақда қисқача тўхталишни лозим кўраман.

Айтишларига қараганда, Хўжа Аҳмад Яссавий шогирдларини айрим ҳолларда синовдан ўтказиб турар экан. Шу хилдаги жиддий синовлардан бирида фақат битта Сулаймон Бақирғоний улуғ шайхга садоқатини билдирган ва унинг ишончини қозонган экан. Шундан кейин Хўжа Аҳмад Яссавий шогирдининг фаҳм-

фаросати илм сирларини эгаллаганини ҳисобга олиб:

— Сиз биздан оладиган илм ва ҳикматларни эгаллаб олдингиз, энди ўзингиз мустақил иш юритаверсангиз бўларди, — деган экан-да, йўл харажатларини тўғри-лаб, оқ туяга миндириб: — Йўл юрасан, мўл юрасан, шу туя бир жойга бориб чўкади. Кейин уни турғиза олмайсан. Турғизмоқчи бўлсанг, бақиради. Шу жой сенинг маконинг бўлади, — деган экан.

Туя йўл босади, йўл юради. Узоқ бир дала-боғга бориб чўкади. Турғизмоқчи бўлса, бақиради. Туянинг бақирганини эшитиб, ён-атрофдан одамлар йиғилишади. Бу жой Кўнғирот шаҳрининг шимолий-ғарбий ҳудудида бўлиб, шаҳардан бир неча ўн чақирим масофада жойлашган. У ернинг кадхудолари Кўнғирот ҳокимига хабар беришади. Ҳоким бу воқеадан ажабланиб ясовулларини жўнатади. Ясовуллардан хабар бўлавермагач, ҳокимнинг ўзи у ерга боришни ихтиёр қилади. Бориб ҳайратомуз бир манзарани кўради. Юборилган ясовулларни дарахтлар ўзига тортиб банд қилиб кўйганининг гувоҳи бўлади. Бу ҳолдан ҳоким туяда келган йигитнинг каромати борлигини англайди. Боғни унга инъом этиб, кейинчалик Анбар исмли қизини ҳам унга тўй қилиб беради.

Сулаймон Бақирғоний шу ерда истиқомат қилган. Оила қуриб, бола-чақа қилган. Ҳозир ҳам у жой «Бақирғон қишлоғи» деб аталиб, Ҳаким отанинг муборак мақбаралари ўша ерда жойлашган. Мана, қарийб 800 йилдан бери Хоразм воҳаси учун бу ер мўътабар даргоҳ ҳисобланади.

Сулаймон Бақирғоний Хўжа Аҳмад Яссавийни ўзининг азиз устоди, мураббий ва раҳнамоси ҳисоблаган. У Аҳмад Яссавийни машойихлар сараси, сон-санок-сиз муридларни бошқарган ҳақиқатгўй шайх деб билади. Шайхлар таърифини у фақат Аҳмад Яссавийдан эмас, балки унга ҳам устозлик қилган Арслон бободан бошлайди.

Барча азиз авлиёларнинг илм сирларини чуқур ўрганган Алишер Навоий ҳам ўз асарларида Сулаймон Бақирғонийга юқори баҳо беради. Ҳатто уни ҳали Аҳмад Яссавийга шогирдлик пайтдаёқ ҳакимлик мақомига эришганини қайд қилади.

«Бақирғон китоби»ни нашр қилдирган муаллифлар сўзбошисида Бақирғонийнинг тасавуф таълимотига асос бўлишга арзигулик бир сўзини келтиришади. У айтган экан:

*Ҳар ким кўрсанг Хизр бил,
Ҳар тун кўрсанг қадр бил.*

Бу билан, улуғ шоир одам ажратмасдан ҳаммани бирдай ҳурматлаш, ўтаётган ҳар бир тунни ҳам гафлатда эмас, балки худди қадр кечасидай яхши амаллар билан ўтказиш лозимлигини таъкидлайди.

Шундай қилиб, бугун бизнинг тасаввуримизда одам кам яшайдиган бир жойда Бақирғоний макон қилибди, оила қуриб бола-чақа ўстирибди ва ижод билан банд бўлибди. Бор манбаларга қараганда, Бақирғонийнинг бир неча фарзанди бўлган. Йиллар ўтиб, асрлар ошиб Бақирғоний авлодлари Хоразм воҳасининг ҳамма бурчакларига — ҳозирги Қорақалпоғистон республикаси, Тошхөвүз ва Хоразм вилоятларига тарқалган.

Яқинда бир воқеа рўй берди. Нотаниш бир кимса қўнғироқ қилиб, мен билан суҳбат қуриш нияти борлигини билдирди. У ўзини Валихон деб таништирди. Валихон асли самарқандлик бўлиб, ҳозир республикамизнинг масъул идораларидан бирида хизматда экан. У Бақирғонийга алоқадорлигини билдириб, камина ҳам у зотга мансуб эканимдан хабар топганини ва шу муносабат билан суҳбатлашиш истаги борлигини билдирди.

Хулоса қилдимки, бу йигитнинг боболарими ёки боболарининг боболарими, бирор сабаб билан Самарқанд атрофига келиб қолган. Демак, Сулаймон Бақирғоний авлодлари фақат Хоразм воҳасига эмас, балки мамлакатимизнинг бошқа жойларига ҳам тарқалишган.

Мустабид тузум даврида Сулаймон Бақирғоний ижоди деярли ўрганилган эмас. Айрим дарсликларда, адабиётшуносликка тегишли илмий тадқиқот ишларида Сулаймон Бақирғоний ҳақида ахборот тариқасида уч-тўрт оғиз сўз айтилиб ўтиларди холос. Бу сўзларнинг маъноси куйидагича: «Сулаймон Бақирғоний адабиётда тасавуф оқимининг вакили, реакцион шоирлардан, Аҳмад Яссавийнинг шогирди». Шу билан чекланиларди-да, бир-икки асари эсланарди, холос. Фақат мустақиллик даврига келганда Сулаймон Бақирғоний ижодкор сифатида тилга олинган бўлди. 1991 йилда «Бақирғон китоби» номида алоҳида асар нашр қилинди. Китобга филология фанлари доктори Иброҳим Ҳаққулов, филология фанлари номзоди Сайфиддин Рафъиддинларнинг сўзбошиси илова қилинган. «Тафаккур»

журналининг 2003 йил 2-сонида раҳматлик Абдуқодир Ҳайитметовнинг Бақирғоний ижоди хусусида махсус мақоласи эълон қилинди. Шундай қилиб, мустақил-лигимиз натижасида Сулаймон Бақирғоний ижодкор сифатида ўзбек адабиётидан ўзига тегишли ўрнини эгаллади, деб ҳисобланадиган бўлиняпти.

Бундан ташқари шу нарсани ҳисобга олиш керакки, Сулаймон Бақирғоний асарлари тасаввуф адабиётининг бир намунаси сифатида Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёрлар қаторида халқ орасида кенг тарқалган ва доимо ўқилган.

«Бақирғон китоби»га битилган сўзбошида Сулаймон Бақирғоний ижоди ва ҳаёти ҳақида анчагина кенг маълумотлар берилган. Абдуқодир Ҳайитметов эса ўз мақоласида Бақирғоний ижодининг айрим хусусиятлари ҳақида фикр билдириш учун ҳаракат қилади ва ниятига эришади.

Сулаймон Бақирғоний ёшлигиданоқ Хўжа Аҳмад Яссавийга садоқатли шогирд ҳисобланган. Шогирдликнинг ҳамма талаб ва бурчларини у қойилмақом қилиб ўринлатган.

У ерда айтилганидек, у устози Аҳмад Яссавийга шу даражада садоқатли эканки, олов ёқиш учун даладан териб келаётган ўтини ёмғирда ҳўл бўлмасин деб уст кийимини ечиб ўтинни ўраб олган экан. Ҳар дарс тамом бўлгач, ҳужрадан Каломуллоҳни қўлтиқлаб эмас, балки кўксида тутиб, тўғри эмас, устозга ва мадрасага орқа ўғирмаслик учун тисарилиб чиққан. Бу икки тафсил ҳам бўладиган боланинг келажагига ишора сифатида айтилган фикрлардир.

Ҳазрат Алишер Навоий қайд этган Сулаймон Бақирғонийнинг ўспиринлик даврларига хос бу тафсилотлар тагида юксак эътиқодга интилган ёш йигитчанинг романтик кайфиятининг ҳиссаси ҳам бўлиши мумкин. Бироқ асл негизи билан бу саъй-ҳаракатлар романтик асосдан холи эмас. Шу боисдан бу тафсиллар жаҳли чиққан пайтда ўқитувчининг юзига лапқасини отиб, эшикка ўзини урадиган бугунги ёшлар учун қатта тарбиявий аҳамият касб этади. Шу боисдан бу тафсилларни мактаблар учун тайёрланадиган дарсликларнинг энг кўркем жойига зарҳал ҳарфлар билан битиб қўйилса, фойдадан холи бўлмас эди.

Устозга, эътиқодга муносабатини кўрсатадиган ўта таъсирли бу тафсиллар шоирнинг ўспиринлик даврларига тегишли бўлса, камолотга эришган чоқларида ҳам Сулаймон Бақирғонийнинг устозга, эътиқодга садоқати кучайган бўлса кучайганки, асло сусаймаган. Буларни унинг шеърини сатрларидан билиб оламиз.

Шеърларида, айниқса, Аҳмад Яссавий таърифига жуда кўп ўрин беради. Бу таърифлар оддийгина мактовдан иборат эмас. Аввало, уни дунёнинг бор илмларини эгаллаган, Яратганнинг назари тушган илмдон инсон сифатида кўради: «Ладун илми берилган шайхим Аҳмад Яссавий». Мадҳининг давомида яна бундай дейди: «Билур ани Ҳақ Яздон, шайхим Аҳмад Яссавий». Ҳатто у қатор машойихларни тилга олиб, Аҳмад Яссавий улар орасида энг сараси эканини қайд қилади.

Айрим парчаларни биз тушинилиши осон бўлиш учун насрий услубда келтиряпмиз. Бироқ бу улўф шайх таърифи хусусида шундай иборалар борки, уларни шоирнинг шеърини лафзида кўчириш маъқулроқ кўринади:

*Шариати ораста, тариқати пайваста,
Ҳақиқатда шойиста шайхим Аҳмад Яссавий.*

Шеърнинг давомида Сулаймон Бақирғоний устозининг асл фаолиятига ишора қилади:

*Шариатни сўзлаган, тариқатни излаган,
Ҳақиқатни билдурган шайхим Аҳмад Яссавий.*

Шоир устоз таърифини давом қилдирад экан, устозининг устози ҳақида ҳам фикр билдириб ўтади. Бу ўринда у Арслонбобни алоҳида ажратиб кўрсатади. Унинг наздида «Боболар боши бобо Арслон, шайхим Аҳмад Яссавий».

Устоз таърифида шоир фикрларининг чеки йўқ. Чек қўйиш ортиқча ҳам бўларди. Унинг сўзлари билан айтганда, «Шайхим Аҳмад Яссавий Хизр билан доимий суҳбатлик», «Илёс бирла улфатлик».

Хўжа Аҳмад Яссавий ўз ҳикматлари билан машҳур. У тасаввуфга тегишли, умуман, диний эътиқодга тегишли барча қарашларини ўша ҳикматларида таъсирчан қилиб бера олган. Болагимда кўп марта кўрганман, Аҳмад Яссавий ҳикматларини эшитаётганларнинг аксарияти йиғлаб ўтирганлари ҳанузгача кўз олдимида туради. Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ижодига хос бир хислат бор. У тасаввуф доира-сидаги фикрларига айрим ҳолларда дунёвий, яъни, ҳаётини мушоҳадаларни зўр

нафосат билан омухта қилиб бера олган.

Бугун мен бу улуг тарихат намояндасининг садоқатли шогирди бўлмиш Сулаймон Бақирғонийнинг ҳикматомуз шеърӣй парчаларини кўздан кечирар эканман, у юқорида қайд қилинган яссавиёна хислатларни яхши эгаллагани ва унинг ижодига хос худди шу қиррани кўпроқ тараққий эттирганини англадим.

Куйидаги мисрага қаранг:

*Ҳожат эрмас, бу дунёни мунча йиғмоқ,
Бу хасис дунё учун шунча елмоқ...*

*...Қани ул минг яшоғон Одам ўғли,
Мингда уч юз йил умри бўлғон Нуҳи наби?
Тўрт минг тўрт юз яшоғон Луқмон қани?...*

Яқинда қалин бир дўстим билан шаҳардан четроқ маконларни сайр қилишни ихтиёр қилдик. Секин кўчада бораётиб, шаҳар марказидаги тураржойларни эслатадиган бир иморатга кўзим тушди. Мен ҳайратландим.

— Бу ерларда ҳам кўпқаватли иморатлар қуриладиган бўпти-да, — деб дўстимга қарадим:

— Йўқ, — деди у. — Бу бир шахсий иморат, дўстларимдан биттаси қурган, — деди, сўнгра овозини пасайтириб қўшиб қўйди: — Бунақасидан яна бор.

— Бир оиланинг яшаши учун бу хилдаги уйлардан уч-тўрт хона, жуда кўп бўлса беш-олтита хона етиб ортади, қолганини нима қиларкин бу одам? — дедим мен.

— Соддасизда, соддасиз. Ҳалиям эллик-олтмиш йил орқада қолиб кетибсиз. Бу иморатларни қурган одамлар ундан қандай фойдаланишни ҳам яхши билишади.

Мен гапга тушунгандек бўлдим, лекин охиригача эмас. Хаёлимдан бундай ўйлар ўтди:

«Бу хилдаги қуруқ савлат-ҳашаматларга пул совургандан кўра, юртни обод қиладиган йўллар, боғлар бунёд этса, халқнинг оғирини енгил қиладиган бирор корхона курса, фойдалироқ бўлмасмиди?! Ушанда пул сарф қилган киши ҳам, атрофдаги аҳоли ҳам, умуман, жамият ҳам манфаатдор бўлмасмиди?!»

Хаёлимдан ўтган бу фикрлар 800 йил олдин айтилган Сулаймон Бақирғоний фикрларига зид жойи борми? Уйлайманки, йўқ!

Тўғри, Сулаймон Бақирғоний бу парчада бойлик ҳақидаги юқоридаги фикрларни давом қилдириб, дунёда фақат бойлик йиққанлар эмас, ҳатто илм ва маърифатда, шу билан баробар, эътиқодда энг машҳур шахслар ҳам доимий эмас, дейди у. Бу ҳаёт қонуни:

*Қани ул олам фаҳри Расулуллоҳ,
Қобу қавсайн ийзиси Ҳабибуллоҳ,
Мурсаллар улуги Халилуллоҳ,
Шафоат ийзисига боқмасмусан?
Қани ул Абу Бакру Умар, Усмон?
Қани ул асадуллоҳ Али арслон?
Қани ул амируллоҳ Ҳасан, Ҳусайн?
Қарбало шаҳидига боқмасмусан?*

Сулаймон Бақирғоний бу ўринда ҳаёт ҳеч ким учун абадий эмаслигини қайта-қайта такрорлайди. Одамзотни огоҳликка чақиради. Бу оламни тарк этиш фақат кексаларгагина хос эмас, балки айрим ҳолларда ёшларнинг ҳам қисматида бор. Далил келтиради:

*Айтмағил қари ўлар, йигит ўлмас,
Қўб тилим йигитлар қари бўлмас,
Вақти этса дам олғали замон бермас,
Йигитлик ўлимдин кўрқмасмусан?!*

Бу мисралардаги маъно ҳам, юқорида қайд қилганимиздек, бой ҳаётӣй мушоҳадалардан келиб чиққандир.

Халқ орасида «Ҳеч ким фарзанд доғини кўрмасин», «Ҳеч ким йигитликда йиқилмасин!» деган ибораларни доим эшитиб юрамиз. Сулаймон Бақирғонийнинг мазкур сатрлари шу хилдаги ибораларнинг шеърӣй ифодаси эмасми? Ҳа! Шундай экан, бу шеърӣй парчалар ҳаётнинг инъикоси эмасми?! Ҳа! Ҳаёт инъикоси эка-

нига шубҳа йўқ! Шундай экан, шоир ижодини тўла-тўқис мистика деб баҳолай беравериш нодонлик эмасмикин?!

Қул Сулаймон Бақирғонийнинг бир гуруҳ шеърлари борки, уларда маъно-мазмун ҳаётий мушоҳадаларнинг айнан ўзи. Бу шеърларда «руҳ» билан «нафс» баҳс юритади. Ҳаётдаги айрим масалалар юзасидан нафс ўз ақидаларини баён қилади, унга жавобан руҳ ўз қарашларини олға суради:

*Нафсим айтур: бу беш кунлик тирикликка,
Бу дунёда боғу бўстон этойин, дер.
Ул бўстонларға солну-солну кирибон,
Текма ёзда турлук мева тотайин, дер.*

*Рухнинг жавобига разм солинг:
Рухим айтур: Кошки Ҳақдин тавфиқ бўлсам,
Туни кунни тинмайин ёдин айтсам,
Қисматимдин ортуқ таом емас бўлсам,
Бу дунёни йиғиб-териб нетойин, дер.*

*Баҳс шу тарзда давом қилади:
Нафсим айтур: Садр ёнинда ўлтурубон,
Турлук-турлук неъматларни келтурубон,
Ейиб-ичиб, туну кун қорин тўлдурубон,
Ёстуқ узра така қилиб ётойин, дер.*

*Рухнинг жавоби яна-да кескинроқ:
Рухим айтур: Туни-кунни қатланубон,
Ҳақ мавлошим ризосини тилаюбон,
Қул Сулаймон ишқ отиға отланубон,
Узоқ-кечмиш эранларға етойин, дер.*

Тўғри, бу ерда тасаввуфга тегишли иборалар ўрни билан ишлатилган, бироқ мазмун-эйтибори билан руҳ жавоби фақат тасаввуфий деган хулоса чиқариш ҳақиқатдан йироқлашиш эмасмикин?!

Бу мазмундаги баҳсларда маъно чексиз, албатта. Улар фақат Бақирғоний яшаган даврга тегишли эмас, балки умуман инсон ҳаётига, тарихнинг ҳамма босқичларига ҳам тегишли. Бу сатрларни ўқиган китобхон бугунги мустақиллик даври ҳаётига ҳам жиддий назар ташлаб қўйиши турган гап. Ҳали нафсини от қилиб миниб, ҳар томонга чопаетганлар қанчадан-қанча эканлиги жамоатчиликка маълум. Мол-дунё деб ҳар томонга от чоптирадиганларнинг турлари ҳам ҳар хил. Кимлардир халқ мулкига қўл чўзса, кимлардир ўз сафдошларини суриб қўйиб, мол-мулкини ўзи томонга тортишга ҳаракат қилади, кимлардир жамоа тўплаган хирмону омборларга кўз тикади, кимлардир нафсига катта йўл очиб бериб, эпчиллик билан ўз шахсий мулкини яна ва яна ошираверишга ҳирсли бўлади, ўзи кўп меҳнат қилмасдан бошқалар яратган бойликка шерик бўлиб, ўзининг ва яқинларининг ҳаётларини фаровон қилишга уринади.

Шу хилдаги нафс балосига гирифтор бўлганлар Ватанимиз равнақи, жамиятимизнинг тараққиётига, тезроқ илғор мамлакатлар сафига ўтиб олишимизга тўсиқ бўлаётгани йўқми?! Бу хилдаги нафс балоси домига тушганлар ҳақида кўп фикрларни эшитиб юрамиз. Шоирнинг шеърларидан келтирилган байтлар шу хилдаги фикрларни уйғотар экан, нега унга фақат мистика либосини кийдириб, бир чеккага суриб қўйишимиз керак?!

Бутгина эмас, Сулаймон Бақирғоний шеърларида жиддий ахлоқий масалалар юзасидан ҳам оддий, халқона иборалар билан фикр билдирадими, бу жиҳатдан ҳам унинг ижоди қай даражада қимматли экани ўз-ўзидан маълум бўлади. Қуйидаги мисраларга қаранг:

*Ямонлигим ҳаддин ошти, маъсиятим тўлди, тошди,
Мискинлигим мандин қочди, миндим «ман»лик буроқимни.
«Ман»лик отиға миндим ўзим, номахрамға боқди кўзим,
Даргоҳингга ўтлуғ юзим, ўчириб имон чироғини.*

Айрим мисраларда Сулаймон Бақирғоний одам билан одамни ҳам катта фарқ қилади. У нодонлардан узоқроқ юришни маслаҳат беради. Бу ҳақдаги унинг сўзлари ҳам ўта оддий, халқона. Қаранг:

*Аллоҳ дебон шайтоннинг захрин ёруб,
Узимни Ҳақнинг ёди бирла аруб,
Сухбатлик орифларга жоним беруб,
Сухбатсиз нодонлардин қочғум келур.*

Сулаймон Бақирғоний маърифатли бўлиш, ҳаёт сирларини эгаллашга қодир бўлиш хусусида ҳам қатор-қатор мисралар битганки, улар ҳам шоир ижодининг нақадар ҳаётий эканидан далолат беради:

*Шариат бозоринда таҳсил керак,
Тариқат бозоринда тақсир керак.*

Ёки у бундай ёзади:

*Уйқуни ҳаром қилғил, узун тунда,
Молингдин закот берғил, бу кун мунда,
Қиёмат бергай санга ёрин анда,
Уғил-қизинг, илм ўргансун, бер устозга.*

Шу тақлид сўзларни битган Сулаймон Бақирғонийни бир чеккага суриб қўйган мустабид тузумнинг қилмишларидан таажжубланамиз.

Биз юқорида қайд этган мумтоз адабиёт илмдонларидан бири марҳум профессор Абдуқодир Ҳайитметов «Ҳаким ота дostonлари» номли мақоласининг қадри шундаки, муаллиф биринчилардан бўлиб Сулаймон Бақирғоний ҳақида муҳим илмий изланишлар юритди, шоир ижодининг айрим бадиий хислатларига назар ташлади ва қимматли фикрлар билдирди. Сулаймон Бақирғонийнинг нақадар Аҳмад Яссавий ижодига яқин эканини қайд қилатуриб, бу шоирнинг ижодига мансуб айрим ўзига хос сифатларни ҳам алоҳида таъкидлайди. Бу ўзига хосликни у асосан сюжет яратиш маҳоратига боғлайди. Дарҳақиқат, Аҳмад Яссавийнинг асарларини кўздан кечирсангиз, улар асосан ҳикматлардан иборатлигини кўрасиз. Шу боисдан халқ орасида «Яссавий шеърлари» ёки «Яссавий асарлари» деб аталмайди, балки «Яссавий ҳикматлари» деб аталади. Унинг ҳар бир шеърида сўфийлик оқимида тегишли қандайдир муаммолар қўйилади ва жавоб изланади. Бу йўлда Аҳмад Яссавийга сюжетлар яратиш лозим бўлмаган. Асарлар оша китобхон унинг ҳикматларини шу тарзда қабул қилган, шу тарзда уни ўқиган, ўрганган, ундан таълим олган. Фақат айрим ҳоллардагина ҳар хил ривоят у афсоналардан парчаларни эслатиб ўтиш билангина қифояланади. Абдуқодир Ҳайитметов қайд қилганидек, Сулаймон Бақирғоний устозининг асл йўлини — ҳикматлар яратишни давом қилдирган ҳолда ўзининг тасаввуфий қарашларини Каломи шарифда, ҳадисларда, қолаверса, халқ оғзида юрган ривоятлар асосида сюжетлар яратиш йўли билан ҳам баён қилади. Шу муносабат билан Абдуқодир Ҳайитметов бундай ёзади: «Яссавийдан фарқли ўлароқ, Сулаймон Бақирғоний ўзбек шеърятини янги жанрлар, хусусан, эпик шеърят билан тўлдирган ва кенгайтирган. Бинобарин, у шеърятда ҳикоя услубида, ҳиссачилик шаклида ҳам дадил қалам тебратган». Кейин профессор Абдуқодир Ҳайитметов Сулаймон Бақирғоний асарларининг бевосита таҳлилига ўтади-да, бош ҳикоятларнинг бири сифатида Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳаётларининг сўнги кунларига тегишли воқеаларни таъсирчан қилиб тасвирлайди. Айниқса, қуйидаги парчани алоҳида таъкидлайди:

*Тўққуз кун ариғ Расул оғриб ётди,
Жабраил фармон бирла Ҳақдин етди,
Фаришталар барчаси мотам тутди,
Дунёдин расул сафар қилмоқ учун.*

*Қайғурур «Умматим!» деб Расул ётиб,
Фотима йиғлар эрди бошин тутиб,
Азроил фармон бирла Ҳақдин етиб,
Шариф тандин азиз жонни олмоқ учун.*

*Малакул мавт тошда туруб, қопу қоқди,
Фотима қопу очиб, қарши чиқди,
«Сан ким?» дею Расул анга қарши боқди,
Қапудағи ким эдикин, билмак учун.*

*Фотима қарши чиқиб, салом қилди,
Азроил ҳайбат бирла алик олди,
Ариф Расул имон бирла машғул бўлди,
Ҳиммат урди охиратга бормоқ учун.*

Бу ерда қимматли маъно бор. Оламда ўлимдан даҳшатли нарса йўқ, бироқ бу парчада шу нарса таъкидланадиги, туғилиш ҳақ бўлгани сингари ўлим ҳам ҳақ. Буни тўла англаган Пайғамбаримиз (с.а.в.) эшикни қоқиб келаётган Азроилга кўзи тушган пайтда ҳам, у ўз муддаосини баён қилган дамларда ҳам ўлимдан сесканмайди. Уни ҳақ деб билади. Яъни, инсоннинг Яратган олдидаги бурчини бажаришдан иборат деб тушунади. Шу маънода ўлим қай даражада даҳшатли ва мусибатли бўлмасин, у доим инсон бошида бор, бу ҳодиса олдида ҳадиксирашнинг ортиқча экани акс эттирилади бу ерда.

«Собит қиссаси»да муҳим тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ибратли бир воқеа тасвири берилади. Воқеага назар ташланг. Ҳали оила қурмаган ёш йигит Собит сув бўйида таҳорат оляпти. Баногоҳ сувда оқиб келаётган олмага кўзи тушади. Беихтиёр, эгасиз бўлиб кўринган олма олдида нафсини тия олмайди. Қўл чўзади, сувдан олиб бир тишлайди. Шу заҳотиёқ: «Олма осмондан тушган бўлмаса керак? Кимнингдир боғидан узилиб тушгани шубҳасиз, демак, мен бировнинг ҳаққини еяман. Бу иш гуноҳи азимлардан бири-ку!» деган фикрлар хаёлидан ўтади. Бир тишлам кемтилган олмани қўлига олиб, ариқ бўйлаб йўлга тушади. Ниҳоят, ариқ чиқиб келган бир чорбоққа киради. Олма эгаси бўлмиш боғбонга дуч келади. Улар орасида рўй берган суҳбатни шоир бундай тасвирлайди:

*Бу олмани олибон, биздин рухсат олмайсан,
Охиратда жазосин ҳўб берурсан, тедие.
Йигит айди: Келубман, сизни истаб юрубман,
Охиратда кўрқғондин ҳозир бергум, тедие.*

Халқ орасида оғиздан-оғизга ўтиб, дoston бўлиб юрган бу воқеа тасвирининг тарбиявий аҳамияти бениҳоя катта. Биринчидан, ҳаётда учрайдиган минглаб-миллионлаб халқ мулкига кўз ташлайдиган ҳаромхўрлар назарида бир тишлам олманинг масъулияти нақадар оғир эканлиги маълум бўлиб турибди. Дoston бу билан якунланмайди. Йигит йўл қўйган гуноҳни тўғрилаш йўлини кўргандек бўлади. Суҳбатнинг давоми яна ҳам қизиқарли, ҳам ибратлидир. Бир тишлам олманинг ҳаққини қандай қилиб адо этиши керак йигит. Ечим олма эгаси боғбоннинг ўзидан чиқади:

*Ул эр айди: сўзим вор, уйумда бир қизим вор,
Ушбу қизимни олсанг, кечурайин, тедие.
Сўзлагали тили йўқ, кўргали ҳам кўзи йўқ,
Оёғи ҳам қўли йўқ, қизим мундоғ, тедие.
Бу қизимни олмасанг, мани рози қилмасанг,
Ярим олма жазосин сандин олғум, тедие.*

Кўряпсизки, дoston ечимга боряпти. Боғбоннинг қизини олай деса, уни на қилсин?! Тўғри, бу ёқда яримта олмани еб қўйган. Лекин боғбоннинг таклифини қабул қилиш ҳам ташвишли. Қизнинг сўзлашга тили, кўрарга кўзи бўлмаса каби оғир фикрлар хаёлидан ўтади. Бироқ ўзича катта айб ҳисоблаган гуноҳи учун Ҳақ олдида масъулиятини ҳис қилганидан таклифни қабул қилишга мажбур у.

Дostonнинг асл маъноси асарнинг ечимида. Бу ерда халқона юмор ишлатилган. Шоир воқеани қуйидагича тасвирлайди: хотинлар йиғилишдилар, уйга тўшак солдилар, қизни олиб келдилар, йигит қараса, бу отаси тасвирлаган қиз эмас. Йигитнинг ҳолатига қаранг:

*Кўргач они сесканди, қочиб тошқори чиқди,
Ўзга қизни келтуруб, мазоҳ қилурсиз, тедие.*

Йигит назарида у гуноҳдан гуноҳга кўчаётгандек кўринади. Олмани тишлагани бир гуноҳ, рўпара қилинган қиз ота тасвирлаган қиздан ўзга бўлиб чиққани иккинчи гуноҳ. Шоир йигитни ажаблантирган, ҳатто тажанглаштирган ҳодисани боғбон тили билан қуйидагича изоҳлайди: «Тили йўқдир, деганим ёмон сўзларни гапирмайди. Кўзи йўқ деганим номаҳрамни кўрмаган. Оёғи йўқ, деганим ёмон

ишга юрмади»

Катта тарбиявий аҳамияти бор бир хулоса келиб чиқяпти бу ерда. Ҳаётда шундай одамлар учрайдики, ҳеч нарсадан тап тортмай бошқаларнинг ҳаққига қўл чўзишга тайёр. Шоир назмидагидек, шундай одамлар ҳам бўлар эканки, бир тишлам олмани ҳазм қилиб юборишни катта гуноҳ ҳисоблашади. Яна шундай одамлар ҳам бор эканки, бошқаларнинг бир қарашда кўзга ташланавермайдиган хислатидан фазилатини англаб олади ва бу фазилат учун энг қимматли мукофотни ҳам аямайди.

Сулаймон Бақирғоний бу ўринда биз қайд қилган хулоса билан чекланмайди. У ўзича, ўз услубига мувофиқ қиссадан ҳисса чиқаради. Бу ҳиссани айтиш учун юқоридаги воқеаларни яқунлайдиган ҳикоясифат сюжет илова қилади. Уни одатда адабиётшунослар ажратиб, «Нўъмон қиссаси» деб ҳам аташади. Қиссанинг маъноси шундан иборатки, бир тишлам олма эвазига қурилган оилада фарзанд туғилади. Унинг исмини «Нўъмон» деб қўйишади. Юқоридаги қиссани яқунловчи бу кичкина қиссача ҳалолликнинг нақадар шарофатли эканини улуғлайдиган далил сифатида таърифланади. Яъни, бола олти ёшларига етганида подшоҳ оиласида рўй берган мураккаб бир чигалликка яқун топиб бера олади. Подшоҳ оиласи томонидан ўринсиз айтилган ҳақоратомуз сўзни ва унга жавобан подшоҳнинг оиласига нисбатан айтилган ҳукми оқлашга йўл топиб беради у. Бунинг учун олти яшар бола — Нўъмон «Имоми Аъзам» унвонига мушарраф бўлади. Шоир хулоса қилади:

*Ушбу ўғлон эр бўлур, эл ичинда бир бўлур,
Олти яшар ўғлонни, аъзам бўлсун теодиё.
Ривоятин билдурди, халқнинг кунглин тиндурди,
Имом Аъзам отлари ушбу ерда бўлдиё.*

Бу ўринда ўзига хос бир юмор ҳам йўқ эмас. Бундай қараганда, подшоҳни тахтдан тушириб, унинг ўрнига ўзи ўтириб, оилада рўй берган мураккаб чигалликка олти яшар боланинг ечим топиб беришига ишониш қийиндек кўринади. Бироқ шоир талқинида муҳим бир ҳақиқат айтилаётгани ҳис қилинади. Шу билан тасвирланган бу ҳисса ўрнидаги қиссачанинг қай даражада ўринли эканлиги далилланади. Ҳатто шундай бўладикки, шоир таърифида бир ғоядан иккинчи бир ғоя ҳам чиқарилади. Олти яшар боланинг «Имоми Аъзам» (Улуғ имом) унвонига мушарраф бўлганини маълум қилиш учун халойиқ боланинг бир тишлам олма эвазига узатилган онасининг олдига боришади ва хушхабарни етказишади. Буларнинг ҳаммасига она тилидан шоир қуйидагича хулоса беради:

*Ҳақ фармонин тутинглар, ҳаром-шубҳа еманглар,
Киши молин олманглар, тебон жавоб бердиё.*

Бу билан адиб катта қиссадан келиб чиқадиган хулосага муҳр босгандек бўлади.

«Бақирғон китоби» номи билан нашр қилинган бу асарга киритилган ҳикоятнинг навбатдагиси «Меърожнома» деб аталади.

Сулаймон Бақирғоний Расулуллоҳнинг (с.а.в.) меърожга чиқиш ҳодисаларига алоҳида боб бағишлайди. Асл моҳияти билан мазкур боб Пайғамбаримиз ҳақидаги қасида сифатида кўзга ташланади. Унда тасвирланган воқеалар Пайғамбаримизнинг қай даражада улуғворлигию Аллоҳ у зотга кўрсатган икрому зътиборларга бағишланган. Фаришталарнинг сардорларидан бири Жаброил (а.с.) Худой таолонинг буйруғи билан жаннатда макон қилган махсус отни олиб, Пайғамбар (алайҳис салом) ҳузурига келади. Бу ерда шоир отнинг тасвирига алоҳида тўхтайдди. От одатдаги отлардан эмас, у нурдан яратилган. Унинг шакл-шамойили ҳам бошқача. Отнинг «боши инжудан», «қулоқлари ақиқдан», «тишлари маржондан», «суяклари зумрад», «ичи анбар», «қизил ёқутдин эгар, юзи кишига бенгзар», «оёқлари гавҳардан», «ёл-қуйруғи райҳондан». Бу отнинг йўл босиши ҳам шунга яраша: «Ҳар бир босмиш қадами бир йиллик йўл».

Бундай қараганда, бу таърифлар ошириб-тошириб айтилган сифатлардан иборат кўринади. Бироқ бу хилдаги таърифланган отнинг Пайғамбарга юборилиши унинг қай даражада улуғлигидан дарак бериб туради. Бунинг устига, отнинг ўзи ёлғиз эмас. Уни Пайғамбаримизга олиб тушганлар кўпгина китобларда таърифланиб, номлари тилга олинган, алоҳида иззат ва эҳтиромга сазовор фаришталардир:

*Жаброил тизгин тутди, Мекоил узангу босди,
Исрофил қўлтиқлабон Расул онда миндиё.*

Расулulloҳ (с.а.в.) Қуддусдаги Ақсо масжидига етиб келади. У ерда расуллар, набийлар намозга йиғилган. Пайғамбаримиз имомлик қиладилар.

Воқеанинг бу тарзда келтирилиши ҳам Пайғамбаримизнинг қай даражада улуғланишию ҳурмат ва эътиборга сазовор эканининг далилидир.

Шундан кейин Пайғамбаримиз Тангри таоло ҳузурига йўл олади. Кўкнинг ҳар табақасида ул зотга фаришталар пешвоз чиқиб таъзим қилишади, салом беришади. Кўк табақаларининг бирида Исо, кейингисида Мусо билан учрашадилар.

Бу воқеаларнинг юқори чўққисини шоирнинг ўз сўзлари билан келтиришни лозим кўрдик:

*Кўргил худонинг сунъин, меҳмон қилур расулин,
Таҳийёту саломин Мустафоға тедиё.*

*Расул айтур: Тиларман, умматларим қўлларман,
Осий уммат ёзуқин, афу қилгил тедиё.*

Бундай яқунда ҳам катта маъно бор. Расулulloҳ қандай шароит ва қандай вазиятда бўлишидан қатъи назар, доим умматининг қисматини ўйлайди. Унинг учун энг муҳими гуноҳкорлар кам бўлса, гуноҳ қилганларнинг гуноҳини Худо кечирса!

Сулаймон Бақирғонийнинг навбатдаги асари «Охир замон мухаммаси» деб аталади.

Шакл жиҳатидан бу асар ҳам юқорида таҳлил қилинган ҳикоятлардан деярли фарқ қилмайди. Тил ўта содда. Шеърлар асосан тўртликлардан иборат. Ҳар бир тўртликда бир хил ибора — «Ондин ортуқ тақи ажаб донглари вор» такрор келиб, ҳамма тўртликка бир хил оҳанг бағишлаб туради.

Мен эсталикларимда бувимнинг халпа-китобхон бўлганларини кўп марта таъкидлаганман. Эндиликда бу катта бобомизнинг асарлари, шу жумладан, «Охир замон мухаммаси» қайта-қайта ўша мусиқий оҳангда айтилганларини ҳанузгача эслаб юраман. Бу ердаги мазмунларни ва такрор-такрор тинглаб, кўзёши қилиб йиғлаб ўтирган момоларни ҳам ҳанузгача эслайман.

Ҳаётнинг издан чиқиш манзаралари кўпроқ зиёлиларга боғланади. Муаллиф таъкидлаганидек, охирзамон кунлари яқинлашганида дунё ҳар хил балоларга тўлади: «Олимлар чоғир ичиб, зино қилгай», «Ҳалол кўюб, ҳаром ишга ҳарис бўлгай», «Бахиллар ҳаром бирла ҳарис бўлгай», «Кўп хотинлар эрларина ҳаром бўлгай», «Мўминларнинг ўғил-қизлари есир бўлгай».

Бу сатрларни ўқиётиб, ўйлаб қоласиз: нега муаллиф кўпроқ олимларни, яъни маърифат эгаларини тилга олади. Назаримда, бунинг маъноси бундай: илм аҳли — ўзини ижодга, маърифатга бағишлаган инсонлар ҳар бир жамиятнинг илғор қисми ҳисобланади. Ҳар бир жамиятнинг тараққиёт даражаси илмдонларнинг хулқ-ахлоқи ва феъл-атворига боғлиқ. Шундай экан, асарда таъкидланганидек, илм ва ижод аҳллариининг ҳаром-ҳариш, бузуқлик томон юз тутиши жамиятни фожеага олиб келиши мумкин, деган фикрга келасиз. Ўз-ўзидан хулоса келиб чиқади: олимлар ва ижодкорлар бузуқликка юз ўгирсалар, бошқа касбкор, ҳар хил йўсиндаги тирикчилик ишлари билан банд бўлиб, ҳаёт хусусида чуқур ўйлаб кўришдан маҳрум одамзот аҳлидан нимани кутиш мумкин?!

Воқеа бундай яқунланади:

*Муҳаммад ҳазратина югуруб боргай,
Умматларим ҳали мушкул бўлди дегай,
Аҳдинга вафо қилгил Мавлим, дегай...*

Пайғамбаримизнинг тилагига нисбатан Оллоҳ таолодан бундай жавоб келади:

*Умматингга тамуғ ҳаром қилдим, дегай,
Райҳон отлиғ бўстонларни вердим, дегай,
Фориғ тутқил кўнглунгни дўстим, дегай...*

Кўряпсизки, Сулаймон Бақирғоний талқинида охирзамон манзаралари қай даражада хавотирли ифодаланмасин, асарнинг охири ҳаётбахш руҳда тугалланади.

Мажмуага киритилган ҳикоятларнинг охиргиси «Биби Марям» деб аталади. Тарихдан маълумки, Биби Марям Исо пайғамбарнинг онаси. Исо пайғамбар эса насронийлар пайғамбари. Шундай экан, ҳикоятни ўқиётиб, Сулаймон Бақирғонийнинг Исо пайғамбарнинг дунёга келиши хусусидаги ривоятга мурожаат қилиб,

бу ҳақда алоҳида ҳикоят яратгани ажабланарлидек кўринади. Бироқ, масалага чуқурроқ ёндашсангиз, ижодкорнинг бу ишга қўл уриши унча ажабланарли эмас. Гап шундаки, Ҳазрати Исонинг (а.с.) пайғамбарлигини ислом дини ҳам тўла тан олади. Қуръони каримда ул зот алоҳида хурмат билан тилга олингани ҳам маълум.

Масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Ер юзиде динлар анчагина. Кўп жиҳатдан улар бир-бирларидан анча фарқ қилади. Бироқ муҳим бир масалада улар яқдил — жамиятни, яъни, инсон зотини маълум маромда тутиб туриш уларни яқшиликка чорлаш, шу мақсадда тарғиб ва ташвиқ ишларини олиб боришдир. Шу боисдан Сулаймон Бақирғоний ўзи исломнинг йирик тарғиботчи ва ташвиқотчиларидан бўлатуриб, насронийларнинг пайғамбари Исони иккинчи даражали сиймо сифатида кўрмаган, балки уни ҳам улуғлашни ўзига мақсад қилиб олган.

Масаланинг учинчи томони шуки, динлар орасида бир-бирига зид ҳар хил фикрлар бўлиши мумкин, лекин Исо пайғамбарнинг дунёга келишида Сулаймон Бақирғоний ислом билан насронийлар орасида ҳеч қандай зиддият кўрмайди. Қуръони каримда Биби Марямнинг Тангри таоло руҳи-елидан ҳомиладор бўлгани айтилади. Бу ҳақиқатни Сулаймон Бақирғоний ҳам қайд қилади:

*Анбиёлар иёси,
Елдин туғмиш эрдиё.*

Бу ерда биз келадиган муҳим бир ҳақиқат шуки, диний қарашлар қай даражада турфа бўлмасин, Яратган битта — Тангри таолодир!

Насронийлар дунёсида Исо пайғамбар хусусида сонсиз-саноксиз ривоятлар бор. Бу ривоятларнинг аксарияти Инжилда ҳар хил йўсинда қайд қилинган ва халқ орасида ҳам улар кенг тарқалган. Бироқ Сулаймон Бақирғоний масаланинг бу томонларини қамраб олишни ўзига мақсад қилиб қўйган эмас. Бу жиҳатдан у тўғри йўл тутган. Кўпроқ ҳикоятда Исо пайғамбарнинг туғилишию онаси Биби Марямнинг ўлими, унинг кўзи олдида Азроилнинг пайдо бўлиши ва улар орасида рўй берган қисқа суҳбат тасвир қилинади, холос. Бундан кейин етим қолган Исо пайғамбарнинг қисматини, унинг бошига тушган азоб ва уқубатларни, ҳатто барча қулфатларни шоир тилга олмайди. Бу тафсилотларни ёзишни муаллиф зарур деб ҳам ҳисобламайди. Асосий масала, юқорида айтганимиздек, унинг яратилиши ва ондан ажралиб етим қолишидадир. Чунки Худо унга ато этган синов ўша кундан бошланади. Кейинги синовлар мажмуаси эса, юқорида айтганимиздек, насронийларнинг муқаддас китобларида ва халқ оғзида кўп тарқалган. Ҳатто машҳур-машҳур бадиий асарларга ҳам кирган. Кейинги замонларда Михаил Булгаков ва Чингиз Айтматов ҳам бу мавзуга қўл уришди. Хуллас, Сулаймон Бақирғоний «Биби Марям» мавзуга қўл уриб, ўз нуқтаи назарини, китобхонга айтиши керак ҳисоблаган фикрларини ҳикоятга жойлаган ва шу билан ўзини мақсадга эришди ҳисоблаган.

Айтишимиз зарур бўлган умум хулоса шундан иборатки, Сулаймон Бақирғоний Аҳмад Яссавийнинг тарбиясини олиб, унга шогирдлик бурчини тўла адо этган. Хоразм заминига келиб, тасаввуф илму ирфонининг энг муҳим хислатларини тарғиб ва ташвиқ қилишга ўз ҳаётини бағишлаган ва ўша даврнинг улуғ сиймоси сифатида элга танилган шоир. Ҳанузгача унинг номи хурмат билан эъзозланади. Унинг асарларида одамзоднинг Тангри таоло олдида ҳам, жамият олдида ҳам инсонийлик бурчи улуғланади. Тўғрилиқ, поклик, нафсни тийиш, виждон олдида масъулиятни ҳис қилиш, яна ҳам лўндароқ қилиб айтганда, Имон деб аталмиш ҳолатнинг барча талабларига мос равишда ҳаёт кечириш Сулаймон Бақирғоний ижодининг мағзи ва асл моҳиятидир.

Хулосавий фикрларимизни тўлароқ далиллаш учун «имон» сўзининг моҳиятига бир назар ташласак. Мустабид тузум даврида бу сўзга ниҳоятда кўрқиб, эҳтиёткорлик билан ёндашилларди. Чунки худосизлик тузумида имондан баҳс юритиб бўлмасди ҳам. Тўғри, оддий халқ орасида бу сўз кенг ишлатилаверарди. Ҳатто адабиётимизда ҳам ўзига ўрин топгандек бўлди — Иззат Султон драмаларининг бирини «Имон» деб атади. 1981 йил чиққан «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да имон сўзининг диний эътиқодга алоқадор эканини инкор қилмаган ҳолда бу сўзнинг иккинчи кўчма маънолари ҳам борлиги қайд этилади. Яъни, бу сўз жонли тилда ҳам, адабиётда ҳам «ишонч, эътиқод» деган маънони билдиради. Бу сўз одамнинг ўз куч-қувватига ишончи, қилаётган ишининг қай даражада тўғри келадиганини аниқлаш, ҳалол одамнинг виждони олдида нақадар поклиги, ўз қилмишлари олдида масъулиятни ҳис этиши сингари маъноларни ҳам ифодалайди. Луғатда имон сўзининг аксини англатадиган баъзи бир хислатлар ҳам тилга олинган. Виждонсизлик, ярамаслик, разиллик каби имон сўзи маъносига зид келадиган

ган ҳолатларнинг ўзиёқ мазкур сўзнинг қай даражада ижобий эканини кўрсатиб турибди. Шу маънода Сулаймон Бақирғоний имон ва эътиқодга алоҳида шеър бағишлагани эътиборга сазовордир.

Табиий, имон, ишонч ва эътиқод масалаларини муаллиф асл эътиқодга ва сўфийлик бурчиға мувофиқ инсониятнинг Тангри таоло олдидаги бурчи ва садоқати сингари туйғулар билан боғлиқ ҳолда кўради. Шоир Яратганни назарда тутиб: «Санинг дардинг манга дармондан ортиқ», «Кул бўлганим эса султонликдан зиёда», дейди. Навбатдаги мисраларда фикрларини яна чуқурлаштиради, адабиётга хос нафис ва пурмаъно иборалар билан ривожлантиради: «Санинг ёдингни айтсам чўл ичинда, бўлур ул чўл манга бўстондин ортуқ. Манинг хор бўлмишим ўз гафлатимдин, магар қилсанг назар, эҳсондин ортуқ».

Шеър шундай давом қиладики, навбатдаги мисралар гўё юқорида Тангри таоло номига айтилган маънодор таърифларга муҳр босгандек бўлади. Қаранг:

*На хуш бу дунёда Имону Қуръон,
Не бўлғай дунёда Имондин ортуқ?*

Кўряпсизки, бутун инсон ҳаётининг маъно ва мазмуни мазкур ибора билан янада очиқроқ, янада аниқроқ кўзга ташланаётгандек кўринади. Ҳатто халқ орасида оддийгина муомала ва муносабатларда ҳам одамлар «имон» сўзини бир суянч сифатида ишлатадилар. Фикру зикрини кескинлик ва ўткирлик шаклида ифода қилмоқчи бўлган пайтларда бу муқаддас сўзни, яъни, имонни ўртага ташлайдилар.

Мазкур шеърда сўфийлар фалсафасидан келиб чиқадиган яна бир муҳим маъно бор. Гап шундаки, инсон қай даражада пок бўлмасин, қай даражада ибодатга берилмасин, ўзини доим гуноҳкор банд сифатида, Яратганнинг бир қули сифатида, ўша қуллик вазифасини тўла адо этмаётган бир кимса сифатида билади. Бундай пайтларда ҳам шоир таърифлаган имон, ишонч унга доим далда бераётгандек бўлади:

*Бу янглиғ осий эркан Кул Сулаймон,
Иноят уманур борондин ортуқ.*

Хуллас, оламнинг безағи бўлмиш инсон бутун борлиғи билан гўзал. Ўз ишончи, имони билан у яна ҳам улуғроқ, яна ҳам гўзалроқ.

Уч-тўрт йилдан кейин Сулаймон Бақирғонийнинг таваллуд топганига 800 йил тўлади. Демак, етти юз йилдан кўпроқ даврдан бери унинг асарлари севиб ўқилиб, китобхонга маънавий озуқа беряпти. Афсуски, унинг адабий ҳаёт йўли ҳақида ҳам ҳар хил ривоятлар ва маълумотлар борлиғи ҳақида узук-юлуқ гапларни эшитиб юрамиз-у, аммо тўла тасаввурга эга эмасмиз. Шу маънода Сулаймон Бақирғоний ҳаёти ва ижодини мукамалроқ ва чуқурроқ ўрганиш пайти келиб етди шекилли. Бу нарса адабиётшунос ва шарқшунослар олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Яна шу нарса маълумки, Сулаймон Бақирғоний ихлосмандлари, унга авлод ҳисобланган айрим шахсларнинг архивларида бу истеъдодли шоирнинг ҳаёт йўли, ҳатто, шажараси хусусида қимматбаҳо маълумотлар борлиғи маълум. Уларни ҳам иложи борича умумлаштириб, шоир ҳақидаги бугунги китобхон тасаввурини бойитадиган тадбир ва тадқиқотлар ўтказилса, бизнинг назаримизда, айни муддао бўларди.

Матёқуб ҚЎШЖОНОВ
Академик

Ҳофиз Шерозий

Фалак назмингга гавҳардек нисор этсин сурайёни

Қайси уйнинг шамъидур у, қайси жойда хонаси,
Уртади жонни, суранг, кимнинг эрур жононаси?

Бу замон дину дилимни хонавайрон айлади,
Билмадим, кимнинг эрур у, мунису ҳамхонаси?

Лабларининг бодаси ҳаргиз лабимдан кетмасун,
Кимга сўз бермиш вафодан, май тўла паймонаси?

Ул саодат шамъининг базми эрур кимга насиб,
Сиз, худо ҳаққи, суранг, кимдур унинг парвонаси?

Ҳар киши афсун билан тортмоқчи, аммо, билмадим,
Тортадур нозик дилин кимнинг қизиқ афсонаси?

Ё раб, ул ой юзли, юлдуз чеҳрали олий нишон,
Қайси коннинг гавҳари, кимнинг эрур дурдонаси?

Қилди ичмасдан лабининг бодаси дилни хароб,
Кимга улфат, ким эрур ҳамкоса, ҳампаймонаси?

«Оҳким, Ҳофиз дили девонадир сенсиз», — дедим.
Шўх табассум бирла: «Бу кимнинг, — деди, — девонаси?»

Форс тилидан Чустий таржимаси.

Агар кўнглимни шод этса, ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.

Сун, эй соқий, майнинг охиригача, жаннатда топмайсан,
Бу рукнобод қирғоғидаги сўлим Мусаллони.

Шу алдоқчи, қизиқчи, фитначи шўхлар қўлидан дод,
Кўнгилдан элтдилар сабрим, қилиб туркларча яғмони.

Менинг нуқсонли ишқимга унинг ҳусни эмас муҳтож,
Гўзал юз ҳеч талаб қилмас бўёқ ҳам зебу орони.

Гапир чолғучиндин, майдин, жаҳон сиррини кам изла,
Ечолмас ҳеч киши ҳикмат-ла бу оғир муаммони.

Мен ул Юсуфдаги чексиз гўзалликдан аниқ билдим —
Чиқармиш ишқ номус пардасидан ул Зулайҳони.

Ёмон дединг, қувондим мен, худо ҳаққи сўзинг тўғри,
Гўзалроқ айлади аччиқ сўзинг лаъли шакархони.

Насиҳат тинглагил, жоно, тутурлар дилдан дўст
Ақлли, бахтли ёшлар хурмат айлаб кекса-донони.

Фазал этдингу дур сочдинг, ёқимли куйла, эй Ҳофиз,
Фалак назмингга гавҳардек нисор этсин сурайёни.

Форс тилидан Хуршид таржимаси.

Акмал Тошев,
Ўзбекистон Миллий
университети толиби

ХАЁЛИМ ШЕЪР АНЪДА САРСАРИ

Майсалар тебранар дафъатан,
Силкинар денгиздек кўк бўёқ.
Тўлқинлар қатида намоён
Бинафша, лаъл, сариқ, оқ бўёқ.

Қирларнинг кўримсиз оқ-қора
Бетлари алвонга бурканган,
Заминга тиралган гавдаси
Ям-яшил гиламга ўралган.

Боғлар ҳам келинчак ясанган,
Безаниб турфа хил безакка.
Дарахтлар ўранган ҳарирга,
Ухшайди сулувга, малакка.

Осилиб фалакнинг тоқига
Баҳорий булутлар ўйнайди.
Кўёшнинг беминнат нуруни
Қиймалаб-қиймалаб қўймайди.

О, баҳор вужудинг гуллабди,
Еласан қирларга эй пари.
Ҳолимни бир бора сўрсанг гар
Хаёлим тегрангда сарсари.

Мусаффо ёшлигим ўтган дамлар о,
Қалбимга шоҳ эди сирлар хирмони.
Гўё, бу ақлимга сиғмаган дунё,
Эртақлардагидек тилсимлар кони.

Кўёшга боқаман, ойга боқаман,
Тоғлар борлигимга ташлайди ҳайрат.
Учқур гиламимда кўкка оқаман,
Эртақлардагидек учаман яйраб.

Гўёки, самода барқ урган чақмоқ,
Аждарлар пуркаган парча-парча чўғ.
Қутқаради мени аждардан шу чоқ,
Эртақлардигидек улкан бир семурғ.

Қад кўтарган қоя, ваҳимали ғор
Девнинг савлатидек ундан-да ортиқ.
Жангга киришаман беаёв, тезкор,
Эртақлардагидек илгимда кўштиғ.

Нажот изладим мен ёнверга қараб,
Етиб келди дўстим — қадрдон тулпор.
Парвоз айладик биз жинларни хатлаб,
Эртақлардагидек ёвузлик тор-мор.

Ташландиқ жойлардан ўтаётсам гоҳ,
Недир томоғимдан бўғгандек бўлар.
Қуршаб турфа жинлар атрофим ногоҳ,
Эртақлардигидек даҳшатли кулар.

Залворли силкинар бақувват қанот,
Бизга пешвоз чиқди коинот, само.
Учайлик, учайлик эй самовий от,
Эртақлардагидек юлдузлар аро.

* * *

Мени қаттиқроқ куч бағринга, жоним,
Оташбанд лабларинг
Лабимга кўнсин.
Қалбимни юмдилар аччиқ ҳижронинг,
Нурсиз осмонимга юлдузлар дўнсин.

Ҳасадчи чехралар ғийбатга мойил,
Тухматнинг дорлари...
Ишқ нечун сўқир?!
Шунча бўҳтонларда тентиди кўнгил,
Энди андишани четга улоқтир.

Биламан, қимтиниб турибсан дилхун,
Шарпадек изғийди васваса ҳамон.
Жонгинам, хаёллар йўл каби узун,
Қачон қарорингни йўллайсан, гумон?!

Ўпақол ёмонлар сезмасдан туриб,
Оташ бир бўсаннинг қурбони бўлай.
Чакмоқдек ялт этган бахтимни кўриб,
Висолнинг бағрида ҳайратга тўлай.

Балки севгимизни жиловлар ҳижрон,
Юракни ажратар икки паллага.
Ким билсин тортқилар қай манзил томон,
Лаҳзалик висолдан воз кечмоқ нега?

Нега тортинасан,
Сўзим ёлғонми,
Ўткир нигоҳингни олиб қочма кўп.
Жангга ҳозирланган асл ўғлонни
Жангоҳга кузатган дилдор каби ўп.

Шунда чекинмасман, тутолмас алам,
Ҳижрон саҳросининг тиглари сароб.
Балки айрилиққа қопқон мустаҳкам,
Кўрғонга тамалтош
Қайғулар хароб.

Кечир, кўп сўзладим, бари шунчаки,
Кимманки ўргатиб, эркинг ўзингда.
Дайди туйғуларим чалғитди балки,
Аммо, ишқ тафтини кўрдим кўзингда.

Шу сабаб ёрилдим, қилмадим сукут,
Севгимиз риштаси чирмашсин маҳкам.
Ташна юрагимга ишқ шаробин тут,
Бўсангдан ғунчалар очилсин эркам.

Гулжамол
Рахмонова,

Андижон Давлат
университети толибаси

Шарқироқ сув сойлар-ей,
Қайга оқиб борасиз?
Толиққан дил найлар-ей,
Бўлинг малҳам, зора сиз?!

Бунча сакраб чопасиз
Харсангларга урилиб?
Айтинг, не наф топасиз
Хеч тўхтамай, югуриб?

Сизга дардин сўйлайди
Унсизгина мажнунтол,
Билмам, не деб бўйлайди,
Сув керақдир, эҳтимол?

Бир бор ювиб ўтинг сиз
Толнинг эгик шохини.
Қирғоқда ким, у — ёлғиз,
Кутарми ҳамроҳини?

Шарқироқ сув сойлар-ей,
Оқиб қайга борасиз?
Ўйинқароқ, қувлар-ей,
Қачон ўйнаб толасиз?

Ҳаловатга ташна дил,
Бўлинг малҳам, зора сиз.

Умрим гулшанига келганда баҳор,
Севинч гулобидан тошганда анҳор,
Бир ёвуз куч бўлиб бермасин озор,
Сиз мени армонлар қўлига берманг!

Юрагимга гумон чўкканда ногоҳ,
Фалакка бўй чўзса кўнгилдаги оҳ,
Сиздан сўраганим биргина паноҳ,
Сиз мени армонлар қўлига берманг!

Майли, рашк ўтида куйиб кетсин дил,
Майли, соғинчларда эзилсин кўнгил,
Яшамоқ маъниси бўлмасин чил-чил,
Сиз мени армонлар қўлига берманг!

Тўйиб, толиб кетдим дунёларидан,
Ростга ўхшаш ёлғон, рўёларидан,
Сиз мени, сиз мени асранг баридан
Сиз мени армонлар қўлига берманг!

Ёзги тун.
Атроф жим...
Ёлғиз сен ва мен.
Сочларим тўзгитар тун шабадаси.
Нигоҳлар илғамас — қоронғи замин,
Сирдан воқиф ёлғиз тун маликаси.

Хилват жой...
Иккимиз —
Бир тану бир жон,
Юрак уришлари сезилар ҳатто.
Қўлларинг чамбари сиқиб беомон
Ўлдирар, лабларинг этар жон ато.

Юраклар
Безовта,
Кўзда хавотир,
Чирмашиб борамиз узум зангидай.
Меҳрга ташна дил завқланаётир,
Бахтиёр бунда биз зафар тонгидай.

Ярим тун...
Кекса тол...
Ҳамон иккимиз.
Куламин, тақдирни алдадик, дея,
Келар бу дамларга жонни тиккимиз
Йилларга дахлдор ҳар бир сония.

Отар тонг —
Айрилиқ,
Келди хотима.
Ҳислар жиловланар, забт этади хуш.
Майли, осойишта туннинг бағрида
Сен менга, мен сенга бўлдик ширин туш.

Сизни севган ёр, аслида биз бўламиз,
Биз — юракда армони кўп қиз бўламиз,
Майли, биздан юз ўгирган сиз бўлинг-ей,
Биз севгида садоқатдан жиз бўламиз.

Бизни худо яратгани шу экан-да,
Не қилибди, гулзорда ҳам бор тикан-да,
Тикан бўлсак майлику-я, ноз қилсангиз,
Сиз гулларнинг фарқин билмас гўл экан-да.

Сиз билмайсиз, йўлимизда кутганлар бор,
Кўйимизда ҳижрон захрин ютганлар бор,
Ёлғиз сизнинг висолингиз — орзуйимиз
Сиздан эса, биров араз ўтганлар бор.

Сизга биздан шикоятки тушган ёмон,
Бу шўхликлар ҳаммага хос — зайли замон.
Кўнгли тоғдай ўсгандир-ов фанимларнинг,
Оқибатда сиз бир томон, биз бир томон.

Келинг, энди, араз қилманг, юз ўгирманг,
Сизга бўлган муҳаббатим ҳамон-омон.

Дунё ичра яшамакка
Кўзларим ҳеч тўймайди.
Истагимча яшамакка
Ўзларим йўл қўймайди.

Аввал, ўзим йўл кўрсатиб,
Сўнгра ўзим қайт, дейман,
Бу ўз ишим дейман тагин,
Нима қилдинг, айт, дейман?

Битта ўзим истагимдир,
Яна бирим — ирода,
Бирим — ақл, бирим — нафс,
Мен не қилай, биродар?

Қийналаман аро йўлда,
Битта бўлсам қанийди?
Мен ўзимни-ўзим қолиб,
Улар ўзча танийди.

Яна ярим нигоҳ билан
Йўл кўрсатиб кетарлар.
Буни ўзим тан оламан,
Ўзларим рад этарлар.

Қийналаман аро йўлда
Битта бўлсам қанийди?
Мен ўзимни танимаيمان
Улар қайдан танирди?

Ҳақберди Умиров,

Тошкент Давлат
Шарқшунослик институти толиби

Негадир сукунат истайман яна,
ёлғизлик тортади кўчага.
Хиёбонга етаклар хоҳиш,
хиёбонга чорлайди хаёл.

Кучогида хазондан сариқ муҳрлар,
йўлакча йўқолган дарахтлар ичра,
Секин қадам ташлаб боравераман
самога буй чўзган чинорга қараб.

Хиёбон ичида бақирик, йиғи,
юрагинг тушади ларзага.
Шохида турволиб, кўшни хотиндай
кимнидир
аёвсиз қарғар қарғалар.

Кучайгандан кучаяр ваҳим,
шов-шувнинг кўринмас адоғи.
Хиёбон ичига кетар йўқолиб
туфлигимнинг қаттиқ тақиллаши ҳам.

Ниҳоят, тўхтайман. Қаршимда чинор.
Унутила бошлар бехосдан бари,
ярим соат олдин елкамни босган
майда одамларнинг майда юклари.

Ўриндиққа чўкаман секин,
хиёбон — сукунат,
хиёбон — шов-шув.
Ёнгинамда чинор, бошим устида
тинмай қағиллаб турган қарғалар.

...Индамай, тарк эта бошлайман энди,
салобат ва сукут қароргоҳини.
Юрагимга оёқ босмоқда соғинч —
онамнинг кўзлари эди хиёбон.

Қайтаман,
оз қолди қайтаман,
елкамда оқарган шаҳар чангини
киборлик ва ғурур бармоғи ила
менсимасдан қоқиб ташлаганим кун
қайтаман, барибир, қайтаман!..

Изғирин мўралаб кўяди тинмай,
ковушдан кўринган бармоқчаларга.
Совуқ.
Чорраҳада туриб кун бўйи
писта сотиб чарчади аёл...

...Чор девор ичида қамалиб туйғу,
келин бева қолди, зурриёд етим.
Одамлар кўзида юзаки ўкинч,
одамлар кўнглида хирс деган бало.

Бехос учиб келди Тангридан ҳиммат,
паноҳига олди номус деган қуш.
Сабр садоқатни синайверди жим,
аёл тишларини михлади тишга.

Ниҳоя не бўлди, ниҳоя?
Қишнинг қировида, қорнинг захрида
бир қоп писта билан жон берди
келин.

У ўлди.
Совуқ, Изғирин. Шамол.
Ерга ёнбошлайди музқотган иффат,
ерга ёнбошлайди садоқат, субут.

У ўлди! У ўлди!
Изғирин. Қор ёғар тинмай.
Дарахт ёнбошида беркиниб турган
тирранчалар келар текин пистага.

Бужмоқ ер кўксига суяниб қолган
кулбанинг эшиги гичирлар.
Атрофда ҳасратнинг яшил чойшабин
ичида умидлар пичирлар.

Ҳаловат топмайман,
кўзим ўнгида
деворлар — чанг босган кўнглимдек,
Уйқумни ўғирлар шифтга осилган
ўргимчак уяси — ўлимдек.

Кўз ўнгимни босар зулумот.
Деразалар унсиз сўйлар тиқирлаб.
Онамни эслатар бу уйда ҳатто
ташқаридан келиб қолган шивирлар.

(Ҳаяжон қамралган маъюс кўзларда
хотиралар қолди,
қолди бир тарих.

Дод, қургур ҳақиқат, елкаси бўртиб,
бўйнидан қармоққа илинган фақир!)

Нураган деворлар қаршисида мен
ва яна уй каби бир кўнгли синиқ.

Қадрин бир пул қилди шўрлик
кўнглининг
туйғудан бегона ақлли маҳлуқ.

Куёш нури тушар эски кулбанинг
кўнглимдек
тешилган
тир-қиш-ла-ри-дан.
Онам тўйиб кетди ёнверидаги
ғийбатчи қўшнининг
миш-мишларидан.

Азоб қийнаса-да, бечора аёл
бурнининг остида кутар ғанимни.
Кўнглин чок-чокидан йиртиб,
сўнг унга
ғижимлаб босади даҳри азимни...

Бужмоқ ер кўксига суяниб қолган
кулбанинг
эшиги
гичирлар
...ҳамон...

ТИЛ КАДРИ

Улуғ адибларнинг ижоди кўпинча, серқирра бўлади. Бунга жаҳон адабиётидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ўзбек адабиёти ҳам бундан мустасно эмас.

Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Ойбек ижодининг серқирралиги бадиий адабиёт билан бир қаторда адабиётшуносликда ҳам намоён бўлади.

Мана шу муътабар анъана ҳозирги адабиётимизда атоқли ёзувчимиз Пиримқул Қодиров тимсолида давом этиб келаётгани қувонарли ҳодисадир. Адибнинг «Уч илдиз», «Қора кўзлар», «Олмос камар», «Юлдузли тунлар», «Авлодлар дово-ни» сингари романлари ўзбек адабиётини янги босқичларга кўтаришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги мақолалари, диссертацияси бадиий маҳорат хусусидаги қатор ишлар, адабий танқид тарихига доир илмий тадқиқот адибнинг адабиётшунослик соҳасида ҳам жиддий изланишлар олиб борганини кўрсатади.

Пиримқул Қодиров илмий фаолиятининг яна бир йўналиши тил муаммолари-га қаратилганлигидир. Шуниси эътиборлики, адиб бадиий тил муаммолари билан шунчаки, йўл-йўлакай эмас, балки махсус ва изчил равишда узоқ йиллардан буён шуғулланади.

Ана шундай изланишлар ҳосиласи сифатида ижодкорнинг «Тил ва эл» китоби майдонга келди.

Аввалги — «Халқ тили ва реалистик проза» номли тадқиқотда, ранг-баранг, бой ва гўзал халқ тилининг ўзбек реалистик насри қарор топишида, хусусан, XX аср аввалидаги унинг реалистик тамойиллари қарор топишидаги аҳамияти кўрсатилган бўлса, мазкур «Тил ва эл» номли асарда эса, энди тил муаммосининг бошқа бир йўналиши — мумтоз адабий тилимизнинг узоқ асрлик шаклланиш жараёнлари тадқиқ этилади.

«Тил ва эл»ни муаллифнинг ўзи «илмий бадиа» деб атар экан, бу атама ўзини тўла оқлайди. Зеро, китоб муаллифи ўзбек мумтоз адабий-бадиий тил муаммолари, уларнинг узоқ асрлик тарихий йўли ҳақида фикр юритар, ўз олдига қўйган масалаларнинг нозик қирраларини таҳлил қилар экан, тадқиқ методи ва методикаси соф тилшунослик доирасида қолиб кетмайди. У «Билге ҳоқон ва Култегин, дostonларидан тортиб, ҳамда «Алп Эр Тўнға жангномаси»гача, «Кутадғу билиг», «Девону луғотут турк»дан тортиб, Яссавий ҳикматларигача, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Кутб Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonи, Сайфи Саройининг «Гулистон бит-туркий»сидан Амир Темур давригача бўлган ноёб асарларни ўзбек мумтоз адабий-бадиий тили қарор топиши нуқтаи назаридан ўрганар экан, таҳайул армуғонининг нозик жиловини эркин қўяди. Илмий кузатувлар, изланишлар, хулосалар, мушоҳадалар асосида яратилган асар адибнинг гўзал адабий тили воситасида бамисоли бадиий асардек енгил ва ҳузурбахш ўқилади.

«Тил ва эл»нинг марказида мумтоз ўзбек адабий тилининг шаклланиш муаммоларини тадқиқ этиш турса-да, муаллиф ўзини буткул шу масала билангина чегаралаб қўймаган. У, умуман, тарихимиз, хусусан, адабиётимиз, маданиятимиз, маънавиятимиз тарихига бот-бот мурожаат этади, кўпчиликка у қадар маълум бўлмаган, бироқ, буюк аждодларимиз тақдири ва тарихимизда муҳим ўрин тутган айрим ҳодисаларга эътиборимизни тортади, улар билан боғлиқ баъзи баҳсли нуқталарга ўзининг мустақил муносабатини билдиради ва шу тариқа, айрим муаммоларга ойдinлик киритади. Буларнинг барчаси яна қайтиб, алал-оқибат, ўзбек мумтоз адабий тилимизнинг шаклланиши, қарор топиш жараёнлари ҳақидаги

мулоҳазалар ва хулосалар билан туташиб кетган ҳолда, илмий-бадеаларга ажиб бир композицион яхлитлик ва уйғунлик бахш этади.

Пиримқул Қодиров кези келганда, В.В.Бартольд, А.Ю. Якубовский каби жаҳонга машҳур олимлар билан баҳслашади, уларнинг «маълум даражада мустамлакачилик сиёсати билан ҳисоблашиб, Амир Темур «саводсиз бўлган» деган қатъий фикр»ларига қарши чиқади, «Темур тузуклари»нинг муаллифи ўзга киши эмас, буюк Соҳибқироннинг ўзи эканлигини қатор тарихий ва лисоний далиллар асосида исботлашга интилади. А.Н.Самойлович, Э.Н.Нажип, А.К. Боровков каби олимларнинг мумтоз ўзбек адабий тили ҳақидаги айрим хулосаларини рад этиш учун ўзида журъат топа олган Пиримқул Қодиров кўз олдимизда, наинки, миллатпарвар, балки ҳақгўй ва холис олим сифатида ҳам гавдаланади. Турли олимлар томонидан ўзбек тили тарихининг айрим босқичларидаги буюк бадиий асарлар тили таҳлилидан келиб чиқиб ишлатилган «Чигатой тили», «Олтин Урда адабий тили», «Олтин Урда-Миср тили» сингари атамаларнинг барчаси изчил илмийликдан холи бўлиб, уларнинг замирида ёки қандайдир сиёсий мақсадлар, ёки машҳур адабий ёдгорликларнинг бевосита ўзбек тилига мансуб эканлигини ҳаспўшлаш ётади, дейилган. Пиримқул Қодировнинг айрим улкан тилшунос олимлар қарашига туташ бўлган нуқтаи назарига қўшилмаслик мумкин эмас. Пиримқул Қодиров ўз қарашларини шунчаки эътироф этмайди. У ўз фикрларини аниқ далиллар, мисоллар асосида исботлайди, улар сизни ўзича ўзича ишонтиради. Шу тарихи, Пиримқул Қодиров юқоридаги сунъий атамалар ўрнига «Ўзбек мумтоз адабий тили» ибора-атамасини ишлатишни таклиф этиши, бу масалага ўзигача шу нуқтаи назарда бўлган олимларга хайрихоҳлигини билдириши, бутунги тилшунослигимиздан ташқари, адабиётшуносликка ҳам таъсир этади, деб умид қиламиз. «Чигатой тили», «Чигатой адабиёти» сингари атамалар ўрнини, ҳар бир босқичдаги ўзига хос хусусиятлари эътироф этилгани ҳолда, «Ўзбек мумтоз адабий тили», «Ўзбек мумтоз адабиёти» ибора-атамалари билан номланишини тўғри ҳисоблаймиз.

Пиримқул Қодировни Бобур ва унинг даври ҳақидаги ажойиб романларнинг муаллифи сифатида яхши билар эдик. Мазкур китобда Навоийнинг ўзбек адабий тилини мумтозлик даражасига кўтарган даҳосини кўрсатувчи қатор нозик кузатишлар билан бир қаторда, Бобурнинг бу масалада улуғ устози анъаналарини давом эттиришдаги хизматлари алоҳида меҳр билан ёритилади. Китобда, Бобур шахси, фарзандларига муносабати, шоҳ ва шoirнинг «Бобурнома» билан алоқадорликдаги табиатига доир қатор нозик кузатишларга ҳам дуч келамизки, улар бу даҳо қошидаги тасаввур ва таассуротимизни янада бойитади.

«Тил ва эл»да бошдан охиригача тилимиз, адабиёт, маданият, маънавиятимиз тарихи ҳақида фикр юритилар экан, муаллиф имкон борича, умумий мулоҳаза юритишдан қочади, аниқ фикр юритишга интилади. Мушоҳадаларини тил, адабиёт, маданият, маънавиятимиз тарихини яратган муайян асарлар ва уларнинг муаллифларидаги ёрқин хислатларни кўрсатиш билан мустаҳкамлайди. Натижада кўз олдимизда Алп Эр Тўнға — Афросиёб, Билге ҳоқон, Култегиндан тортиб, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Хумоюнгача бўлган сиймоларнинг ўзига хос тарздаги ихчам илмий-бадиий образлари гавдаланади.

Айтиш мумкинки, тарихий адолат туйғулари «Тил ва эл» китобининг аввалидан охиригача изчил амал қилинувчи етакчи ижодий принципдир.

Айни вақтда, жуда катта тарихий давр манбалари («Авесто»дан «Бобурно»магача) таҳлил этилган ушбу китобда айрим баҳсли ўринлар, қиёмига етмаган мулоҳазалар, сакталиклар учраши табиий бир ҳолдир. Зеро, китоб муаллиф томонидан илмий бадиа деб аталгани билан, бадиа асосан, унинг ифода йўсинига, ёзувчи бадиий нутқининг жозибасига хос бўлиб, у ҳозиргача атаб келаётганимиз — эсселардан тубдан фарқ қилади ва муаммоларни илмий қўйиши ва илмий ёритилиши билан ажрალიб туради. Тадқиқотнинг бадиа фазилати эса, масалаларнинг соф илмий маънодаги тилшунослик нуқтаи назарини атамалар асосида изчил равишда илмий ўрганиш мақсад қилиб қўйилганида: масалалар, асар, шахс ва ҳоказалар хусусида эркин, шарҳ, баён ва тасвирга ўрин берган ҳолда, фикр қаратишга дахлдор эканидадир.

«Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак», деганда Навоий, «Жаннат тўғрисидаги телба-тескари ақидаларни зоҳиднинг ўзига раво кўради» (118-саҳифа) деб ёзган муаллиф қарашлари назаримизда, бир мунча баҳсли туюлади. Тўғри, бу фикрларни айтишдан аввал, муаллиф «май» тимсолининг тасаввур истилоҳидаги ўзига хос мазмун-моҳияти бор эканини таъкидлайди, бироқ мисрани шарҳлар экан, ўз қарашларидаги изчилликка бир мунча путур етказгандек бўлади.

Китобнинг 114-115-саҳифаларидаги «Ушшоқ» куйига солиб айтилгувчи Навоийнинг «Қаро кўзум, келу мардумлиғ энди фан қилғил», деб бошланувчи машҳур ғазалидаги айрим бадиий тимсолларнинг шарҳи ҳам баъзан баҳсталаб кўринади.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида шундай мисралар бор:

Кўнгул бериш сўзумга туркжон ҳам,

Не ёлғиз турк, балки туркмон ҳам.

Бу мисраларга ўз вақтида Садриддин Айний ҳам муносабат билдирган ва «туркмон» сўзи орқали Навоий ҳозир биз билгувчи туркий халқлардан бирининг номини назарда тутган, деган фикрни айтган эди. Пиримқул Қодиров ҳам юқоридаги байт ҳақида мулоҳаза юритар экан, ундаги «туркмон» сўзини худди Садриддин Айний сингари шарҳлайди. Фикримизча, Навоий бу ўринда ушбу сўз билан туркий халқлардан бирини назарда тутган эмас, балки, «туркий бўлмаган халқлар» деган маънони назарда тутган. Бу фикр мутахассислар томонидан ҳам эътироф этилган.

«Бобурнома» ҳақида фикр юритилар экан, бир ўрнида 1628 йил воқеалар ҳақида гап боради дейилади. (Аслида, 1528 йил воқеалари).

Китобда шу сингари жузъий хатолар учраб туради.

Тўғри, улар «Тил ва эл» номли илмий бадианинг салмоқли қиммати ва аҳамиятига путур еткази олмайди. Китоб улардан ҳам холи кўрилса, янада дуруст бўлар эди.

У, наинки, Ўзбекистон, балки кўшни мамлакатларда ҳам катта қизиқиш уйғотиши мумкин. Назаримизда, Пиримқул Қодировнинг ушбу «Тил ва эл» китоби хорижий мамлакатларнинг Ўзбекистондаги элчихоналарига ҳам тарқатилса, айни муддао бўлур эди. Зеро «Тил ва эл» ўзбек халқининг бутун тарихий тараққиёти давомида, наинки, илм, фан, адабиёт, маданият, балки шулар билан бир қаторда халқ тили, адабиёт, бадиий тил, миллий тил масалаларида ҳам жаҳоннинг буюк ва илғор халқлари қаторида бўлиб келганини, бу йўналишда жаҳон эътироф этган тил ва миллат фидойилари бўлганини кўрсата олади. Бундан ташқари, мазкур китоб ўзимизга ва дўстларимизга ана шундай тарихий қадриятларимизни эъозловчи, унинг сир-саноатларини чексиз меҳр, тинимсиз меҳнатлар билан тадқиқ этиб, юзага чиқарувчи олим-ёзувчилармиз бор эканини кўрсатиш баробарида, бундай ишлар фақат Мустақиллик шарофати туфайлилигини яратилиши мумкинлигини кўз-кўз қилиш лозимлиги жиҳатидан ҳам қадрлидир.

Шу ўринда яна бир фикрни айтиш жоиз бўлур эди. Муаллиф аксар ҳолларда, миллий манфаатларини ёниб ҳимоя қилади. Бу тушунарли, албатта. Лекин, гап фақат шундагина эмас. Энг асосийси, у, ўз фикрларини, авваламбор, илмий ва холис равишда изчил асослаб беради, кези келса, санъаткорлик маҳорати билан масалага қарашлар уфқини кенгайтиради ва шу кенглик сарҳадларига таҳайулидаги нуқтаи назарни муҳрлаб қўяди.

Мумтоз туркий адабий тил ёхуд мумтоз туркий адабиётнинг тортишувли муаммолари ҳақида фикр юрита туриб, муаллиф холис равишда ўзбек тили ва адабиётининг ижобати асосидаги хулосаларга келар экан, доимо ва беистисно равишда, бошқа туркий халқларнинг хурматини ўрнига қўйган ҳолда, мулоҳаза юритади, ўзганинг боғига ўринсиз тош отмайди, ўз халқини кўкларга кўтариб, бошқани камситмайди. Ҳолбуки, ўзгаларнинг айрим тадқиқотларида мана шундай йўл тутилган ҳолатлар бот-бот кўзга ташланиб туришини эсласак, Пиримқул Қодировнинг фикрлаш маданияти кўпларга ўрнак бўла олади ва методологик жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Яна бир фикр. Ҳозир халқ таълими ва олий таълим тизимида Ватан туйғуси «Маънавият асослари» каби фанларга кенг эътибор берилмоқда ва жуда тўғри қилинмоқда. Бироқ бу йўналишда, умумийликдан кўра аниқликка эътиборни кучайтириш зарур кўринади. Юқоридаги масалаларда аниқликка эришишда Пиримқул Қодировнинг «Тил ва эл» китоби каби асарлар жуда асқотади.

Тил миллатни, халқни, Ватанни бирлаштириб, жипслаштириб, улуғ мақсадлар йўлида элни янада ҳайрихоҳ ва ҳамнафас қилади Пиримқул Қодировнинг «Тил ва эл» китоби бу борада барчамиз учун муҳим манбаа бўлиб қадри баланд асарларимиз қаторидан ўрин олишига ишонамиз.

Бахтиёр НАЗАРОВ
академик

ҚАЛБНИНГ БАРҚАРОР ТУЙҒУЛАРИ

Бугунги кунда ватандошларимизга янги руҳ ва шижоат бериш, ҳамфикр ва елкадош бўлиш, улар онги ва қалбида миллий истиқлол ғояларини шакллантириш масъулияти, айтиш мумкинки, ўзбек матбуотининг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Мамлакатимизда мингга яқин газета ва журнал нашр этилади. Уларнинг йўналиш ва савияси ҳам ранг-баранг.

Мен “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасидаги бир рукн – “Муҳаррир минбари”ни таҳлил қилишга ниятландим.

Газетанинг эллик йиллик умумий руҳи – пафосидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бу нашрнинг ботиний шиори шундай: Муҳаббат ва маърифат дунёни кутқаради, миллатни тараққий эттиради. Икки йилдирки, газетада “Муҳаррир минбари” рукни остида Аҳмадjon Мелибоевнинг том маънодаги миллатпарварлик руҳида ёзилган илмий-публицистик мақолалари бериб борилади. Нега илмий? Чунки мавзу хоҳ сиёсат, хоҳ иқтисод, хоҳ маданият ёнги маърифатга бағишланган бўлсин, муаллиф асосан илмий манба ва далилларга асосланади, фикр исботига қиёс ахтаради.

Муаллиф бугунги дунёнинг умумий манзарасига: сиёсий-иқтисодий, ижтимоий, мафкуравий, маънавий-руҳий бўҳронларга чуқур назар солади, илмий манбалар, миллий матбуот ва чет эл нашрлари, интернет янгиликларини, жаҳонда юз бераётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини синчиклаб ўрганади. Улар ичидан энг зарурларини таҳлил этиб, миллат учун фойдали, ибратли хулосаларни оммабоп йўсинда ватандошлар шуурига етказишга ҳаракат қилади. Чунки бугун ўта мураккаблашган ахборотдан рост ва ёлгонни, ғараз ва ҳолисликни ажратишнинг ўзи ҳам катта заҳмат, масъулият талаб қилади.

“Ҳар тўрт олимнинг бири”, “Умидбахш дунё” мақолаларида муаллиф жаҳоннинг етакчи мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнга эътиборни қаратади, дунёда авж олган қурол савдоси ва терроризм, ирқий, маҳаллий ва ҳудудий низоларга аслида инсоннинг феъл-аъмоли, нафси-аммораси сабабчи эканини далиллайди. Муаллиф ҳар қандай газетхонда ҳам жиддий қизиқиш ва фикр уйғотадиган қизиқ бир фактни келтиради: “совуқ уруш” йилларида дунёнинг энг машҳур олимларидан ҳар тўртинчиси ҳарбий саноат комплексига фаолият кўрсатган. Шу биргина факт остидаги муаммо ва мусибатларни зукко газетхон ўз мушоҳадасидан ўтказиб, фожианинг нақадар катталигига амин бўлади.

“Сиёсат ва манфаат” мақоласида дунёнинг оловли нуқталари – Афғонистон, собиқ Югославия, Ироқдаги хунрезликларнинг асл илдиэларини очиб беришга ҳаракат қилинган. Публицист-муҳаррир мижароларни сунъий равишда келтириб чиқариб, сувни лойқалатиш “тажрибаси” дунёда тобора кенг оммалашаётганидан афсусланади ва газетхонни воқеа-ҳодисалар моҳиятини англашда синчков бўлишга даъват этади.

“Мудҳиш латифалар”, “Жавоб” мақолаларида мамлакат ҳаётига четдан туриб аралашиш, воқеа-ҳодисаларни ғаразли мақсадларда бўрттириб кўрсатиш каби ноҳолисликлар очиб берилган.

Аҳмаджон Мелибоев мақолаларининг услуги ва тилига хос бир фазилатни алоҳида таъкидлаш жоиз. У ҳам бўлса ҳар қандай муаммони халқона, чапани, содда, аниқ ҳаётий мисоллар ҳамда топилма қиёслар ёрдамида образли ифодалаш. У истилоҳбозлик, жимжимдорлик қилмай, улуг Жомий айтмоқчи, “одам кўрқитмай” факт ва рақамлардан ўринли ва меъёрида фойдаланади, тилимиздаги мақол ва ҳикматларни саралаб қўллайди. Шунинг учун бўлса керак, бу мақолаларнинг “ҳазм”и энгил, аммо мушоҳада қамрови кенг.

Аҳмаджон Мелибоев мақолаларининг умумруҳи ва мақсадидан келиб чиқиб, уларни муболагасиз, миллатпарварлик изтироблари деса бўлади. Муаллиф эҳтиросга берилиб кетмайди, бир хил рангни маёқ қилиб олмайди. Камчилик ёнида розилаштириш, гуноҳ олдида кўпчилик илғамаган савобни, таназзул қошида тараққиётга сабаб бўлгувчи хайрли иш, изланиш, кашфиёт ёки амалларни ҳам кўради, қадрлайди. Жумладан у “Меъёр бўлгани яхши”да ёзади: “Ишқ-муҳаббатда меъёрни бузган ошиқ девонага айланади, меҳнат меъёрини бузган кишининг қулдан фарқи қолмайди, бойлик орттиришга ружу қилган киши шу бойликнинг қурбони бўлади, меҳмондорчилик меъёрини бузган киши эса... бу жумла давомини ҳар бир ўқувчи мушоҳада қилиб топади”.

Бугун дунёнинг энг глобал муаммоларидан бири – экология: эриётган музликлар, кўчаётган қорлар, тошаётган дарёлар, довул, сувости зилзилалари (цунами), тўфон, озон қатламининг парчаланаётгани, кимёвий чиқиндилар, атом ва бактериологик қуроқлар хавфи, унумдор ерларнинг шўрланиши, айрим ҳайвон ва наботот турларининг қирилиб кетаётганлиги... Бу рўйхатни янада давом эттириш мумкин. Аммо шундай экологик муаммолар борки, уни тузатиш инсоннинг ўз қўлида, фақат бироз эътиборли, виждонли бўлиб, лоқайдлик, дангасалиқдан воз кечсак, бас. Афсус, айрим асрдошлар шу хайрли ишни ҳам қилмай, она табиатнинг заволига ўз нафс ва ҳою ҳаваслари туфайли зиён етказмоқдалар. “Фаройиб тажриба” мақоласида муаллиф буғдойзорларга ўримдан кейин ўйламай-нетмай шафқатсизларча ўт қўйилаётгани ҳақида бонг уради. Тошкент-Чиноз катта йўли ёқасидаги ерларда катта ёнғинларнинг сабаб ва оқибатлари юрт фидойисини жунбушга келтиради. Бефарқлик ва лоқайдлигимизни янада жонли ифодалаш, ер ва табиатни асрай олмаслигимизга доир ибратли бир қиёс келтиради: “Сингапурда асфалтга туфлагудек бўлсангиз, 1000 доллар жарима тўлайсиз, белгиланмаган жойда сигарет тутатсангиз, 500 доллардан айриласиз. Германияда етаклаб юрган кучукчангиз бир жойни булғаб қўйса, ўша заҳотиёқ 150 евролик жаримага тортиласиз. Туркияда сигарет қолдигини ерга ташлаган киши бир ойлик маошидан айрилади. Белгия, Голландия каби бир қатор ғарб давлатларида деҳқончилик ва чорвачилиқда ҳосилдорликни сунъий равишда ошириш қатъиян манъ этилган”.

“Тарбиясиз тарбия”, “Маънавият тарғиботи”, “Оғриқли мавзу”нинг оғриқ нуқтаси”, “Гап ҳисоботдами?”, “Солиқ тўловчи синса яхшими?”, “Дастур қоғозда қолиб кетмасин”, “Уй... яшаш учун қурилади”, “Пахтанинг ойдин йўли”, “Раҳбарнинг тadbиркорлиги” каби долзарб мавзуда ёзилган таҳлилий мақолалар газетхонни бефарқ қолдирмайди. Улардаги халқона киноялар, тагдор зарблар ўқувчини фикрлашга, оддий кўринаётган кичик муаммонинг катта салбий оқибатига диққат қилишга, бефарқликка қарши муросасиз курашга чорлайди.

Миллатни миллат, давлатни давлат қиладиган таълим соҳаси ҳам бош муҳаррирнинг доимо эътиборида, қолаверса, дард ва изтиробларининг яхлит бир парчаси. Аҳмаджон Мелибоев “Жавобингиздан қониқасизми?”, “Касб қандай танланади?”, “Таълим ва тарбия мутаносиблиги” каби таҳлилий чиқишларида эски тузумнинг “зўриқиш ва таназзулга сабаб бўлган сохта жадаллаштириш”ларидан элни огоҳ этади. Чунки муаллиф айтмоқчи, таълим ва тарбия “ўта нозик ва муҳим мутаносибликни” тақозо этади. Оила, боғча, мактаб, ўрта махсус ёки олий ўқув юртидан иборат тўртликдаги узвийлик ва мутаносиблик ёш авлод камоли, Ватан ва миллат эртасининг пойдевориدير.

“Жавобингиздан қониқасизми?”да муаммо оддий, бир қарашда жўн: илк таълим берган, ҳарф ўргатган ўқитувчи-устозни эслаш, қадрлаш ҳақида. Бу ерда ҳам жиддий огоҳлантириш бор: ўзига ҳақ йўлни кўрсатган, олам ва одамнинг моҳиятини англаган шахсга безътибор бўлган одамдан жамият ва миллат ҳам нима кутиши мумкин?!

“Кекса Чарлининг хавотири” мақоласи машҳур актёр ва режиссёрнинг “Яланғочлик – замонамизнинг катта илллати” айбномаси билан бошланади. Шу биргина изтиробли жумла туфайли замонамиздаги оғриқ нуқталар бирма-бир хотирамизда

жонланади ва беихтиёр ўйга толдиради. Аҳмаджон Мелибоев ушбу мақолада пулнинг иблисона кучи, шухрат, нафс, қаллоблик каби аср хасталикларидан ўқсийди. Чарли Чаплиннинг дил изтироблари воситасида давримизда юзага келаётган сохтакорликларни, элимизча айтсак, қизим сенга айтаман, келиним сен эшит қабилда дардли ифодалайди. Чарли Чаплиннинг фарёди бугун замонамизнинг виждони уйғоқ миллатпарварларнинг ҳам дардидир: “Олтинларга, бриллиантларга сотилма...” Бу танбеҳ — жиддий огоҳлантиришдир!

Ҳар бир одамда ҳаёт ғояси — кураш, жасорат, яратиш шижоати бўлиши керак. Шусиз ислоҳот, тараққиёт бўлмайди. Жамият ва миллат ичидаги ўзгаришларга эса қалби уйғоқ, имон-этиқоди бут шахс бефарқ қарай олмайди. Аҳмаджон Мелибоев айтмоқчи, бефарқлик — барча иллатларнинг дояси!

“Четда турган одам” да лоқайдликка қарши исён руҳи устивор. Муаллиф ўз услубига хос равишда сўзни узокдан бошлаб, тилги танқидига йўл очиш учун футбол, шахмат, кўпқаридаги ишқибозларнинг эҳтироси жўш урган ҳолати, сўнг уй қуришда кўни-қўшниларнинг турфа “маслаҳатгўйлиги”, таклиф ва танбеҳларини эслатиб, асл муддаога кўчади: “Аммо ўйинчидан кўра кузатувчи, меҳнатчидан кўра маслаҳатчи, ёзувчидан кўра танқидчи, тер тўкувчидан кўра олиб кетувчи, қуруқ таҳлилчи, қуруқ башоратчи, қуруқ ёзғирувчи кўпайиб кетса, бундан бирор наф келиши амримаҳол. Аксинча, шашт сусаяди, ҳафсаласизлик, иккилашиш пайдо бўлади. Бу эса ўз навбатида ишончсизликка олиб келади”.

Бу ҳақиқатларни ўқиган газетхонда ижтимоий фикр уйғонади, ўз-ўзига танқидий қарайди, ўз фаолиятини ўзгалар билан қиёслайди. Оқибат, ибратли хулоса чиқаради. Муаллиф ўз позициясини тайин қилиб олгач, ниятини ошкор этишга журъатланади: “Четда турманг. Деворга битта ғишт узатворсангиз, бир туп кўчат экиб кўйсангиз ёки ножоз жойда ётган битта чўпни жоиз жойга олиб кўйсангиз, шу ҳам фойда! Бу майда фойдалар бирлашиб, алалоқибат миллат равнақига нафи тегадиган катта фойдалар ҳосил бўлади”.

Айнан шу лоқайдлик, бефарқлик, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилмаслик, ўзи ва ўзгаларга масъуллик ҳисси, қатъият ва этиқодга собитлик, ишбилармонлик ва рақобатбардошлик, саёз шеър, кўшиқ, эшиттиришларнинг кўпайиши, фикр-сизлик раҳбар маънавияти, журналист масъулияти мавзулари нуфузли газета муҳририни кўп безовта қилади. Шу безовталиқ, виждон амри-ла газетхон билан ҳамдардлик, мулоҳаза, аччиқ сабоқ учун “Мўмин ота ҳақ экан”, “Бирлашган ўзар”, “Бизни меҳмон деманглар», “Фойданинг ... зарари”, “Водийларни “яёв” кезганда”, “Савоб керакми?”, “Муаммо ва ечим”, “Ўзимизни асрагандек”, “Тўртинчи бўлиш осонмас”, “Ҳаммамизга тегишли танбеҳ”, “Рўйхатнинг давоми” каби дилўртгар мақолаларни тақдим этади. Бу мақолалар шунчаки ёзилмаган, ҳар бирининг яралиши асосида катта дард ва масъуллик, бурч ва иймон, фидойилик ва заҳмат яширин. Элимиз табиатида фазилат саноксиз. Лекин шундай қусур, камчиликлар борки, биз, одатда уларнинг кўпроқ юза қатламини кўриб, илдизига эътибор қилмаймиз. Икки мисол: биз ҳар қандай хато, айб қилсак, энг аввало, шу камчилигимизни оқлаш йўлларини топамиз. Ёки ўзимиз вақт топмаган, ёки ақл, истеъдодимиз етмаган, лекин кимдир томонидан жиддий ёндашилган, оммага етказилган муаммоларга “э...” деб қараймиз. Янада очикроғи, қўлимиздан келмаса, бўйимиз етмаса, “пуфф...”

Шундай экан, қадрунослик нуқтаи назаридан ўзгалар қилган хайрли иш, илм, кашф, саъй-ҳаракатларни эъозлашни ҳам ўрганайлик. Аҳмаджон Мелибоевнинг таҳлилга тортилган 40 та мақоласида 40 та муаммо мавжуд. Бирортасидан кўз юмиб, “э...” деб бўлмайди. Тўғри, кўпчилик билган муаммолар. Лекин адиб-журналист уларни саралаб олиб, ижтимоий илдизлари, маънавий-руҳий оқибатлари, иқтисодий зараригача далиллаб, халқона бир усулда, элимизча айтсак, бир оз “туз”лик қилиб етказа олган. Бу мақолаларнинг ҳар бири учун катта заҳмат, ҳаётий тажриба ва кузатиш, мутолаа ва бедор тунлар сарф бўлгани табиий. Оқибат эса самарасиз эмас, жамоатчилик фикрини чархлаб, ўзи ва атроф-муҳитга бефарқ қарамасликка, нимадир яратиб, иймон ва қаноат фароғатига чорлаётир.

Шу ўринда сўз ва унинг қудратига тўхтамасак, бўлмас. Сўзда сеҳр, шеърда ҳикмат бор, деган ҳадис бежиз эмас Мавлоно Румий ҳам сўзда руҳ бор, дейдилар. Дарҳақиқат, одамдан ҳам аввал сўз яралган. Афсуски, асримиз газета ва журналларида сўзга масъуллик сусайган. Миллий тилимиз бойлиги, ранг-баранг ва кўпмаънолилигини ҳамма журналист, ҳатто олимлар ҳам ҳис этавермайдилар. Кўпгина газета ва журналларнинг тили ғализ, қуруқ, ифода тарзи яхши эмас, ўзбек тилининг ички қонуниятлари, сарфу наҳвини яхши билмайдилар. Янада очикроқ айтсак, саводхонлик масаласи ҳаминқадар. Бир хил мақола, очерк, эссе, хабарларни

ўқийсан, ўқийсан, факт ва рақамлар етарли, аммо чўғ йўқ, зарб йўқ, оҳорли фикр кам!

Аҳмаджон Мелибоев ижодига шу талаб билан ёндашганда ҳам қаноат ҳосил қиламиз. Муаллиф ҳар қандай фикр, далил, муаммо ва таклифни, аввало, содда, сўнг образли латиф тил билан ифода этади. Оддийгина сарлавҳаларга эътибор қилинг: “Торнинг чўмичдан фарқи”, “Сўзнинг либоси”, “Газетанинг жон томири”, “Фойданинг ... зарари”. Сарлавҳаданоқ газетхоннинг эътиборини жалб қилиш усули – журналистика учун муҳим талаб. Лекин ҳамма гап – сарлавҳадаги қизиқарлилик ва ўзига тортарлик, сирлиликка матн ҳамиша мосми? – маҳорат шунда-да! Аҳмаджон Мелибоев мақолаларининг номи билан матни уйғун, мутаносиб. Уларда зўрма-зўракилик, ясамалик, ҳажмга ўчлик йўқ. Газетанинг нафақат бош муҳаррири, балки бутун жамоа сўзга масъул. Бу жамоадаги сўзга заргарона муносабатни ибрат қилиб кўрсатса арзигулик.

Бу масъулликни Аҳмаджон Мелибоевнинг “Нутқ ва маҳорат” мақоласида янада ошкор кўриш мумкин. Муаллиф китоб ёзиш ва ўқиш маданияти ҳақида сўз бошлаб, филология фанлари номзоди Р.Жуманиёзовнинг “Нутқий маҳорат” китобини илмий таҳлил этади. Сўз санъатига бағишланган китобдаги сўзга эътиборсизлик, сўзбозлик, саёзлик, истилоҳларни хато қўллаш, “сўз ва ибораларни сохта либосларга буркаб, чирмаб, гўёки шу билан мазмунни ошириш”лар кўпайгани жиддий танқид қилинади. “Машқий жараён”, “касбий фаолият”, “сўз бўйи”, “сўз ҳиди” каби ифодалар ғайритабиий эканлиги таъкидланиб, нутқ ва талаффуз софлиги ва гўзаллиги учун масъулликка диққат қаратилади.

“Торнинг чўмичдан фарқи” мақоласини алоҳида таъкидламасликнинг иложи йўқ. Бу чиқишда “Пулнинг маккор жозибаси” учун миллий санъатимиз обрўйига путур етказаетган бир гуруҳ “юлдузлар”нинг сохта, қоғозгудек сунъий даъволари ҳақида кўпчиликнинг кўнгил тубида ётган эътирозлар дадил кўтариб чиқилган. Аҳмаджон Мелибоев ўз фикрига қувват қилиб Комилжон Отаниёзов, Жўраҳон Султонов, Маъмуржон Узоқовларнинг истеъдод ва бетакрор шахсини ибрат қилиб келтиради. Мақола бир қатор олий ўқув юртлари, ижодий ташкилотларда муҳокама этилгани қувонарли ҳолдир. Айнан шу мақола, ижодкор зиёлилар орасида анча жиддий фикр уйғонишига сабаб бўлди. “Аваллари ҳофиз деганингиз саҳнадан бемалол пастга тушиб, олдинги қаторда виқор билан ўтирган шешу акраболарига, куда-андаларига, маҳалла чойхонасидаги улфатларига эгилиб, букилиб салом бермаган, волидаий муҳтарамасининг ёнига келиб, худдики онаси билан тасодифан шу жойда учрашиб қолгандай, бир-бирини бағирларига босишмаган. Она ҳам ўғли санъаткор бўлганини, унча-мунча хиргойи қилиб туришини худдики бугун, шу ерда билаётгандай, болаизорини ялаб-юлқаммаган. У пайтларнинг оналари анча вазмин бўлишган, шекилли-да...”

Бу мақола худди бадиий асардек ўқилади. Сентиментал, эротик клиплар, қўшиқчиларнинг телевидениедаги “ошпазликлари” бугунги “санъаткор”ларни “машхур” қилмоқда. Муҳаррирнинг ажойиб киноясига кўра эса, “Маъмуржон Узоқов, Жўраҳон Султоновлар клипларни билмай ўтиб кетишди...” Бу армон эмас, фахр, ўкинч эмас, қадр ва эҳтиромдир.

Истеъдодли публицист, куюнчак муҳаррир Аҳмаджон Мелибоевнинг адабиёт газетасидаги жўшқин минбарини ҳеч муболағасиз лоқайдликка қарши исён дейиш мумкин. Чунки чин миллатпарвар ва ватанпарвар шахс қалбидагина шу туйғу барқарор бўлади. Мазкур мақолалар миллий матбуотимизнинг, хусусан публицистикамизнинг тараққиёт тамойилларини ўзида акс эттириб, илмий баҳс ва тадқиқотлар учун бой материал бўлиб ҳам хизмат қилиши, шубҳасиздир.

Илҳом ФАНИЕВ,
филология фанлари доктори.

Кимнинг кўзига қарай?

Дадасининг изидан
Турғун доим эргашар.
Тўғри келган ёққа қараб,
Гоҳо йўлдан адашар.
Гоҳида анқайганча
Типпа-тик туриб қолар.

Гоҳо ўтган-кетганга
Ўзини уриб олар.
Ота дер:
— Кўзга қара,
Туртинмай тўғри юргин.
— Кимнинг кўзига қарай?
Аланглаб сўрар Турғун.

Жўжалардан куламиз

Кетиб қишнинг совуғи
Жўжа очди товуғим:
Кулранг, оппоқ, кук, чипор.
Қаранг, ёнма-ён чопар
Дон ё ушоқ йўлиқса,
Қани, улар сўз уқса.
Хаттоки, чўп талашиб,
Уст-устига қалашиб
Уришгани-уришган.

Бир-бирини кўришга
Сира-сира кўзи йўқ,
Оқибатнинг ўзи йўқ.
Чунки, улар жўжа-да...
Мақтабда ё кўчада
Хамиша қўл ушлашиб,
Кўнглимизни хушлашиб:
Мен, Лола, Рустам, Рамз
Жўжалардан куламиз.

Укам кўнмайди

— Сенда тўртта олма бор,
Бирини уканг олар,
Қани, ўша олмадан
Ўзингда нечта қолар?
— Икки дона.

— Нега?
Яна ушлаб кўр Ўлмас.
— Сиз айтгандай тақсимга
Укам сираям кўнмас.

Хайр, ўйинчоқлар!

Сентябржон, сентябр,
Яқин қолди орамиз.
Дик-дик сакраб ҳадемай
Мақтаб сари борамиз.
Етиб олдик еттига,
Ўсиб қолди бўйимиз.
— Қақажонлар, оқ йўл! — деб.

Боғча опа кузатар.
Гўдакликдан бизларни
Болаликка узатар.
Келақол, эй сентябр,
Аъло ўқиш сўзимиз.
Бармоқ билан кун санаб,
Йўлларингда кўзимиз.

Йўлдош Сулаймон болаларнинг суюкли
ижодкорларидан бири эди. У 1935 йилда Кўқонда
туғилган.

Болаларга ва катталарга бирдай ижод қилган.
Йўлдош Сулаймоннинг қатор роман ҳамда
қиссалари, дoston ва шеърлари китобхонларга кенг
таниш. Ижодкор, айниқса, болаларга алоҳида меҳр
билан қарар ва шундай меҳр билан ёзарди. Унинг
болаларга аталган «Мен отамни ўйлайман»,
«Раҳима-чи, ваҳима», «Ҳамма ҳавас қилади», «Мен
— биринчи муаллим» китоблари шундай меҳрнинг
маҳсулидир. Йўлдош Сулаймон 2004 йилда вафот
қилган.

Маъмун Академиясининг 1000 йиллигига _____

КЎХНА ХАРОБАЛАР ТИЛГА КИРГАНДИ

Қўйилган мақсадга эришишнинг энг осон усули қадимги халқлар ривоятларини ҳамда ўтмиш авлодлар тўғрисидаги маълумотларни билишдир.

Абу Райҳон Беруний.

Ҳар бир халқ ўзининг ўтмишини билишга интилади, муҳим тарихий саналари, жасур баҳодирлари ва улуғ сиймолари билан гурурланади. Халқнинг ҳозирги давр маданий савиясини белгиловчи омилардан бири ҳам унинг ўз ўтмишини қадрлаш даражасига боғлиқ. Асрлар давомида жаҳон тарихини бойитган Хоразм сон-саноксиз тарихий обидалар хазинасидир.

Шарқ уйғониши тўлқинида пайдо бўлган Хоразмнинг илк ўрта асрлардаги сиёсий-иқтисодий ва маданий соҳаларидаги ривожи уни жаҳонга танитган эди. Бепоен Қорақум ва Қизилқум бархонлари орасида қад кўтарган юзлаб тилсиз тарихий обидалар мавжум сирларни асрлар оша сақлаб келган. Таниқли шоир Эркин Самандар ёзганидек:

*У пайтлар қоронғу эди кўл сирлар,
Тупроқалъадаги йиқик қабрлар,
Қалъани ўраган янтоқзор, қирлар
Одам оёғига зор эмасмиди?*

*Ярадор оҳулар кирса қалъага
Хароба чўммасми эди нолага,
Олтин заррасидай сочилган чага
Ичига бир асрор бор эмасмиди?*

*Африқий подшоҳлар қурганда базм,
Эсиб келмасмиди осмоний насим,
Ул кўмик ичиган топилган расм,
Аслида, суврати қор эмасмиди?*

Тадқиқотчиларнинг, айниқса, таниқли рус шарқшунос олими С.П.Толстов бошчилигида ташкил этилган экспедициянинг кўп йиллик самарали меҳнати туфайли Хоразмнинг қоронғуликка айланган узок ўтмишдаги тарихи қайтадан тикланди, обидалар тилга кириб ўз сирларини бир-бир очди. Шу ўринда айтиш лозимки, Маъмун Академияси фаолиятининг дастлабки татқиқотчиларидан бири ҳам С.П.Толстов бўлган эди.

Кўп тарихий ва археологик маълумотларга қараганда, X аср охирларида Хоразм иқтисодий жиҳатдан жуда тез ривожлана бошлаган. Бунга шаҳарларнинг ўсиши далил бўла олади. Агар араб тарихчиси Таборий 712 йилда Хоразмда учта шаҳар бўлганлигини таъкидласа, Истаҳрий X аср бошларида Хоразмда шаҳарларнинг сони ўн учтага етганлигини айтади. 985 йилларда эса, Мақ-

дисийнинг ёзишича, шаҳарлар ўттиз иккитага етади. Археологик қазилмалар вақтида топилаган буюмлар — бу даврда хунармандчилик тез ривожланганлигидан далолат беради.

Иқтисодий юксалишнинг муҳим кўрсаткичи савдо-сотиқнинг ривожланишидир. Араб манбаларида келтирилишича, Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашган Хоразм X-XI асрларда йирик савдо марказига айланади. Хоразм савдогарлари ҳозирги Қозоғистон ва Туркменистон ҳудудидаги ерларда, шунингдек, Волга бўйидаги Ҳазар ва Булғор подшолиги, Олд Осиё мамлакатлари билан айирбошлаш ишларини кенг тарзда олиб борганлар.

Археологларимизнинг текширишича, Ҳазар подшолигининг маркази — Итилга борадиган савдо йўли Беловули харобаси орқали Эмбанинг куйи оқими, Урол ва Волгага қараб ўтган. Беловули хоразм савдогарларини Волгага олиб борадиган "катта шоҳона йўли"даги зўр иншоот бўлибгина қолмай, балки илк ўрта асрлардаги Хоразм меъморчилиги ва монументал декоратив, санъатнинг ажойиб намунаси ҳамдир. XI асрнинг бошларида шу йўлдан юрган араб сайёҳи Ибн Фадлан кесилган тошлардан қилинган ва четига тош терилиб ишланган қудуқлари бўлган қашаматли карвонсаройлар бўлганигини ҳамда улар орасидаги масофа тахминан 25 км.га тенг бўлганигини кўрсатади. Бу ҳолат карвонларнинг мўътадил юришини таъмин қилган. Қазиб текширилган ва ўша даврга оид бўлган Беловули ҳамда Талайхонота карвонсаройлари Ибн Фадлан тасвир қилган карвонсаройларга ўхшаб кетади.

IX-XII асрларда бутун Марказий Осиёда, шу жумладан Хоразмда фан ва маданият гуриллаб ривожланди, шунинг ибтидосида бу заминдан Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний сингари улуғ алломалар етишиб чиқдилар.

Муҳаммад ибн Мусо ал Хоразмий ўзининг бир қатор замондошлари каби Ал Хоразмий ҳам билим орттириш ниятида араб халифалигининг пойтахти Бағдодга боради. Бироқ "алгебра фанининг асосчиси" бу буюк аллома ўз она ватани билан ҳеч қачон алоқани узмаган ва Маъмун Академиясининг фаол аъзоларидан бири бўлган. Фаннинг Хоразмий машғул бўлган асосий соҳалари — математика, география, астрономия ва фуқаровий хронологияси Хоразмида унинг замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари томонидан зўр кунт ва ғайрат билан ривожлантирилади. Мазкур алломаларнинг асарлари эса, юқорида тилга олинган соҳалар бўйича ўзига хос Хоразм илмий мактабини ташкил этган. Маъмун Академиясига айланган ана шу мактабнинг X-XI асрлардаги энг ёрқин намоёнчаси Абу Райҳон Беруний эди.

Беруний ёшлик чорларидаёқ тиашуносликка ва табиий фанларга қизиққан. Балоғатга етган йилларида кучли иштиёқ билан араб, лотин ва санскрит тилларини ўрганади, у ўз замонаси билим доирасини қамраб олган умумий маълумот олиш билан бирга, хоразмлик олимларга хос бўлмиш математика, геометрия, астрономия, табиатшунослик, тарих ва этнография фанларига қизиқиш ниҳоятда зўр бўлган ва мазкур соҳаларни ўрганишда катта муваффақиятларга эришган. Унинг илмга бўлган ихлоси йирик аллома Абу Наср Мансур ибн Ироқнинг диққатини ўзига жалб қилади. Шуниси қизиқки, африқийлар сулоласидан бўлмиш охириги Хоразмшоҳ Абу Абдулло Муҳаммаднинг амакиваччаси Абу Наср Мансур астрономия, геометрия, математика фанларига оид бир қатор асарларининг кўпчилигини (12 рисолати) Берунийга атаб махсус тузган. Маъмун Академиясида устозлик қилган, Берунийга атаб турли рисолатлар яратган олимлар қаторида журжонлик Абу Саҳл ал Масихий ҳам бор бўлиб у математик ва табиб сифатида ҳам шуҳрат қозонган.

Беруний фан асосларини шу қадар тез ўзлаштирганки, у тахминан ўн беш ёшлик чоғидаёқ мустақил равишда астрономик кузатишлар олиб борган. Бу улуғ аллома нафақат ҳамкасблари, балки маҳаллий ҳукмдорлар олдида ҳам ҳурматга сазовор бўлган. Хоразм шоҳи Маъмун ибн Муҳаммад ва унинг ўғли Али ибн Маъмун томонидан ҳомийликка олинганигини Беруний ўзи қайд қилади. Унинг таъкидлашича, Маъмун фан ва билимни жуда қадрлаган, унга нисбатан кўп яхшиликлар қилган, Беруний ўз ҳомийси тўғрисида шундай дейди: "Хоразмшоҳ Абу Аббос Маъмун (маъмунийлар авлодининг) сўнгги амири эди. У фазилатли, довурак, мард ва жангда жуда собит киши эди. Абу Аббоснинг улуғ фазилати шундан иборат эдики, унинг оғзидан ёлгон-яшиқ, ёмон ва бемаза сўзлар чиқмас эди". Фанга хайрихоҳлиги хусусида Беруний унинг қуйидаги сўзларини келтиради: "Фан жуда шарафли соҳа, ҳамма унга қараб боради, лекин у ҳеч кимнинг олдига келмайди. Фан ҳамма нарсдан юқори ва ҳеч нарса унга тенг кела олмайди". Улуғ аллома гурур билан Хоразмшоҳ қўлида етти йил хизмат қилганигини ва шу давр мобайнида унинг оғзидан бирорта сўзни эшитмаганигини эслайди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Маъмун эл-юрт уни илм-фан ҳомийси сифатида кўришни истар эди, шунинг учун ҳам у ўз саройига ўз даврининг

кўзга кўринган олиму фозиллари, шоиру мутафаккирлариши тўплади ва уларга тегишли шароитлар яратиб берди. Манбаларнинг хабар беришича, ўша вақтдаги энг забардаст алломалардан Абу Али Ибн Сино, машҳур ҳаким ва таржимон Абул Хайр Ҳаммар, таниқли адабиётчи ва шоир Абу Мансур ас Саолибийлар Беруний билан бирга шоҳ саройида самарали фаолият кўрсатганлар. Мазкур олимлар билан юқорида тилга олинган хоразмлик мутафаккирлар асли "Маъмур академияси" номи билан тарихга кирган зиё марказига асос солиб илм-фанни юксак даражага кўтариб жаҳон цивилизациясини бойитганлар.

Маъмур Академияси барпо этилган даврдаги иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг гуриллаб ўсиши ёзма манбалардагина эмас, шунингдек, маданий ёдгорликларда ҳам ёрқин кўринади. Текширишлар XI-XII асрларда Хоразмда темирчилик, кулолчилик, шиша ва қурилиш хунарларининг жуда ҳам тараққий қилганлигини кўрсатади. Энг муҳими, иқтисодий юксалиш мамлакатда илм-маърифат ва санъатнинг гуркираб ўсишига сабаб бўлади. Катта қурилишлар, ажойиб архитектура ва амалий санъат намуналари, айниқса, аниқ фанларнинг ривожланганлиги тўғриси пайдо бўлганлигидан дарак беради. Маъмур Академияси буюк тарихий воқеа бўлди. Бу даврда янги қурилиш материали — пишган гишт ишлатила бошланади ҳамда биринчи марта деразаларга ойна қўйилади. Дераза ойнасининг қолдиқлари Урта Осиёнинг бошқа ерларига нисбатан, энг аввал, Хоразмда топишган. Уйларнинг ички архитектурасини безашда деворга чизилган расмлардан ташқари, ўйма нақш берилган ёғочлар ҳам ишлатилади. Бу эса, Хоразмда илм-фан билан бирга, унга асосланган тасвирий ва амалий санъатнинг юқори босқичга кўтарилганлигини ҳам кўрсатади.

Бундай обидалардан тўлароқ текширилгани — қадимги Чарманёп каналининг этагидаги Шоҳсанам истеҳкомидир. Ёқут асарларида кўрсатилганидек, унинг илк Урта асрдаги Субурни шаҳри харобалари билан боғлиқлигини олимлар исботлаган. Шаҳарнинг номи ҳам (суб бурни) уни сув этагида ўрнашганлигини билдиради.

Шаҳарнинг жанубида кенг майдонни эгаллаган боғ бўлганлигини кўрсатувчи белгилар, боғ чеккаларидаги ҳашаматли иморат харобалари кишига «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонидаги чуқур маҳорат билан тасвирланган кўшк боғини эслатади. Текширишлар кўрсатишича, Шоҳсанам истеҳкоми антик даврда, яъни, эраиздан аввалги I минг йилликнинг охирида пайдо бўлиб, ундаги ҳаёт бутун Кушон империяси давомида мавжуд бўлган. Аммо кейинги африқийлар даврига келиб, бу қалъа харобаликка айланади. Хоразмшоҳлар даврида унда ҳаёт қайтадан тикланган эди. Аммо мўғуллар истилоси натижасида яна сўнади.

Ўша давр обидаларининг стратегик жиҳатдан муҳими — Амударё чап қирғидаги балаңд Қизқалъадир. Адрнинг тепасидаги бу балаңд кўрғон мудофаа жиҳатдан қулайлиги учун қалъа жуда мустаҳкам бўлган. Балаңдликни ўраб олган девор бўйлаб қалъа гарнизонидаги кишилар учун турар жойлар қурилган. Бинонинг марказида ҳовуз бор. Бундай ҳовузнинг қалъанинг ҳарбий қисмида ҳам учратиш мумкин. Бу ҳовузлар Марказий Осиё даштларидаги сардобаларни эслатади.

XI-XII асрларда Хоразмдаги кўп шаҳарлар Марказий Осиёда типик бўлган Урта аср шаҳарлари қиёфасига киради. Ўша даврдаги хоразмшоҳлар пойтахти, Берунийнинг она шаҳри — Кат ҳам мамлакатнинг энг йирик савдо ва иқтисодий маркази бўлиб танилган. X асрга оид "Ҳудуд ул олам" номи асарнинг номаълум муаллифи таърифича: "Кат — Хоразмнинг бош шаҳри, ғузлар Туркистонга кириладиган дарвоза, турклар, Туркистон, Мовароуннаҳр ва ҳазарлар музофоти молларининг омбори, савдогарлар тўпланадиган жой..." Мақдсийнинг ёзишича, унинг давридаги Кат шаҳри Бухородан катта бўлган. Ўша даврнинг жуда кўп олимлари ва донишмандлари шу ерда яшаганлар, баъзи жиҳатдан Кат ҳатто Ироқнинг энг йирик маданий марказларидан ҳам устун турган. Бу шаҳарда Осиё ва Европанинг турли халқлари, жумладан, суриялик ва румликларнинг намоёндалари тўпланишгани бежиз бўлмаган.

Амударёнинг саркаш оқими натижасида рўй берадиган доимий тошқин (дегиш)лар шаҳарнинг ривожланиши, гуллаб-яшнаши учун тўсқинлик қилиб келган, аҳолини дарё қирғоқларидан нарироққа чекинишга мажбур этган. X асрнинг биринчи ярмидаёқ, Амударёнинг тўлқинлари қадимги Кат қалъасини ва шаҳарнинг унга ёндошган қисмларини ювиб кетиш хавфини туғдирган, шаҳар дарвозасини эса сув олиб кетган. Асрнинг охирига келиб дарё қалъани емириб томомлаган эди. Берунийнинг кўрсатишича, Амударё шаҳар қалъасини тагидан ювиб, унинг бўлақлариши йил сайин олиб кета берган ва оқибатда 994 йилга келиб, қалъадан асар ҳам қолмаган.

Аммо дарёнинг хуружи натижасида, Катдаги ҳаёт узилмаган, унинг аҳолиси

эски шаҳарни ташлаб, шарқий томонда янги уй-жойлар қура бошлайди. Яна шу Мақдисийнинг таърифича, ўз санъатлари билан донг чиқарган хоразмлик меъморлар вайроналарни қисқа муддатда тиклаганлар. Беруний ҳаёти ва илмий фаолияти билан боғлиқ бўлган яна бир йирик тарихий обида ҳозирги Туркманистоннинг Тошҳовуз вилояти ҳудудидаги Кўҳна Урганч харобаларидир.

X аср охирларигача Хоразм икки ҳокимликдан иборат эди. 995 йилда Гурганч (Кўҳна Урганч) ҳокими Кат шаҳрини эгаллаши билан икки ҳокимликка барҳам берилади. Маъмун II даврида Гурганч Шарқ мамлакатларидаги йирик марказлардан бирига айланади. Унда савдо, ҳунармандчилик, маданият ва фан ривожланади. XI-XII асрларга келиб Гурганч буюк Хоразм давлатининг гўзал ва ажойиб пойтахти бўлиб танилади.

Дунёнинг жуда кўп ерларини айланган атоқли араб сайёҳи ва географи Ёқут бу шаҳар ҳақида қуйидагиларни ёзади: "Мен умримда бу шаҳарга ўхшаш бой ва чиройли шаҳарни кўрмаганман. Битмас-туганмас бойликлари ва пойтахтнинг кенглиги ҳамда аҳолисининг жуда кўплиги ва яхшилиги билан Хоразмнинг бош шаҳрига ўхшаган шаҳар бўлмаса керак деб ўйлайман". Истаҳрийнинг таърифича: "Гурганч — Хоразмнинг энг катта шаҳри, у ўғизлар билан савдо қиладиган жой бўлиб, у ердан Журжония, Хазарларга, Хуросонга карвонлар жунайти". Истаҳрийдан олдинроқ Хоразмга келган Ибн Батута: "У (Урганч) аҳолисининг сони кўплигидан денгиз сингари тўлқинланиб туради", деб ёзган эди.

Урганч харобалари ва бу харобалар орасида қад кўтарган пишган виштдан қурилиб, кошин билан моҳирона зийнатланган ажойиб ҳашаматли, ҳозиргача сақланиб келган ёдгорликлар кўп вақтларгача сайёҳ ва тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб этган. Бу ажойиб обида харобалари таҳминан 400 гектар майдонни эгаллайди. Шаҳар ҳозирги Кўҳна Урганч туманлари маркази билан Амударёнинг қадимги ўзани — Дарёлик ўртасида гуллаб-яшнаётган деҳқон далалари қуршовида жойлашган.

Хоразм экспедицияси ер устида яхши сақланиб қолган машҳур обидалардан Тўрабекхоним мақбараси ва унга яқин турган ажойиб Урганч минораси (XI аср), ҳашаматли Текеш ва Фахриддин Рези мақбаралари (XII-XIII асрлар)нинг жанубида жойлашган Тошқалъа номли истехком харобаларини қазиб текширди. Бу истехкомнинг шарқий қисмида деворлари майда хом виштдан ишланган Оққалъа харобалари сақланиб келган. Таҳминан Тошқалъадан 1,5 келометр ғарбда катта пахса девор билан ўралган Хоразмбор номли обида киши диққатини ўзига жалб қиладди.

Тошқалъа 600x800 метр келадиган кўпбурчакли истехком бўлиб, пишган виштдан тикланган девор ва чуқур хандак билан ўралган. Қалъа территориясида "Карвонсарой дарвозаси" номи билан машҳур бўлган пештоқ харобалари ва XX аср арафасида йирилган илк ўрта аср даврига оид катта минора қолдиқлари бор. Тошқалъанинг жанубий дарвозаси атрофида ўтказилган археологик қазилмалар натижасида шаҳар деворининг қолдиқлари топилиб, унинг пишган виштдан қурилгани маълум бўлди. Девор остида чуқурлиги 2,5 метр келадиган пишган виштдан қилинган хандак ҳам бор. Текширишлар шуни кўрсатдики, мўғуллар истилосидан кейин Урганчнинг вайронага айланиши натижасида шаҳардаги ҳаёт бир неча аср Тошқалъа истехкоми билан чекланган. Ана шу даврга оид бўлган нарсалар фақат қалъа ичида учраши бунга далил бўла олади.

Илк ўрта асрга оид минора харобаларини қазиб текшириш ҳам муҳим маълумотларни беради. Минора харобалари ёнида 1900 йили топилиб тошга ёзилган хатга қараганда бу минора 1011 йили, яъни, Маъмун Академиясида Беруний ва Абу Али ибн Сино хизмат қиладиган даврда пайдо бўлган.

Минорага қўшилган XI асрга оид жуда ҳам катта ҳашаматли масжид харобаси диққатга сазовордир. Балки бу масжид Беруний яшаган даврдаги Урганчнинг марказий масжиди бўлгандир. Бу масжид ҳам мўғул истилоси даврида харобаликка айланиб, кейин тикланган.

Мазкур обидалардан ташқари мўғул истилоси натижасида, Хоразмнинг Гулдурсун, Шўрахон, Норинжон, Маздохқон, Даргон каби шаҳар ва қалъалари ҳам харобага айланган...

Жаҳон тарихини бойитган Шарқ уйғониши номи билан ўтмишда машҳур бўлган Маъмун Академияси даври обидаларини ўрганиш ўзбек тарихшунослигининг муҳим қирраларидан биридир.

Исо ЖАББОРОВ
фалсафа фанлари доктори,
профессор

«Дарвеш десам улус уза шоҳ»

Ҳазрат Алишер Навоий ҳам мутафаккир шоир, ҳам ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этган давлат арбоби сифатида, бошқа бир қатор сўфий шоирлардан фарқли ўлароқ тасаввуфий қарашлар борасида дарвешлик ахлоқини қабул қилган одил подшоҳни орзу этган. Маълумки, тасаввуф таълимотида дарвешлар зоҳиран эски, оддий кийимли, асосий эътиборни ботинга — қалбни эзгулик ва Аллоҳ муҳаббати билан бойитишга қаратган кишилар сифатида талқин қилинади. Улар бу олам бойликларига, роҳат-фароғатларига ружу қўймасдан, Аллоҳни дилда мустаҳкам сақлаб, ҳалол, меҳнат билан кун кечирувчи қаноатли кишилардир. Дарвешлар нафсга ихтиёр бериш, ҳирс йўлига кириш, ўзгалар ризқига кўз олайтириш, зулм ўтказиш ва бировлар ҳисобига кун кечириш каби ҳолатларни ҳаром деб билганлар ва бундай жиҳатлардан ўзларини тийганлар.

Алишер Навоий назарича, дарвешлар ўз нафсларини ўлдириб, эзгулик, иймон, қаноат, илм-маърифат, саховат, вафо, камтарлик, адолат, ҳаё ва одобни қалбларига жо қилган кишилардир. Дарвешларга хос ушбу ахлоқни жамиятдаги барча табақа вакиллари, жумладан, шоҳлар учун ҳам намуна қилиб кўрсатиш, уларни бундан ибрат олишга ундаш Алишер Навоийнинг асосий мақсади бўлган.

«Хамса» асари таркибига кирган «Лайли ва Мажнун» достонининг Хусайн Бойқарога бағишланган еттинчи бобида мутафаккир шоирнинг ана шу мақсади ўзининг моҳият ифодасини топган.

Дарвеш десам улус уза шоҳ,

Шоҳ дарвеш-боракаллоҳ. (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 9 том. «Лайли ва Мажнун». «Фан» нашриёти. Тошкент. 1992 йил. 10 бет.)

Алишер Навоий ижодида дарвешчилик ғоялари талқини ҳақида профессор Нажмиддин Комилов куйидаги фикрларни ёзади: «Навоийда дарвешчилик ғояси таркидунёчилик ва зоҳидлик ғояси ҳам, ночор ва қашшоқ кишилар мафқураси ҳам эмас, балки ботиний, маънавий юксалиш ғояси, яъни, комил инсон маънавиятидир. Навоий комил инсон ахлоқидан ибрат олишга даъват этади».

Ҳақиқатдан ҳам, шоҳни-да «доғи бир банда», деб билган Алишер Навоий дарвеш инсонлар қатори унинг ҳам мана шу «комил инсон маънавияти»дан бохабар бўлишини истайди. «Оллоҳнинг ердаги сояси» бўлган ҳукмдорлар барча фуқароларга ўзининг адолати, одоби, илму-маърифати, саховати, садоқати ва камтарлиги билан ўрнатилган бўлиши керак. Негаки, «Ҳукамо шоҳни дебдурлар: дарёйи заххор ва қавму хайлин дарё теграсидаги анҳор. Дарё суйиға не кайфият ва не хосият анҳорға ҳам ул кайфият ва хосият. Ул аччиғ — бу аччиғ; ул чучук — бу чучук; ул тийра — бу тийра; ул сузук — бу сузук. (Донишмандлар шоҳни улуг,

пишқириб оқадиган дарёга; аҳолиси ва яқинларини эса дарё атрофидаги анҳорларга ўшатадилар. Дарё сувида қандай хосият ва кайфият бўлса, анҳорларда ҳам шу каби кайфият ва хосият бўлади, у аччиқ бўлса — бу аччиқ; у чучук бўлса — бу чучук; у лойқа бўлса — бу лойқа; у тиниқ бўлса — бу тиниқ») (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. «Маҳбуб ул-қулуб». 14 том «Фан» нашриёти. Тошкент. 1998 йил. 20 бет.)

Алишер Навоий инсониятни тинч, осойишта, бахтли, одил ва фаровон ҳаётга эриштирувчи восита кишиларнинг ахлоқий етуклиги, деб билади. Унинг фикрича, жамиятдаги барча табақа вакиллари дунёқарашини «комил инсон маънавияти»га хос бўлган чин инсонийлик сифатлари асосида шакллантирилса, инсоният азал-азалдан ўзи орзу қилган ана шу ҳаётга эришиши мумкин. Зеро, жамиятни шахслар ташкил этар экан, унинг маънавий даражасини ҳам улар белгилайди. Шундай экан, инсониятни зўрлик, алдов йўли билан фаровон ҳаётга эриштириш мумкин эмас, бунинг учун фақат комил инсон даражасига етган шахслар зарур бўлади.

Алишер Навоий кишиларни эзгулик қилишга ундаган. Бу эса унинг фаолиятига аниқлик бахш этади. Шу билан бирга, Алишер Навоий улуг давлат арбоби сифатида барчага баробар бўлишини бир томонлама, яъни, яхшига ҳам, ёмонга ҳам яхши бўлиш деб эмас, балки яхшига-яхши, ёмонга-ёмон бўлиш деб тушунади:

*Ямон, яхшини Тенгридан англағил,
Ямонни ямон, яхшини яхши бил.
Ямонни агар яхши қилсанг гумон,
Эрур яхшини ҳам дегандек ямон.*

(Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. «Маҳбуб ул-қулуб». 14 том. «Фан» нашриёти. Тошкент. 1998 йил. 101-103 бетлар.)

Жамиятни бойлар ва камбағаллар синфига ажратмасдан, балки бир неча қатор табақалар асосида фикрлаган Алишер Навоий бир табақани иккинчи бир табақага қарши қўймайди, улар ўртасида зиддиятлар келтириб чиқармайди. Алишер Навоий жамиятдаги ҳукмрон табақадан то энг қуйи табақача бўлган тоифалар ҳақида ўзининг буюк шоир ва мутафаккир ҳамда давлат арбоби сифатидаги холис муносабатини билдирар экан, уларнинг яхши ёки ёмон сифатларини алоҳида маҳорат билан тасвирлайди. Жамиятдаги мавжуд табақаларнинг майда икир-чикиридан тортиб, то умумбашарий аҳамиятга молик бўлган эзгу ва ёвуз одатлари улуг шоир назаридан четда қолмаган.

Хуллас, мутафаккир шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий юрт равнақи халқ фаровонлиги дарвеш ахлоқини қалбида мужассам этган одил подшоҳлар фаолиятига боғлиқ, деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам дўсти, подшоҳ — Ҳусайн Бойқарода айнан ана шу хислатларни шакллантиришга ҳаракат қилади. Алишер Навоийнинг дарвеш ахлоқини қабул қилган подшоҳ ҳақидаги қарашини шарқ тафаккур оламини адолатли ҳукмдор тўғрисидаги яна бир инсонпарвар фикр билан бойитди.

Ботир ОҚБЎТАЕВ

тадқиқотчи

Ўхшатиш асосидаги шеърий санъатлар

Бугунги адабиётшунослик мумтоз адабиётимизга янгича назар билан қараш, унинг бадий баркамоллигига холис баҳо бериш ва шу орқали бой адабий меросимизга тўғри ёндашувни шакллантиришга маъсулдир.

Шеърий санъатларнинг ўзига хос қонуниятлари, таснифланиши борасида ҳозирча деярли бир хил анъана сақланиб келинади ва бу хусусда, асосан, Рашидиддин Вотвотнинг «Ҳадойиқ ус-сеҳр» ҳамда Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ» асарларига таянилади. Уларга кўра, шеърий санъатлар — лафзю маънавий санъатлар тарзида таснифланган. Бу хил таснифда шакл ва мазмун муносабатлари, улардан қай бирининг етакчи мавқега эга эканлиги асосий мезон қилиб олинган. Бироқ, маълумки, бадий асардаги шакл ва мазмун бир-бирига чамбарчас боғлиқ, муҳим ва номуҳимга ажратиш мумкин бўлмаган тушунчалардир. Демак, маънавий санъатларнинг шаклан айри ҳолда ёки, аксинча лафзий санъатларнинг фақат шакл ҳодисаси сифатида маънодан айри ҳолда, санъатга айланиши ҳам мумкин бўлмаган ҳодисалардир. Фақат, айтилиши мумкин, улардан бири бошқасига нисбатан етакчироқ мавқеда бўлиши мумкин, холос. Адабиётшунос Баҳодир Саримсоқовнинг «Бадийлик асослари ва мезонлари» рисолида «Бадий асарнинг мазмуни ҳамда шакли бадийликнинг икки қанотидир», деган фикр келтирилади. Демак, гап бадий асар ҳақида борар экан, унинг бадииятига баҳо беришда шакл ва мазмун муносабатларига, айтилса, уларнинг ажралмас тушунчалар эканлигига, бирининг иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслигига алоҳида эътибор бериш лозим.

Юқоридаги рисолада яна шундай фикрни ўқиймиз: «Адабий асарнинг бадийлик даражаси ҳам мазмуний, ҳам шаклий жиҳатдан тенг баҳолангандагина, самарали бўлади, акс ҳолда, хулосалар бир томонлама бўлиб қолаверади». Бу фикр, албатта, шеърий асарларга ҳам бирдай дахлдор. Шундай экан, гарчи шеърий санъатларни лафзий ва маънавий санъатлар тарзида таснифлаш бир неча асрлардан буён анъана бўлиб келаётган бўлса ҳам, адабиётшунослик илмининг бугунги даражасида қониқарли эмас. Бу эса, шеърий санъатларни таснифлаш масаласига бошқачароқ ёндашиш лозимлигини тақозо этади. Назаримизда шеърий санъатларни таснифлашда, айнан, санъат ҳодисасини юзага келтираётган бирламчи омилнинг нима эканлиги нуқтаи назардан ёндашиш маъқулроқ.

Мавжуд адабиётларда ташбеҳ, тамсил, хусни таълил, тажоҳули ориф, талмех, лафф ва нашр, истиора, китобат каби санъатларнинг айримлари лафзий, айримлари маънавий санъатлар сифатида кўрсатилган. Мантиқан қаралганда, ушбу санъатларнинг юзага келишида асос бўлаётган нарсалар бизнингча, ўхшатиш ҳисобланади. Шу боис, буларни «Ўхшатиш асосидаги санъатлар» сифатида алоҳида гуруҳга айлантириш мумкин, деб ўйлаймиз. Аристотелнинг «Поэтика» асарида ўхшатиш санъати деган фикр мавжуд. Дарҳақиқат, поэзия сўзини кенг маънода «бадий адабиёт» деб, тор маънода «шеърият» деб тушунсак ҳам, унинг асоси ўхшатиш эканлиги ҳақ гап. «Илми бадий»даги истилоҳ сифатида эса ўхшатиш, яъни, ташбеҳни нисбатан торроқ маънода тушуниш мумкин. Сабаби ўхшатиш жараёнини, айнан, ташбеҳ деб аташ учун, айтилиши мумкин, ўхшатишни ҳосил қилувчи жузвларнинг маълум даражадаги иштироки талаб этилади. Бобурнинг машҳур:

Хазон япроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида сарғардим,

мисрасида ташбеҳнинг икки хил кўриниши ишлатилган. Биринчиси, «Хазон япроғи янглиғ сарғармоқ», иккинчиси, «гул юзинг». Биринчи ташбеҳда ҳосил қилувчи унсурлар тўлалигича иштирок этаётганлиги учун уни «ташбеҳи муфассал» деб аталади. Тўғри, унда «мушаббих», яъни, «мен» зоҳиран қатнашаётгани йўқ, лекин гап шахси маълум тарзида эканлигини ва бундай гапларда кесимга сўроқ бериш орқали эгасини топиш мумкинлигини ҳисобга олсак, мантиқан мушаббихни ҳам мавжуд дейиш мумкин. Иккинчи ўхшатиш «гул юзинг»да вазҳи шабиҳ ҳам, воситаи ташбеҳ ҳам ишлатилмаган. Ташбеҳнинг бу турини адабиётшунос Ёқубжон Исҳоқов «ташбеҳи мўъкад» деб атаган ва унга шундай таъриф берган: «Бунда ўхшатиш воситалари (ёрдамчи сўзлар ёки -дек, -дай қўшимчалари) ишлатилмайди, балки ўхшатиш ва ўхшатиш нарса (бизнингча, «ўхшаётган нарса» демоқчи) ҳукму маҳкум (эга, от, кесим) тарзида келади. Шунинг учун бу ўхшатиш ҳам ёпиқ ташбеҳ ҳисобланади». Унинг ёпиқ ташбеҳ дейлишига сабаб шуки, ўқувчи нима учун, айнан, «гул юзинг» дейилаётганлигини, яъни, нима учун, айнан, «гул» эканлигини идрок этмоғи керак. Бунинг учун эса ўқувчи ёрнинг юзини гулга ўхшатиш мумтоз адабиётда ўзинга хос аъналардан бири эканлигидан хабардор бўлиши лозим. «Лаълаб», «сунбул соч», «хат-райҳон» кабилар ҳам шундай ташбеҳлардир.

Ёқубжон Исҳоқовнинг қайд этилган мақоласида яна шундай фикрни ўқиймиз: «Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ташбеҳ кўпинча бошқа санъатлар билан аралаш ҳолда келади. Бир қатор шеърий санъатлар эса бевосита ташбеҳ заминиде вужудга келади». Биз юқорида бундай санъатларнинг бир нечасини санаб ўтдик. Улар орасида ташбеҳга жуда яқин турадиган ва ҳатто, ташбеҳнинг «ташбеҳи мўъкад» ва «ташбеҳи киноя» турлари билан деярли ажратиб бўлмайдиган санъат истиорадир. Истиорада ташбеҳ ҳосил қилувчи унсурлардан фақат мушаббих тилга олинади. Бу борада Атоуллоҳ Хусайнийнинг «Бадойиъ-ус-санойиъ» асарида шундай фикр келтирилади: «Ташбеҳи киноят андин ибораттурким, сўзлагувчи ўз кўнглида бир нимани бир нимага ташбеҳ қилур ва каломда ташбеҳ одатин келтирмас ва мушаббихни мушаббах биҳ лафзи била таъбир этар.» Ушбу китобда истиора таърифидан сўнг шундай ёзилган: «Истиора баёнида айтилган бу фикр Шамс Қайс каломининг хулосасидур ва машҳури ушбудир. Бу фикрга кўра истиора била ташбеҳи киноя орасидаги фарқ зоҳир эмас тур». Демак, кўринадики, истиора ташбеҳ билан чамбарчас боғлиқ, ундан ажратиш анча мушкул бўлган санъатдир. «Истиора арабча «мустаор» сўзидан олинган бўлиб, ориятта, омонатга олинган деган маънони билдиради». Бунда шоир ўзи ишлатаётган сўзини гўё омонатга олади ва ўша сўзини ўз маъносида эмас, кўчма маънода ишлатади ва бу кўчма маъно ўхшашликка асосланади.

Ўхшатиш асосида юзага келадиган яна бир санъат тажохули орифдир. «Бадойиъ ус-санойиъ»да тажохули ориф ҳақида шундай дейлади: «Тажохули ориф андин ибораттурким, сўзловчи бир нимани билур, аммо бир нуқта била ўзини билмагандек кўрсатур». Адабиётшунос Ёқубжон Исҳоқовнинг «Тажоҳи ориф» мақоласида мазкур санъатга тегишли «Арузи хумоюн» ҳамда «Жамъи мухтасар» асарлардаги таърифларни келтириб, уларни шундай изоҳлайди: «Шоир ўзи тасвир этаётган нарса ёки ҳодисани ёхуд унинг характерли хусусиятини яхши билади. Ана шу хусусият ёки белгиларни ёрқин ва таъсирли қилиб ифодалаш мақсадида оддий хабар, баён йўлидан бормай, риторик савол усулидан фойдаланади. Бироқ шу саволнинг ўзида жавоб ҳам, яъни, шоирнинг мудароиси кўриниб туради».

Дарҳақиқат, шоирнинг айни ҳолатни билиб туриб билмасликка олишдан асл мақсади ё ўз хайратини, ё ёр васфини ё қадди дол ошиқ ҳолатини баён этишда яширин ўхшатиш ёки муболағали тасвирни қўллашдан иборат бўлади. Лекин ҳар қандай сўроқ мазмуни ва, ҳатто, ҳар қандай риторик сўроқ ҳам тажохули ориф бўла олмаслиги мумкин.

Шу нақтаи назардан қуйидаги байтларни муқояса қилиб кўрайлик:

*Кўкарди чаман гулузорим қани,
Сихи сарв бўйлуқ нигорим қани?*

*Ақл ёр ўлсайди, тарки ишқи ёр этмасмидим,
Ихтиёр ўлсайди роҳат, ихтиёр этмасмидим?
Тун яримда кун туғурди ёки бепарво чиқиб,
Зулф аросидан юзини ойга кўрсатганмикин?*

Биринчи байт оддий сўроқ шаклида. Унда лирик қаҳрамон билиб билмасликка олаётгани йўқ, ҳақиқатан ҳам ўзига номаълум бўлган нарсани сўраяпти. Демак, бу байтда тажохули ориф қўлланыпти, деб айта олмаймиз. Иккинчи ва учинчи байтлар эса мазмунан риторик сўроқ шаклида. Маълумки, риторик сўроқ жавоб талаб қилмайди, чунки бундай гапларнинг ўзида яширин тарзда жавоб мавжуд бўлади. Мазкур яширин жавоб эса, тасдиқ ёки инкор маъносида бўлиши мумкин. Келтирилган иккинчи байтда яширин тасдиқ маъноси мавжуд, яъни, ундаги лирик қаҳрамон фикрини: «Агар менга ақл ёр бўлганда эди, албатта, ёрнинг ишқини тарк этган ва ихтиёрим ўзимда бўлса, албатта, ўзимни азобга қўймасдан роҳатни ихтиёр этган бўлар эдим», тарзида тушуниш мумкин. Бу эса мазкур байтнинг яширин тасдиқ маъносидаги риторик сўроқ гап шаклида эканлигидан далолатдир. Кўриниб турибдики, байтда билиб билмасликка олиш ҳолати эмас, лирик қаҳрамоннинг риторик савол шаклидаги кечинмалари, туйғулари, орзуси акс этмоқда.

Энди учинчи байтга эътибор берайлик. Одатда, ёр юзини ою кунга, зулфининг қоралигини тунга қиёслайдилар. Келтирилган байт бу каби ошқора ташбеҳдан холи, бироқ «юзинг ойга ўхшайди» ёки «қаро зулфинг тун кабидир» шаклидаги ташбеҳдан кўра гўзалроқ ифода касб этган. Чунки лирик қаҳрамон ёрининг гўзаллигидан ҳайратланаётганлигини яшира олмай, ўз кечинмаларини: «қаро зулф орасида ёниб, нур таратиб турган ёрининг жамолим ёки ярим тунда кун туғдими», яъни, «сомонда ой нур таратиб турибдию бу ёқдан яна бир ой чиқиб келаяптия», дея билмасликка олиш орқали ўзига хос гўзал тарзда баён этмоқда. Уқувчи учун гарчи зулфнинг қаро тунга, юзининг ою кунга ўхшатилиши ачагина таниш ва анъанавий ташбеҳ бўлса ҳам, унинг билиб билмасликка олиш шаклида берилиши ўзгача завқ бағишлайди. Билиб билмасликка олиш жараёнида тилга олинаётган тун билан зулф, кун билан юз тушунчалари ўртасида ўхшашлик ёки алоқадорликнинг бўлмаслиги мумкин эмас ва бу нарса бадийий мантиққа ҳам, ҳаётий мантиққа ҳам тўғри келмайди. Демак, айтиш мумкинки, риторик сўроқ шаклидаги байтда тажохули ориф санъати қўлланган дейиш учун, бизнингча, ундаги яширин тасдиқ маъноси яширин ўхшатишга асосланган бўлиши шарт.

Биз ўхшатиш асосида юзага келади деб ҳисобланаётган санъатларнинг фақат иккитаси ҳақидаги айрим мулоҳазаларимизни билдиришга ҳаракат қилдик, холос. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкин. Ҳар иккала санъат ҳам мавжуд рисолаларда маънавий санъатлар сифатида берилган. Бироқ, улардаги маъно гўзаллиги, аввало, айтиш бир лафзнинг шаклан мавжудлиги боис ҳам юзага келаётгани аён кўриниб турган ҳолат. Қолаверса, истиоравий маъно юкланаётган сўзларда ҳам, билиб билмасликка олиш ҳолатида тилга олинаётган нарса ва тушунчалар ўртасида ҳам аксарият ҳолларда шаклий ўхшашлик назарда тутилади. Лекин гап муайян шаклий ўхшашликда ҳам эмас, муҳими, уларнинг санъат ҳодисасига айланишида шакл ва мазмун муносабатларидан кўра ўхшашликнинг бирламчи мезон эканлигидадир.

Зокиржон МАМАЖОНОВ

Анджон давлат университети узбек
адабиёти кафедраси ассистенти

Саид Анвар

ЭРКА ҚИЁМ ҲАНРОМАЛАРИ

ТҮЙГУНИНГЧА ЙИГЛАЙВЕР

Қовоғимиз жуда осилиб кетибдими бақрайиб қолдинг? Биз чидадик-да, иродамиз кучли, сен бўлганингда томошадан ўкириб йиглаб чиқардинг. Балет кўриб келяпмиз. «Билет» эмас, ба-лет, қишлоқи. Билетни хотин олиб келган экан. Илгари қўшиб ёзиш замони, деб жар солардик. Энди қўшиб бериш даври келибди. Хотин ойлик маош олган экан, билет қўшиб беришибди. Узиниям хумордан чиққунимча сўқдим: «Қўшиб олар экансан бирорта «мўйсафид олмайсанми? Ҳеч йўқ, пиво беринг десанг тилинг узилиб тушармиди?!» Кейин ярим пулини қайтариб беришса ҳам яримта келар экан деб томошахонасига бордим. Кассири билан кўпроқ тортишиб қолибман, чиқадиган эшик берк. Дўқ қилдим, ялиниб кўрдим, парво қилишмади: «Эшиклар томоша тутагач очилади» дейишади. «Томошанг тутагунча дўконлар беркилади!» деганимга қулоқ ҳам солишмади.

«Мутгаҳамлар!» — дедим. «Одам тополмасанг, томошахонангни беркитиб қўй! Ё бўлмаса неча-неча театрлар бинога зор, ўшаларга бер!» дедим. Э, ишқилиб пардаси очилгунча айтмаган гапим қолмади. Кейин томошасини кўриб бирдан таъсирланиб кетдим.

«Балетни тушунасизми ё бошқа нарсадан таъсирланиб..?»

Алжима. Тушунмасак таъсирланиб чиқармидик. Уйига ўт тушган сақовларнинг фожиасини шунақа ўхшатиб кўрсатишди, баъзи одамлар йиглаб юборди.

Парда очилиши билан эру хотин дод-фарёд билан чиқиб келди. Ёнғин ярим кечаси бошланган эканми, шошилиб кийинишга ҳам улгуришмабди. У ёққа чопишди, бу ёққа чопишди, бақирай дейишса тиллари йўқ, ҳамма уйқуда, ҳеч ким ёрдамга чиқмади.

«Ҳаммаёқ ёниб кетди», дегандай эри бошини тиззалари устига қўйиб

ўтириб олди. Хотин атрофида айлана кетди: «Хафа бўлманг, دادаси, бош омон бўлса, дўппи топилади».

Куласан-а, бунақа деб айтгани йўқ, ҳаракат билан шунақа деб тушунтиришди. Ҳали сен хумбошга улар соқов экан дедим-ку! Сенга гап билан тушунтирмасан ҳеч вақони уқмайсан. Кейин эри шарт ўрнидан турди. Хотин газни ўчирмасдан ёки дазмолни суғирмасдан уйқуга кетганми, ишқилиб ўт кетишига сабабчи экан-да. Эр уни қува кетди: «Сени айбинг билан шир яланғоч қолдим». Хотин айбини тан олгиси келмади: «Мениям кийгани кўйлагим қолмади». Гап қайтарганига эрининг аччиғи чиқиб кетди. Шарт кўтариб ерга урди. Хотини ҳам эпчил экан, оёқларининг орасидан сирғалиб чиқиб, эрининг бўйнига осилиб олди. Яна кўтариб урмоқчи бўлганди хотин қочди. Эр қувлай-қувлай охири ушлади. «Ўтга ташлайман ўзингниям», деб қўлтиқлаб олди. Хотини қурғур бало экан, қўлидан қанақа қилиб чиқиб кетди, менам сезмай қолдим. Тўпалонда оёғи синибдими, чиқибдими, бир оёқлаб ҳам чопиб кетяпти-да! Кейин оёғида мадор қолмади шекилли, гурс йиқилди. Ана ундан кейин эрининг гирдикапалак бўлишини кўраверасан: «Жаҳл чиққанда ақл қочади, хафа бўлма, хотин» деб шу айланиб худонинг зорини қилди, жуфти юпанмади. «Дадамлар бор. Янги уй қуриб беришади», дегандай атрофга ишора қилиб алдаб кўрди, хотини бошини кўтариб қараб ҳам қўймади. «Осмондаги юлдузни олиб берсам, мени кечирасанми?» деб тепага салчий кетди, хотини қиё ҳам боқиб қўймади. Эри қўл силтаб чиқиб кетди. Дам ўтмай бир қанча қизларни бошлаб келди. Хотинини туртиб, қизларга ишора қилиб: «Битта бизнинг уй ёнмабди, мана буларники ҳам кулга айланибди. Қара булар ҳам ярим яланғоч қолишибди». Хотинининг чиройи очилиб ўрнидан турди. «Вой, ростданми? Вой, ростданми?» дегандай ҳамма қизлар билан бир-бир кўришиб чиқди. Қизлар ҳам, «Мана кўриб турибсизлар-ку!» дейишиб ўринларида гир-гир айланиб қўйишди. Хотин бир-бир босиб эрининг олдига келди. «Сиздан ҳам ўтди, меңданам, бир-биримизни кечирайлик», деди. Таранг қилиш навбати эрига кўчди. «У ёққа чопиб, бу ёққа чопиб сарғайиб юраманми? Қайнотам қурилиш материалларидан қарашиб юборсин!» дегандай қилиб саҳна бўйлаб айлана кетди. Хотини, «Ҳеч қаёққа чопмайсиз!» деб эрининг орқасидан айланиб чиқди. Эр хурсанд бўлиб кетиб қучоғини очди. Қулоғига, «пуддан ҳам ёрдам қилишади!» деди шекилли, эри ичига сиғмай хурсанд бўлиб кетиб хотинини бошига чиқариб отди.

Кейин қарсақ бўлиб кетди. Кимдир шу тўполонда правасини йўқотиб қўйибди-да! «Права-права!» деб бақиради-да! Ҳатто артистлар ҳам чиқиб, бизда бўлса топиб ол, биз ўғирлаганимиз йўқ, дегандай эгилиб туришди. Шундайям жағи тинмайди-да! «Права-права!» деб бақиради. Эҳтиётингни қилсанг ўласанми, деб чиқиб келавердим.

Соқовларнинг фожиасини эшитиб туриб ўлканг тўлиб кетдими? Тўйгунингча йиғлаб олавер, кўнглинг бўшайди. Кейин анови Соли тарангнинг олдига кириб яримта олиб чиқасан, мени уч яримта қарзим бор. Бошла, йиғини. Тезроқ бўлмасанг уям дўконини ёпиб қўяди.

МАЛОМАТ

«Гўрда ётибманмикан?!»

Эрка қиёмнинг калласига келган биринчи савол шу бўлди. Зим-зиё, йилт этган чироқ йўқ. Нафас олиб бўлмайди, демак, тирқиш ҳам йўқ. Аммо гўрда музлаши керак эди, исиб кетяпти-ю? Остида ҳам қуруқ тупроқ эмас, тўшак! Устида эса... Сийпалаб кўриб униям кўрпалигига ишонч ҳосил қилди. Жа, обрў-эътибор билан кўмишдимикан? Ё хотини яна бирор ёққа санғиб кетиб қолмасин деб кўрпага ўраб, устига тракторни бостириб қўйдимикан?

Бош оғриғининг маълумотларига қараганда кеча тўйда бўлгани аниқ. Ҳа, Носир бўқоқ ўғлини уйлаганди. Наҳорги ошдаёқ томоқ қичиғини босишни бошлади. Хадим, хотин оши, базмлар ҳам қуруқ ўтмади. Кейин... Э, ўртада оғилга кириб, юмшоққина сомон устида «рекламная пауза» ҳам

қилиб чиқди. Келин келиб, тўй ярим бўлганда яна даврада пайдо бўлди. Ҳамма ўзи билан ўзи бўлиб қолган. Йиқилган шишадан, ағанаган маст кўп. Ёш-да, боласи тушмагурлар, хомлик қилишган. «Шиша томди»ни туталаб, «стакан сикди»ни энди бошлаганди, чироқ қурғур ўчиб турибди-да! Ит эгасини, мушук холасини танимайдиган тўпалон бошланди. Энг алам қиладигани, келин-куёв столига навбат келганди. Келиннинг олдидаги қадахни олиб, куёвнигига энди ардарганди, ё устидан стол босиб тушди, ё у столнинг устидан босиб тушди, аниқ эслолмайди. Эслгани, қулоғи остида иккита кампирнинг шанғиллагани:

— Яхши бўлди, ёшлар тезроқ бир-бирининг қучоғига киради.

— Суюлмасдан кўрпаларни тез-тез солинг, ҳали замон келин-куёв келиб қолади!

Кимдир устига кўрпа ташлади. Кейин яна, яна, яна... Совқотиб қолмасин дейишдим, етти қават ташлашди-ёв, ўзиям! «Қандай меҳрибон одамлар бор-а, дунёда! Шундай деб ётиб пинакка кетиб қолибди. Уйғонса бу аҳвол!

— Наҳотки у?!.. — Эрка қиём калласига келган фикрдан сесканиб кетди.

Тепада эса... Ҳа, етти қават кўрпанинг устида... Куёвбола хира шам ёруғида ёлғон ваъдалар билан келиннинг бошини айлантириб ётарди.

Пастда, Эрка қиёмнинг калласида эса, «Ўлиб қолмай, чиқишга уриниб кўрсаммикан,» деган фикр гир айлана бошлади.

— Қимирляпти?! — деди тепада куёвбола бирдан сесканиб.

— Ҳазиллашманг! — келин эркаланиб жуфтини қучди.

— Ё... ё... ер қимирляпти! — куёв сакраб ўрнидан туриб эшик томон отилди. Келиннинг қўлида эсдалик бўлиб куёвболанинг кичик шими қолди!

Эрка қиём дўзахдан чиқиб келганда... Жаннатда... Келин бола... шамнинг шундай остида оғзини очганча қотиб ўтирарди. Бировнинг хасми деб тузукроқ қарамади ҳам.

Айланма кўчага етганда, бир яланғоч йигит ўқдай учиб, ёнидан ўтди.

— Қимирляпти, қимирляпти! — деб ҳайқирганча кўздан ғойиб бўлди.

Шу Электросетдаги «бўм-бўм»лар, «тўйдан тўйона келмади!» дейишиб чироқни ўчириб қўйишган, камига бефаросат кампирлар унинг устига чимилиқ барпо қилишган бўлса, унда нима айб?!

Ўзи айтарли катта фалокат бўлгани йўқ; Келин дудуқ, куёв «даранг» этса ўзидан кетадиган бўлиб қолди холос! Юраги ёрилиб ўлиб қолгани йўқ-ку! Шугина нарсага, «Ҳаммасига сен айбдорсан!» дейишиб Эрка қиёмга маломат қилишгани ортиқча!

ХҲҲҲҲ НЕГА ҚИЧҚИРАДИ?

Бормисан, ука, кел, кел. Акамнинг боши оғриб тургандир, дебсан-да, яна! Қачон икки бўлади-ю, икковимиз қовушамиз деб тургандим. Ўзи эрталабдан буён соат яратган одамнинг гўрига қаламаган фиштим қолмади. Қара, ичингдагини билмагандан кейин шуям ихтироми? Масалан, эрталаб тўққизда уйғонсангу бошни муздай сувга тикиб келгунингча иккиннинг устида қўниб турса — мана буни соат, ихтиро деса бўлади. Ундан кейин еттигача иммиллайвермайдими. Менга деса бир ухлаб турсин, биринг демайман.

Қани, қўлтиғингдагини ол энди бу ёққа, паривашнинг дийдорига бир тўйайлик!

А? Нима?.. «Дафтар дейсанми?» Ўл! Биқининг дўмпайиб турганини кўриб дардимни оласан деб ўтирибман-а! Бўлмадинг сен ҳам.

А? «Хўроз тонгда нега қичқиради?» Бунданам тутириқсизроқ саволинг йўқмиди? Тўғриси айтсам, топишмоғинг дара бўлди, қуруқ келганинг бало: юракни эздинг, ука!

Хўп, майли, қалам ҳақи келганда йўқлаб қўярсан, айтаман.

Ишдан кейин Асил чемпион билан битта «оқсоқол»ни қулатдик. Қарасак унча «тепмади». Иккинчисига икковлашиб ҳужумни бошладик. Сал таъсир қилганга ўхшади. Шайтонга ҳай бериб уйга қараб йўлга тушдим.

Ичимлик қурғур ғалати нарса бўлади-да. Кимнидир тилдан қўяди,

кимнидир кўздан. Аммо оёқдан олишидан сақлайверсин-да! Кичкинагина ариқча турган экан, шундай ўнг оёқни кўтариб ҳатлагандим ўртасига тушиб, олға силживорди. Чап оёқ ҳам қараб турмади: ўнгини қўллаб юборди. Шалоплаб қуладим. Лой, сув, балчиқ билан мардона олишиб уйга етиб келдим. Охирги пиёла закускасиз кетганди яхши хотин тайёрлаб турган экан:

— Келдингизми? Ётиб қолавермабсиз-да! Ие, вой-во-ёв! Нима бало лой қориб бериб қеляпсизми?

— Им-та? Ў-ўзимизни лой қилиб қор-қоришди. Ҳалиям сақлади, гувала қилиб юмалатиб қўйишганда борми, эрингдан ажралиб қолардинг, хотин!

— Э, ажрасам ундан нари эди. Бунақа эрнинг боридан йўғи. Бутун ниманинг шарофати билан ичдингиз? Балиқчилар кунимикан ё геологлар?

— Ҳалиги, анови... Ҳа, Асилдин бору, чемпион ўшанинг қўйи туғибди. Шуни...

— Э, йўқ тузукроқ баҳона топиб келсангиз бўлмайдим, ҳеч йўқ! Уч кундан буён Асилдиннинг қўйи туғади.

— Ким айтди сенга Асилдиннинг биттта қўйи бор деб?! Тўртта қўйи бор. Кеча олasi тукқанди, бутун қораси болалади. Эртага...

— Бу гапим ўтга сепилган «спирт» бўлди. Хотин лов этиб аланга олди. Кечаси билан олов билан олишиб чиқдим, енголмадим. Энди кўзим илинган экан, азон вақти дағдаға билан уйғотди.

Нима дейсан? «Гапни опқочманг?» Мен гапни опқочяпманми!? «Саволим жавобсиз қолиб кетди?» Эсимда. «Хўроз тонгда нега қичқиради?» дегандинг, тўғрими? Ўзи қаерда ўқигансан? Университетда. Ўқимаи кет! Шунча гапдан ўзинг хулоса чиқармабсан-да. Мана мен битта хотиннинг туни билан қилган гап-сўзи, доду ҳасратини кечаси билан эшитиб чиқиб «дод!» деб юборгим келади. Хўрозда эса битта эмас, камида ўнта хотин, йў-ге, товук бўлади. Туни билан уларнинг оҳи-ноласини эшитган хўроз нега дод демасин. «Хайрият тонг отди, ишга бориб қулоғим тинчийди энди!» дейди-да.

Тўғрими? Унда бешни ташла! Ҳа, бизи биласану, ўқимаган бўлсак-да, уққанларданмиз. Ҳов, ҳов, ганарар келганда рўйхатдан тушиб қолмайлик, а, янгиларидан тайёрлаб тураман!

МУНДАРИЖА

УНУТИЛМАС УЧРАШУВЛАР	
Абдулла Орипов. «Сен баҳорни соғинмадингми?..»	3
ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР	
Усмон Азим. Адибнинг умри. Драма.	26
НАСР	
Наби Жалолiddин. Сийрат ва никоб. Роман.	49
Собир Унар. Лочин. Ҳикоя.	105
Матлуба Юсуф Охун. Номус. Ҳикоя	116
НАЗМ	
Носир Муҳаммад. Меҳру садоқат билан куйлагайман элимни.	44
Аҳмад Хўжа. Бир зум дилни эркалар баҳор.	47
Зикрилла Неъмат. Кучоғингда бир нур бўлиб қолурман	102
УЛУҒИМСАН, ВАТАНИМ	
Шухрат. Онам, она тилим, она юртим.	119
ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН САТРЛАР	
Матқуб Кўшхонов. Не бўлғай дунёда иймондин ортуқ	121
«БУ ИШҚ СИРРИН КИТОБ ЭТДИНГ...»	
Хофиз Шерозий. Фалак назминга гавҳардек нисор этсин сурайёни	132
ТАЛАБАЛАР ДАФТАРИДАН	
Хаёлим тегрангда сарсари	133
КИТОБ ЖАВОНИНГИЗГА	
Бахтиёр Назаров. Тил қадри.	138
ЭЪТИРОФ	
Илҳом Фаниев. Қалбнинг барқарор туйғулари.	141
БОЛАЛАР ДУНЁСИ	
Йўлдош Сулаймон. Кимнинг кўзига қарай?	145
МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ	
Исо Жабборов. Кўҳна харобалар тилган кирганда.	147
ЗАКОВАТ НУРИ	
Ботир Оқбўтаев. «Дарвеш десам улус уза шоҳ»	151
Зокиржон Мамажонов. Ухшатиш асосидаги шеърый санъатлар.	153
ГУЛҚАЙЧИ	
Саид Анвар. Эрка Қиём ҳангомалари.	156

Компьютерда саҳифаловчи: Манзура Файзиева

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Обунага монёклик кўрсатилса ёки журнал етиб бормаса Тошкент — 700000, Амир Темура тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компанияси ёки унинг вилоят, туманлардаги тармоқларига мурожаат қилинсин.

Теришга берилди 10.01.2006 й. Босишга рухсат этилди 15.03.2006 й. Қоғоз бичими 70x108^{1/16}. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Нашриёт ҳисоб табоғи 14,25. Адади — 1200 дона. Буюртма №12

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
700005, Тошкент шаҳри, 8-март кўчаси, 57 уй
«AVTO-NASHR» шўъба корхонаси босмаҳонасида чоп этилди

«ШАРҚ ЗИЁКОРИ»

Яқинда замонавий услубда қайта таъмирдан чиққан «Шарқ зиёкори» китоблар марказининг тақдимот маросими ўтказилди. Маълумки, «Шарқ зиёкори» китоб тарғиботи ва савдоси билан шуғулланадиган етакчи ташкилотлардан бири саналади. Китоб маркази мамлакатимизнинг ўн битта вилоятида савдо шаҳобчаларига эга. Шунингдек, марказ кейинги йилларда Россия, Қозоғистон каби қўшни давлатларнинг шу соҳадаги йирик муассасалари билан ҳамкорликни кенг йўлга қўйди. Мазкур марказда сиз нафақат бадий ва илмий адабиётлар, шунингдек, ўқувчи ва талаба ёшлар учун зарур бўлган дарсликлар, қўлланмалар, ўқув қуроллари ва бошқа матбаа маҳсулотларини ҳам харид қилишингиз мумкин.

Адабиётга, илм-маърифатга ошно бўлай десангиз «Шарқ зиёкори» китоблар марказига ташриф буюринг!

XB 5845 c

SHARQ ZIYOKORI

